

ОЛІЦЬКИЙ В'ячеслав Олександрович
напменованого органа КГБ

БЛАЖЕННІ ГНАНІ ЗА ПРАВДУ

(репресії проти Православної церкви
на Сумщині у 1920–1930-ті роки)

по обвинуваченні

Літописець
Ленінський
Равенський
Добрянський
Шокуч
когда
Василий
Увак
Иван
Павел
Иванович
Тригорьевич
Солгорович
Муромский
Прохорович

1938 г.

1939 г.

томах на 331 страниц.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ
Фонд №
Опись №
Архив №

5655 ФП

**Присвячується
1030-річчю Хрещення
Руси-України,
автокефалії Української
Помісної Православної Церкви
та пам'яті репресованого
духовенства і вірян**

Viacheslav OLITSKYI

WILL NOT BEEN BETTER OF THE RIGHT
(repressions against the Orthodox Church in Sumy region
in 1920s–1930s years)

Monograph

Sumy
 Trytoria
2018

ОЛІЦЬКИЙ В'ячеслав Олександрович

БЛАЖЕННІ ГНАНІ ЗА ПРАВДУ
(репресії проти Православної церкви на Сумщині
у 1920–1930-ті роки)

Монографія

Суми
 ТРИТОРІЯ
2018 р.

ББК 86.372(4Укр-4Сум)-3
УДК 271.2:323.281(477.52)«1920/1930»
О-54

Рекомендовано до друку рішенням наукової ради Факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 11 від 26 червня 2018 р.)

Рекомендовано до друку рішенням Правління творчої спілки «Сумська обласна організація Національної спілки краєзнавців України» (протокол № 2 від 27 червня 2018 р.)

З благословіння Архієпископа Сумського і Охтирського Мефодія

Відповідальний редактор – Падалка С.С., доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України

Рецензенти:

Л.Л. Бабенко, доктор історичних наук, доцент, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка
С.І. Дегтярьов, доктор історичних наук, професор, Сумський державний університет

О.М. Ігнатуша, доктор історичних наук, професор, Запорізький національний університет

Олійський В.О.

О-54 Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки) : монографія / В.О. Олійський. – Суми: Триторія, 2018. – 242 с., іл.

ISBN 978-966-97774-8-5

У монографії на основі ґрунтовного аналізу широкого кола архівних та опублікованих джерел, а також історіографічної бази комплексно розглянуто репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки. Охарактеризовано комплекс антицерковної політики на теренах краю. Визначено роль місцевої влади та партійної номенклатури в її запровадженні. Проаналізовано механізми репресій проти Православної церкви, шляхи їх реалізації, форми утисків та переслідувань православного духовенства Сумщини. Встановлено регіональну специфіку, масштаби та наслідки репресій. Висвітлено спротив православного населення регіону антицерковній політиці більшовиків. Показано методи використання та фальсифікації тоталітарним режимом елементів демократичного суспільства для легітимізації та нав'язування незаконних рішень.

Для науковців, викладачів, краєзнавців, студентів та всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

© Олійський В'ячеслав Олександрович, 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	6
-----------------------	----------

РОЗДІЛ 1.

НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ

.....	8
--------------	----------

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТИЧНІ, ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ УТИСКИ

2.1. Нормативно-правові засади здійснення антицерковної політики.....	38
2.2. Антицерковна політика в регіоні.....	43
2.3. Розкольніцькі дії радянської влади та їх негативні результати	61
2.4. Ідеологічний, політичний та економічний тиск на духовенство.....	75

РОЗДІЛ 3.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

3.1. Вилучення церковних цінностей: способи та масштаби	96
3.2. Закриття храмів: динаміка та наслідки.....	108
3.3. Кримінальне та адміністративне переслідування духовенства	118
3.4. Незаконні методи отримання показів у справах протисвящеників.....	140

РОЗДІЛ 4.

ОПІР НАСЕЛЕННЯ СУМЩИНИ АНТИЦЕРКОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВЛАДИ

.....	159
--------------	------------

ВИСНОВКИ.....	173
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ .	181
---	------------

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК РЕПРЕСОВАНОГО

ДУХОВЕНСТВА

.....	209
--------------	------------

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	222
-----------------------------------	------------

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	225
-------------------------------	------------

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	228
-------------------------------	------------

SUMMARY.....	230
---------------------	------------

ТАБЛИЦІ, МАЛЮНКИ, ДІАГРАМИ	232
---	------------

ПЕРЕДМОВА

На початку ХХІ ст. перед Україною постало завдання – подолати спадщину радянського тоталітаризму та інтегруватися у європейські соціально-політичні інституції. У цьому аспекті утвердження демократичних цінностей в організації суспільного життя неможливо без налагодження стосунків між державою та Церквою. Висвітлення, усвідомлення та розуміння механізмів насадження елементів тоталітаризму дасть змогу розкрити першопричину проблеми церковно-державних відносин та втрати українським суспільством традиційного підґрунтя, а відповідно і шляхи подолання негативних явищ радянського минулого. Крім того, такі знання убезпечать державу від подібних помилок у майбутньому, а її населення – від спроб використати елементи демократії з метою насадження тоталітаризму.

З огляду на відродження духовних основ українського суспільства, що історично сформувалися під впливом християнської моралі й етики, особливої актуальності сьогодні набуває проблема репресій проти Церкви. Політичні репресії, в результаті яких Православна церква як суспільний інститут не могла виконувати свої традиційні функції, призвели до підміни усталених духовних і моральних норм. Ліквідація Церкви мала на меті насамперед стерти самоідентифікацію віруючих, таким чином допомогти у становленні нового – радянського суспільства.

Незважаючи на велику кількість досліджень та наукових публікацій щодо репресій 1920–1930-х років, державно-церковних відносин, переслідування та історії Церкви у зазначений період, комплексного дослідження репресій проти Православної церкви на Сумщині досі не здійснено. Це посилює потребу розробки теми дослідження.

У пропонованій книзі автором всебічно висвітлено репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки, що здійснювалися каральними органами, партійним апаратом, органами влади та управління, а також визначено регіональні особливості репресій.

Особливу увагу приділено таким питанням: аналізу сучасного стану досліджуваної проблеми; з'ясуванню особливостей антицерковної політики в регіоні; висвітленню шляхів та форм участі

у репресіях проти Церкви місцевих органів державної влади, партійних та громадських організацій; напрямам та змісту репресій проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки; діяльності органів державної влади стосовно підризу економічного становища православ'я на теренах краю, розколу Церкви та ідеологічного тиску на духовенство; механізмам репресій проти Православної церкви та основним формам утисків духовенства на Сумщині; формам, методам та динаміці опору населення області антирелігійному наступу та місце духовенства у цьому явищі.

Пропозиції та побажання автору, прохання надсилати на адресу olitckyi@gmail.com

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ

На сьогодні в Україні з історії репресій 1920–1930-х років опубліковано велику кількість історичних розвідок, статей, захищено дисертацій. Серед них чільне місце займає проблема репресій проти Православної церкви на Сумщині. Ці публікації охоплюють період від 1920-х років до сьогодення, а в географічному аспекті майже усі континенти. Відрізняються вони поданою інформацією, її достовірністю та проблематикою.

Перші публікації з цієї проблеми з'являються у СРСР на початку 1920-х років. Щоб краще зрозуміти те, як розвивалася радянська історіографія, слід зазначити, що весь період існування радянської влади перетворився на перманентний процес боротьби з релігією. Головний удар був спрямований, у першу чергу, проти Православної церкви – найчисельнішої конфесії в Україні. Цей конфлікт позначився і на історіографії досліджуваної нами проблеми. Радянські історики та ідеологи, виконуючи настанови влади та комуністичної партії, ретельно обґрунтовували необхідність формування атеїстичного світогляду громадян країни, яка будувала нове комуністичне суспільство. В основу науки були покладені постулати марксизму-ленінізму. «Вождь світового пролетаріату» В. Ленін наріжним каменем усього марксистського світогляду в питанні про релігію вважав тези К. Маркса: «критика релігії є передумовою будь-якої іншої критики» та «релігія є опіум для народу». Відповідно надалі у питанні історії Церкви вони стали ідеологічною основою радянської історіографічної школи.

Радянська історіографія наповнена ідеологічною літературою, призначеною здебільшого для більшовицьких ідеологів, лекторів та агітаторів. Праці цього напрямку хоча і мають певні ознаки історичних досліджень, але все ж таки їхня головна мета – пропаганда. Православна церква постає як ворог народу та держави. Репресії щодо замовчувалися. Висвітлюється лише РПЦ в цілому, не згадуються інші православні конфесії, не говорячи вже про їхні

регіональні особливості. У історичних працях відношення держави та Церкви також не висвітлювалися [504; 505; 506; 507; 508; 509; 510].

Паралельно з радянською історіографією розвивається історіографічна традиція української діаспори. На відміну від радянської історіографії, вона не залишала поза увагою історію Церкви та проблеми більшовицьких репресій проти неї в Україні. І. Нагаєвський у дослідженні історії Церкви початку XX ст. розкриває це питання за етнографічно-регіональним принципом, описуючи окремо історію Церкви на Наддніпрянщині та Галичині. Проте хронологічно робота охоплює лише початок XX ст., відповідно не зачіпаючи період переслідувань [491].

Про актуальність для діаспорних дослідників історії Православної церкви в Україні говорить велика кількість їх робіт. Щоправда, об'єктом наукових досліджень була переважно історія УАПЦ.

У 1956 р. у Мюнхені опублікована книга історика та культурного діяча української діаспори в Німеччині Ф. Пігідо «Україна під большевицькою окупацією» [493]. У ній описується політика воєнного комунізму, НЕПу та репресії 1930-х років в Україні. Автор докладно зупиняється і на історії Церкви. Він пов'язує появу УАПЦ із національним відродженням під час НЕПу. Дослідник дотримується думки, що саме УАПЦ на чолі з митрополитом Василем (Липківським) взяла участь у створенні єдиного фронту боротьби за українську національну культуру, духовність, ідею української державності. УАПЦ відводиться роль однієї з рушійних сил у боротьбі проти «московсько-комуністичної навали» [493, с. 67]. Подається короткий опис методів ідеологічної антирелігійної боротьби, переслідування Церкви, знищення храмів. У даному напрямку працювали історик Української церкви В. Біднов [483], церковний діяч та історик Церкви А. Великий [484], церковний та громадський діяч І. Власовський [486], протопресвітер І. Плічковський [494] та ін.

У той же час в Україні друкувалися багатотомні монументальні праці з історії Церкви. У 1987 р. українське видавництво ім. В. Симоненка «Смолоскип» видає перший том IV-томної «Мартирології українських церков» [490], який повністю

присвячений УАПЦ. Тут широко розкривається історія та діяльність УАПЦ, її переслідування та ліквідація. Використовується значна джерельна база, публікуються спогади репресованих релігійних діячів УАПЦ. Хоча А. Великий та І. Власовський виділяють окремі томи на історію Православної церкви в Україні у ХХ ст., однак автори не розглядають жодну православну конфесію, крім УАПЦ. У їхніх дослідженнях остання постає як Церква, що сконцентрувала у собі національну ідею, за яку і поплатилася.

Користувалися популярністю та неодноразово перевидавалися українцями за кордоном роботи засновника й першого очільника УАПЦ Василя (Липківського) [487; 488]. Можемо припустити, що саме вони поклали початок дослідженню історії УАПЦ та обґрунтування її як національної Церкви. Ці праці значно вплинули на дослідження українських істориків за кордоном.

Після ліквідації УАПЦ в УРСР вона продовжувала існувати за кордоном. Значна частина української діаспори була прихильниками саме цієї Церкви. Відповідно у своїх дослідженнях діаспора значну увагу приділяла історії цієї конфесії. Представники даного напрямку здебільшого негативно ставилися до комуністичного режиму та прагнули до утворення незалежної від Москви Церкви. Саме такою на їхню думку у 1920-ті роки була УАПЦ. Її діяльність серед діаспори вважалася відновленням історичної справедливості та реалізацією бажання українського народу. Не отримав в українській діаспорі підтримки Український екзархат РПЦ. Можливо, це відбулося тому, що: по-перше, він був вороже налаштований щодо УАПЦ; по-друге, через задекларовану трансформацію відносин РПЦ із радянською владою у бік співпраці.

Разом із тим, варто зазначити, що були поодинокі дослідження, написані з дещо інших позицій. Так, наприклад, у 1938 р. у Варшаві виходить дослідження із історії автокефальних церков українського громадсько-політичного діяча та науковця О. Лотоцького [489]. Автор приділяє увагу також РПЦ. Щоправда, історія Церкви подається в цілому, не виокремлюється діяльність Українського екзархату [489].

Можна констатувати, що тема репресій радянської влади 1920–1930-х років проти Православної церкви була актуальною для

української діаспори. У дослідженнях цієї історіографічної школи мова не йде окремо про Сумщину. Незважаючи на це, праці цього напрямку є важливими для нашого дослідження, адже вони висвітлюють умови функціонування громад УАПЦ в Україні, ставлення духовенства до політики радянської влади. Вагомим є той факт, що про такі речі писали переважно сучасники подій, спираючись на пережитий ними досвід.

Із початком перебудови у СРСР, а особливо із здобуттям Україною незалежності, почався процес досліджень офіційно чи неофіційно заборонених сторінок історії. Однією із них стали репресії 1920–1930-х років у СРСР. Важливою їх складовою було переслідування та знищення Православної церкви, яка була визнана одним із найбільших ворогів радянської влади.

Вагоме місце у вивченні проблеми посідають дослідження, що розкривають репресії радянського тоталітарного режиму в Україні. У 1994 р. І. Білас одним із перших дослідників незалежної України, використовуючи широку джерельну базу, здійснив спробу детально висвітлити механізм функціонування репресивно-каральної системи в Україні як головного знаряддя більшовицького режиму в боротьбі з національно-визвольним рухом. Неабияке значення автор надав виникненню та розгортанню мережі репресивно-каральних органів та їх місцю у становленні та зміцненні більшовицького режиму в Україні [386]. Друга книга фактично є документальним додатком до першої частини. Автор опублікував щойно виявлені ним на той момент документи з архівів України та Росії про функціонування каральних органів [387].

У дещо вужчому аспекті, а саме через призму біографій відповідальних працівників спецслужб в Україні, висвітлюють цей процес історики Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов [480]. Вони не лише подають біографічні дані позбавлені радянських стереотипів щодо працівників карального органу, але й аналізують їхню роль та місце у репресивно-каральній системі, функціонуванні репресивної машини в Україні.

Продовжив дослідження у цьому напрямку історики С. Білокінь [388; 389]. Дослідник не просто вивчає історію репресій в

Україні, а аналізує масовий терор як засіб управління в СРСР [388]. Історії політичного терору в Україні у XIX–XX ст. присвячене дослідження, що вийшло друком у 2002 р. під редакцією академіка НАН України В. Смолія [453]. Ця робота є результатом співпраці понад 20-ти українських істориків. Чільне місце відводиться періоду 1920–1930-х років, коли державний терор досяг свого апогею: його жертвою міг стати кожен – від управлінської та наукової еліти до простого працівника чи селянина. Звинувачення, за які могли заарештувати, не просто подекуди, а повсюдно були абсурдними. Тому цей період переважає в дослідженнях репресій в Україні.

Ряд науковців вивчають репресії радянського тоталітарного режиму в Україні у вузьких проблемних та хронологічних рамках. Так, В. Нікольський дослідив обвинувачення репресованих 1937–1938 років [424], Р. Подкур – стереотипи світогляду чекістів цього періоду [452], В. Пристайко та Ю. Шаповал займалися вивченням справи СБУ [457] тощо. Одним словом, після здобуття незалежності України та відкриття архівів зростає зацікавлення дослідників питанням репресій радянської влади в Україні. Вони широко висвітлюють цю проблему, публікують щойно відкриті та розсекречені архівні матеріали, аналізують різні сторони репресивної машини.

Із початком масового розсекречення та доступом до архівних матеріалів, з'явилася велика кількість публікацій документів, у зв'язку з чим постала необхідність у джерелознавчих дослідженнях. Значний внесок у вирішення цього зробив вищезгаданий С. Білокінь; продовжили роботу у цьому напрямі історики та джерелознавці Р. Подкур, В. Ченцов [451], Г. Папакін [444]. Р. Подкур та В. Ченцов головну увагу приділяють вивченню організаційно-розпорядчих документів, архівно-слідчих справ, оперативних матеріалів. З метою кращого розуміння проблеми доступу та зберігання документів, а відтак відшукати і ввести до наукового обігу якомога більше джерел, вони аналізують створення архівних підрозділів органів державної безпеки. Цей аспект є досить актуальним, адже документи, що висвітлюють репресії 1920–1930-х років проти Православної церкви в Україні в цілому, і на Сумщині зокрема, сьогодні зберігаються в різноманітних архівах. Чільне місце серед них займають документи

органів державної безпеки та архівно-слідчі справи. Частина з них зберігається в різноманітних галузевих архівах, частина – в обласних архівах, частина – у центральних. Розуміння історії створення архівних підрозділів органів державної безпеки, їх наповнення та зберігання документів, процесу передачі ними документів дає можливість відшукати та ввести до наукового обігу нові, раніше невідомі джерела. Крім того, автори наводять загальну характеристику джерел, ознайомлюють із проблемами їх систематизації та класифікації.

Певним підсумком широкої науково-дослідницької та краєзнавчої роботи вчених і громадських діячів у напрямку дослідження репресій в Україні став вихід у світ бібліографічного покажчика «Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.)» [459].

У той же час ціла плеяда українських істориків об'єктом своїх досліджень обрала різні аспекти державно-церковних відносин та репресій проти Православної церкви в Україні у 1920–1930-ті роки. Одним із перших професійних істориків проблему історії Православної церкви в Україні за часів радянської влади став розвивати у своїх дослідженнях професор В. Пашенко [445; 448; 447; 450; 449; 446]. Важливим аспектом його наукового доробку є дослідження репресій проти Православної церкви у 1920–1930-ті роки. Він характеризував кампанію вилучення церковних цінностей як складову репресій проти Церкви. Аналізуючи цей процес, професор зазначає, що ця акція насправді була спрямована не на допомогу голодуючим, а на підриг Церкви. Одним із аргументів, на думку В. Пашенка, є те, що на місцях виконання постанови розпочинають із запізненням, а вносити вартість майна, яке передбачалося вилучити грошима чи продовольством, не дозволялося. У цілому дослідник приходить до висновку, що кампанія вилучення церковних цінностей не виправдала себе, перетворившись в політичну авантюру. Політику радянської влади відносно Церкви визначає як репресивну. Крім того, історик дослідив міжконфесійну політику, переслідування духовенства, його знищення у кінці 1930-х років, антицерковну пропаганду тощо.

Сьогодні цю роботу продовжують історики О. Ігнатуша [398; 399; 400; 401; 402; 404; 405; 406; 407; 408; 409] та А. Киридон [410; 411;

412; 413; 414]. У 2004 р. вийшла друком наукова монографія О. Ігнатуші, у якій розглядається генеза та характер розколу Православної церкви. На основі широкого кола джерел простежено процес утисків та знищення Православної церкви у СРСР, з'ясована реакція Православної церкви на ці процеси [403]. Значну увагу у своїх дослідженнях історик приділяє й іншим проблемам репресій проти Православної церкви в Україні у 1920–1930-ті роки. Головним науковим інтересом А. Киридон є державно-церковні відносини в Україні у 1920–1930-ті роки. Частина сучасних українських істориків досліджують різні аспекти репресій проти Церкви 1920–1930-х роках. Так, вилучення церковних цінностей продовжили вивчати Л. Бабенко [382], М. Щербань [482] тощо. Л. Бабенко зазначає, що ця кампанія була першим відкритим конфліктом між Православною церквою та радянською владою. Одна із провідних ролей у ньому належала органам ВЧК-ДПУ. У цей час їм вдалося створити та використати на свою користь конфлікт у середині РПЦ. Разом із цим на частині території УСРР кампанія вилучення церковних цінностей налаштувала населення проти держави. Репресії проти священиків у цей період покликані були не карати за саботаж, а викликати страх і покору, сформувати думку про утвердження атеїстичного світогляду у радянському суспільстві. М. Щербань зазначає, що у 1920-х роках основний удар радянської репресивної машини на релігійному фронті був спрямований проти найвпливовішого та найавторитетнішого духовенства тихонівської орієнтації.

Безпосередня роль силових структур та їх функціонерів у здійсненні репресивної політики проти Церкви знайшла відображення в наукових публікаціях І. Аверіна [378], М. Михайлуца [421], О. Ігнатуші [404], Р. Подкура [452], С. Білоконя [389]. Зокрема, І. Аверін зазначає, що НКВС починає брати активну участь у боротьбі проти Церкви з 1922 р., коли в його складі створюється Ліквідаційний відділ НКЮ. М. Михайлуца простежує роль НКВС у здійсненні репресивних заходів проти Церкви на прикладі Одещини 1930–1940-х років.

Розуміючи, що репресивні силові органи – це насамперед співробітники, які там працюють, соціальну групу штатних та нештатних робітників ДПУ-НКВС досліджують С. Білокінь та

Р. Подкур. Автори прийшли до висновку, що завдяки агітаційно-пропагандистській мережі влада фактично маніпулювала як населенням, так і представниками партійно-державного апарату. Саме завдяки цьому була реалізована схема репресій 1920–1930-х років, коли одна людина свідомо фальсифікувала факти проти іншої, підводячи її справу під розстрільну статтю.

Л. Бабенко [381; 379; 380], А. Киридон [410] та О. Тригуб [474] досліджують розкол Православної церкви, як форму боротьби із нею. Вони визначають ВЧК-НКВС як головну силу в суперечностях та боротьбі всередині Церкви. Саме їй відводять основну роль у розгортанні цих процесів і, як наслідок, – організації та реалізації різного роду розколів.

У контексті розколу в середині РПЦ О. Тригуб [473–477] та О. Ігнатуша зосереджують увагу на організації та переслідуванні антисергіївської опозиції. О. Ігнатуша зазначає, що цей рух в Україні набув меншого поширення, ніж у Росії, зокрема через російську мову спілкування з віруючими. Але і він, попри те, що був викликаний діями радянської влади, із часом також став об'єктом репресивної машини [398, 403].

Ряд дослідників аналізують різні аспекти наступу на Церкву, досліджуючи обмеження її функціонування в усіх галузях життя радянської держави та суспільства. О. Чучалін висвітлює процес позбавлення виборчих прав духовенства [479], Г. Лаврик – економічне функціонування Церкви [418], Г. Славута – антирелігійну політику в галузі освіти [465].

У вітчизняній історичній науці за останні роки відбулися інституційні та концептуальні зміни суспільствознавчої парадигми, що супроводжується появою нових підходів, виявленням джерельної бази, особливо розсекречених архівних документів і матеріалів. Одним із досягнень цього процесу є вивчення повсякденних практик людей, зокрема і у 1920–1930-ті роки. Зацікавленість репресіями проти священства та утисками Православної церкви в усіх сферах суспільного життя активізувало студії з історії суспільного, соціально-правового становища духовенства та його сімей. Цю проблему розробляє історик Т. Савчук (вона ж Т. Бобко) [372; 392; 460; 461; 462].

Історик та краєзнавець О. Бажан висвітлює статистичний аспект переслідування служителів Православної церкви у роки великого терору [383]. Історик та політолог О. Бойко приділяє увагу боротьбі віруючих проти антицерковної політики держави [373; 395; 394].

Актуальною для української історіографії залишається історія УАПЦ. Доктор церковно-історичних наук І. Преловська аналізує архівно-кримінальні справи проти діячів УАПЦ із ГДА СБУ та ЦДАГО України. На їх основі дослідниця відзначає, що після 1926 р. звинувачення проти заарештованих стосувалися порушення радянського законодавства про Церкву, антирадянської діяльності митрополита Василя (Липківського) або причетності до заарештованого архієпископа харківського Олександра (Ярещенка). Матеріали СБУ дали можливість чекістам прив'язувати звинувачення проти діячів УАПЦ до вже опрацьованого обвинувального вироку 1930 р. [456, с. 38].

Поряд із цим певне відображення в українській історичній науці знайшли різні аспекти переслідування Православної церкви у 1920–1930-ті роки на Сумщині. Аналізуючи репресії цього періоду варто насамперед відмітити архівно-довідкові видання, зокрема вступні статті збірок. Хоча вони здебільшого висвітлюють репресивну політику радянської влади в цілому, проте зазначають і про переслідування Церкви, як складової цієї політики. Серед таких варто виокремити такі видання: «Реабілітовані історією. Сумська область» [324, с. 9–38]; «Книга пам'яті Сумської області». У першому томі розміщена стаття «Фальсифікатори», у якій подаються відомості про репресивні органи 1920–1930-х років, факти фальсифікації кримінальних справ, короткий огляд репресивних операцій [415, с. 9–16]. У книзі опубліковано анотований алфавітний покажчик позасудових кримінальних справ, що зберігаються у Державному архіві Сумської області. Це значно полегшує роботу дослідників із пошуку необхідної інформації. Книга має значний ілюстративний матеріал. Проте, зважаючи на те, що видання висвітлює переслідування населення краю загалом, лише незначна її частина стосується Церкви та духовенства. Другий том навпаки повністю присвячений історії православних храмів області. У виданні вміщено короткі історичні нариси про православні святині. Автор-упорядник, голова Сумського обласного осередку Національної спілки краєзнавців

України О. Корнієнко у вступній статті описує процес руйнування радянським комуністичним режимом православних храмів Сумщини [416]. Зважаючи на обмежений доступ до архівних матеріалів, у переважній більшості йому не вдалося встановити точних дат та обставин закриття та руйнування храмів.

Серед робіт, що досліджують безпосередньо репресії проти Церкви та церковне життя Сумщини 1920–1930-х років, насамперед варто наголосити на книгах заступника уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Сумській області, пізніше заступника начальника управління у справах релігій Сумської облдержадміністрації О. Сотника, хто одним із перших порушив проблему репресій радянської влади проти Православної церкви на Сумщині. У 1997 р. виходить друком його книга «Це – наша історія» [469]. Дослідження є фактично хроніко-документальним нарисом релігійного життя краю у зв'язку з історією християнства на Україні. Увага приділяється і репресіям проти Церкви.

У 2005 р. О. Сотник очолив науково-історичний відділ Сумської єпархії УПЦ КП. У цьому ж році він публікує перший, а у 2007 р. – другий випуск книги «Репресії проти церкви на Сумщині» [467, 468]. У них характеризується становище Церкви Сумщини у радянський період (1920–1980-ті роки). Ці книги є результатом опрацювання архівних фондів ДАСО та УСБУ в СО. Вони насичені широким джерельним матеріалом, наводяться цитати документів, їх фотокопії. У другому випуску значна увага приділяється переслідуванню УАПЦ на Сумщині. Але, незважаючи на все це, роботи мають описовий характер. Попри узагальнені назви, вони висвітлюють лише переслідування священників, що становить лише одну складову репресій проти Церкви. Головна цінність робіт О. Сотника полягає в тому, що він публікує список репресованих священників, цитати та фотокопії окремих документів, доступ до яких на той час був фактично не можливим для рядових громадян.

У тому ж таки 2005 р., співпрацюючи із Сумською єпархією УПЦ МП, краснаці А. Чугай та В. Анацький [478] видають книгу, написану у такому ж дусі, що і роботи О. Сотника, проте у ній фактично відсутні цитати чи фотокопії документів. Головною

відмінністю між дослідженнями О. Сотника та А. Чугай і В. Анацького є висвітлення переслідування УАПЦ на Сумщині. Якщо перший у другому випуску «Репресії проти православної церкви на Сумщині» [468] основна увага приділяється боротьбі проти УАПЦ, то у «Мученики за віру» [478] ця конфесія не згадується взагалі, оскільки вся увага зосереджується винятково на священниках РПЦ.

Значну частину досліджень посідають праці, що розглядають репресії 1920–1930-х років проти Православної церкви на Сумщині у вузьких хронологічних чи проблемних рамках. Вони значно менші за обсягом і представлені здебільшого науковими статтями. Так, відомий український дослідник репресій проти Церкви та державно-церковних відносин, уродженець Сумщини, доктор історичних наук О. Ігнатуша розглядає історію Соборно-єпископської церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки [408]. Він же дослідив питання суспільної ролі Церкви під час Голодомору та заходи влади з використання голоду для боротьби проти Церкви на Сумщині [399]. Історик зробив висновок, що події, які в цей час відбувалися у краю, не мали специфічно-регіональних підстав. Вони стали втіленням загальнодержавної лінії влади [399, с. 84]. Історію Глинської пустині, святині всеукраїнського масштабу, дослідив А. Светлов [463]. У 2009 р. О. Бажан та В. Золотарьов у своїй статті на основі недоступних раніше архівних матеріалів у своїй статті відтворюють основні етапи життя керівника Сумського відділу НКВС у 1936–1938 роках О. Кудринського [385].

Серед місцевих краєзнавців, які у своєму доробку торкалися проблеми репресій, варто виокремити Б. Ткаченка. У 2007 р. вийшла друком його науково-популярна книга «Важка стежка до Бога» [471]. Автор подає процес переслідування священників через призму «єврейсько-масонської змови». У цьому контексті висвітлюється становлення та розвиток радянської влади. Для написання книги залучено архівні документи, спогади. Але поряд із цим, в якості джерел, цитуються витяги з «Протоколів сіонських мудреців». Таким чином, дослідник знову надає актуальності цим текстам. У книзі значна увага приділена життю священника І. Приходька, який 5 разів був заарештовуваний радянською владою.

Краєзнавець та колишній староста Іллінської парафії Сумської єпархії УПЦ МП С. Сільванський, аналізуючи розвиток православ'я на Сумщині, майже випускає період репресій, згадуючи про них одним-двома реченнями у контексті історії православних парафій м. Суми. Всі течії Православної церкви, що функціонували у 1920–1930-х роках, крім РПЦ, називає розкольницькими й упускає епізоди їх служіння у православних храмах міста [464].

Проблема репресій проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки з'являється у науковій літературі наприкінці ХХ ст. Одним із фундаторів дослідження цього питання можна вважати О. Сотника. Перше десятиліття ХХІ ст. – період активного дослідження різних аспектів цієї проблеми. Варто констатувати той факт, що, незважаючи на дослідження окремих аспектів, репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки недостатньо вивчені. У працях здебільшого описуються переслідування священників, що становить лише одну складову репресивної політики. Відсутнє наукове дослідження, яке б комплексно розглянуло цю проблему. Крім того, розсекречення документів та спрощення доступу до архівів радянських репресивних органів в останні роки дало змогу не лише доповнити наявні праці, а й відкрити нові, раніше не відомі факти.

Про сталінські репресії у СРСР світ дізнався у 1968 р. завдяки книзі «Великий терор» британського історика та дипломата Р. Конквеста [499; 500]. Через 18 років – у 1986 р. автор видав книгу «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор» [498], яка в Україні неодноразово перевидавалася. Завдяки цим працям Р. Конквест став одним із найвідоміших дослідників історії СРСР, зокрема періоду репресій 1920–1930-х років. При написанні своїх робіт дослідник користувався широкою джерельною базою: здебільшого опублікованими під час хрущовської відлиги документами, інформацією українських та російських емігрантів, радянською пресою. Для історії України важливішою, якщо можна так сказати, все таки є друга книга Р. Конквеста – «Жнива скорботи», адже вона розкриває суть репресій 1920–1930-х років в Україні. Окреме місце у ній відводиться репресіям проти Церкви. Автор

підводить читача до думки, що Православна церква була одним із осередків селянського життя, тому репресії 1920–1930-х років проти селянства не могли її не зачепити [498, с. 159]. Щоб побудувати нове радянське суспільство, потрібно було остаточно покінути з минулим. Тим паче, якщо воно визнане ворогом нової держави і є носієм кардинально відмінних від державних ідеології та способу життя. Історик наводить кілька епізодів репресій проти Православної церкви на Сумщині, зокрема долю церков с. Вільшана та повстання селян проти зняття дзвонів у с. Берюх [498, с. 164–165]. Говорячи про це повстання, варто відзначити те, що на сьогодні нами не виявлено жодної наукової публікації про цю подію.

Продовжив роботу у цьому напрямку і канадський історик Д. Поспеловський. Об'єктом його дослідження стала історія РПЦ, складовою якої був Український екзархат. Його книга англійською мовою вийшла в середині 1980-х років у Канаді. Після опрацювання раніше закритих архівів, у 1995 р. в Москві виходить доповнений російськомовний варіант книги «Русская православная церковь в XX веке» [502]. Значна увага приділяється РПЦ під час революції та масових репресій 1930-х років, подвижникам Церкви цього періоду. Усі інші православні конфесії він називає розкольникськими. У цьому руслі подається і стисла історія УАПЦ. Релігійних діячів УАПЦ Д. Поспеловський звинувачував в націоналізмі й називав церковними націоналістами, визнаючи те, що УАПЦ, на відміну від обновленців, все ж таки мала підґрунтя в Україні [502, с. 88].

Другим напрямом розвитку зарубіжної історіографії досліджуваної проблеми є російська історіографія, починаючи із 1990-х років. Як відзначає О. Ігнатуша, звільненню російської історіографії від догм комуністичної ідеології поклали початок праці В. Алексєєва «Иллюзии и догмы» та М. Одинцова «Путь длиною в семь десятилетий» [409, с. 175]. Саме після цих публікацій у російській історичній науці набуває актуальності проблема історії Церкви та репресій 1920–1930-х років проти неї.

Досить часто публікації у Росії друкуються за сприяння РПЦ або благословляються її ієрархами, висвітлюється у них переважно історія РПЦ. Усі інші православні конфесії отримують назву розкольникських.

У російській історіографії докладно проаналізовано основні заходи влади в боротьбі з Церквою, висвітлено переслідування 1930-х років. Разом з тим треба відзначити, що ці роботи носять здебільшого узагальнюючий характер. Вони фактично не висвітлюють регіональні особливості репресій проти Церкви. Прикладами розвитку російської історіографії є науковий доробок священнослужителя, історика Церкви В. Ципіна [503] та російського державного діяча О. Бєглова [496], які досліджують історію РПЦ у ХХ ст.

Таким чином, можна констатувати, що розгортання досліджень проблеми йшло за такими основними напрямками:

1. Радянська історіографія.
2. Українська діаспорна історіографія.
3. Сучасна українська історіографія:
 - 3.1. узагальнюючі роботи з історії репресій в Україні;
 - 3.2. праці, що висвітлюють репресії 1920–1930-х років проти Православної церкви в Україні;
 - 3.3. дослідження, що висвітлюють репресії 1920–1930-х років проти Православної церкви на Сумщині.
4. Зарубіжна історіографія.

Аналіз історіографії репресій проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки засвідчує, що тема залишається відкритою для науковців. На загальному тлі ґрунтовних досліджень репресій проти Церкви в Україні репресії 1920–1930-х років проти Православної церкви на Сумщині не були предметом детального вивчення. При цьому слід наголосити, що це питання цікавило як краєзнавців, так і професійних істориків. Але жодна з наявних робіт не є цілісним його дослідженням, не охоплює хронологічно та проблемно весь спектр репресій.

Дослідження репресій проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки вимагає залучення широкого комплексу джерел. Використані для написання монографії джерела автором розділено на два блоки: писемні джерела; речові джерела та фотоматеріали. Серед писемних джерел виділено наступні групи: архівні документи, періодичні видання, збірники опублікованих документів. Основою

писемних джерел стали архівні документи, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу.

Аналізуючи перший блок, варто наголосити на тому, що вагоме значення для дослідження проблеми посідають архівні документи. Відтак було опрацьовано фонди десяти архівів України: ЦДАГО України, ЦДАВО України, ГДА СБУ, ДАСО, ДАХО, ДАЧО, ГУ НПУ в СО, УСБУ в СО, ДІКЗ «Посулля», архіву Миколаївської сільської ради (Роменський район Сумської області). Автором опрацьовано матеріали 45 архівних фондів, з них у ЦДАГО України (1), ЦДАВО України (2), ГДА СБУ (5), ДАСО (28), ДАХО (2), ДАЧО (2), ГУ НПУ в СО (2), УСБУ в СО (1), ДІКЗ «Посулля» (1), архів Миколаївської сільської ради (1). Усього для написання монографії використано 316 архівних справ.

Серед фондів ЦДАГО України особливий інтерес викликає фонд 1 (ЦК КП(б)У), особливо опис 16 (Окрема папка) [18–22]. Довгий час документи цього фонду перебували на таємному зберіганні – вони містять інформацію, передбачену для керівної верхівки УРСР. Крім загальної характеристики антицерковної політики, тут зберігаються проекти рішень та вказівки щодо реалізації. Також серед джерел цього фонду містяться вказівки стосовно розколу Церкви, використання духовенства в якості таємних співробітників, реєстрації статуту УАПЦ тощо. Опис 20 (відділи ЦК довоєнного періоду) містить циркуляри, постанови, листи, обіжники та ін. [23–33]. Вони дають можливість простежити вимоги центральної влади щодо здійснення тих чи інших заходів на місцях.

Офіційні постанови та статистичні відомості містяться у фондах 5 (Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР, м. Київ) [1–13] та 8 (Міністерство юстиції УРСР, м. Київ) [14–16] ЦДАВО України. Документи цих фондів, крім офіційних постанов і директив, містять переписку та скарги населення. Саме завдяки цим джерелам можна охарактеризувати порушення законності місцевими органами влади та відповідно реакцію центральної влади.

Більшість використаних для дослідження джерел зберігається у ДАСО, куди вони були передані після утворення Сумської області та ліквідації у 1971–1972 роках філіалів обласного архіву в м. Ромни та

м. Конотоп. Документи різноманітні як за своїм походженням, так і за інформативністю та об'єктивністю.

У фондах адміністративних відділів окружних рад (Сумської [130–139], Глухівської [147], Конотопської [165–168], Роменської [176–183]) зберігаються переважно адміністративні документи. Серед них важливе місце в розумінні проведення антирелігійної роботи на місцях займають циркуляри цих відділів, що стосуються запровадження на місцях вказівок та циркулярів центральної влади. У зазначених фондах зберігаються джерела, що висвітлюють порядок закриття молитовних будинків, обліку релігійних громад та священиків, перереєстрацію статутів, заходи з відокремлення Церкви від держави, порядок обкладання податками храмів та духовенства. Суттєве значення мають книги обліків релігійних громад та реєстраційні картки служителів культу, за допомогою яких ми можемо простежити соціальний склад духовенства, його освіту, середній вік та час, коли священики обіймають свої посади. Разом із тим у реєстраційних картках ставилося питання про зречення від сану та зміну місця проживання. У такий спосіб можемо простежити вплив простежити вплив різних етапів антирелігійної боротьби проти священнослужителів та кількість релігійних громад.

Аналіз документів фонду Р-7 (Відділ Сумської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів) дозволяє визначити основні етапи обмеження діяльності Церкви, міжконфесійну політику держави, простежити зміну кількості релігійних громад та священиків. У справі 115 [138] містяться прохання середини 1920-х років релігійних громад про здійснення хресних ходів для освячення води та відповіді на них. Можна встановити, коли починається заборона таких заходів. Справа 50 [133] містить листування з райвиконкомами Сумської округи про хід роботи стосовно відокремлення Церкви від держави, висвітлюються всі кроки місцевої влади зі втілення цієї політики.

Важливою є справа 286 опису 1 адміністративного відділу виконавчого комітету Роменської окружної ради [182]. У ній містяться заяви про зречення церковнослужителями сану та вирізки із місцевої преси з публікаціями цих заяв.

У фондах виконавчих комітетів рад різного рівня (Р-715, Р-1662, Р-1716, Р-4259, Р-4530, Р-4549, Р-4641, Р-4653, Р-4819, Р-5613, Р-5822, Р-5947, Р-6044) зберігаються акти про закриття храмів, вилучення церковних цінностей, постанови про зняття дзвонів, річні звіти про політичний стан повітів, у яких характеризується релігійне становище, розпорядчі документи радянської влади та обіжники НКВС, які регламентували релігійне життя Сумщини у 1920–1930-ті роки. Ці документи висвітлюють основні тенденції релігійного життя, кількість парафій із зазначенням їхньої приналежності. Переписка дає можливість характеризувати також місце й роль радянської влади в міжконфесійних відносинах, розколах, закритті храмів тощо.

Важливими для розуміння реалізації репресивної антирелігійної політики 1920–1930-х років проти Православної церкви є фонди партійних і комсомольських організацій [122–129]. У них зберігається документація звітного характеру з основних антицерковних кампаній. Так, у фонді П-443 (Роменський окружний комітет Комуністичної партії більшовиків України), опис 1, справа 1298 [129], містяться дані про кількість храмів, з яких знято дзвони у 1930 р., поширення безвірницького руху. Важливою є також інформація про покарання населення за релігійні погляди, зокрема за те, що діти в релігійні свята не відвідували школу. У партійних фондах, фондах прокуратури та міліції знаходяться інформаційні зведення про криміногенну обстановку та антирадянські виступи населення.

Незважаючи на велику кількість документів ДАСО, що дозволяють усебічно висвітлити репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки та визначити їх регіональні особливості, варто відзначити те, що абсолютна більшість джерел стосуються періоду 1920 – початку 1930-х років.

У фондах ГДА СБУ містяться документи, що висвітлюють місце більшовицького тоталітарного режиму в знищенні Православної церкви – це оперативні накази про різні сторони репресій 1937 р. [41], циркуляри, що висвітлюють релігійну обстановку у державі, показують її місце в міжконфесійних відносинах, ставлять завдання перед репресивними силовими структурами щодо діяльності у цьому

напрямку [43; 44; 46]. Порівняти антирелігійну політику різних регіонів та масштаби знищення Церкви в першій половині 1930-х років дозволяє «Протокол совещания Начальников 4-х Отделений СПО УГБ Областных Управлений НКВД и работников 4-го Отделения СПО УГБ НКВД УССР» [45]. Документ висвітлює як загальнодержавну релігійну ситуацію, так і ситуацію в областях. Містяться відомості про кількість розкритих «контрреволюційних змов», зокрема і на релігійній основі, та число покараних осіб. Масштаби розстрілів та арештів священників у 1937 р. дозволяє оцінити «Доповідна записка про оперативну діяльність Чернігівського облуправління НКВС за період з 01.04. 1937 р. до 10.01. 1938 р.» [47].

У ГДА СБУ зберігаються доповідні записки про агентурно-слідчу роботу з «церковно-сектантської контрреволюції», в яких докладно зазначено, скільки заарештовано священників та церковнослужителів, яку міру покарання застосовано. Ці дані наводяться не у обласному діапазоні, а у районних, що дозволяє дослідити саме ті райони, які ввійшли до складу Сумської області, та порівняти їх з іншими територіями. Порівняти місцевий масштаб репресій проти священників з державним дозволяють також зведені таблиці свідчень про кількість заарештованих НКВС УСРР. У документах визначається характеристика засуджених, окремою графою йде «церковники, сектанти». У таблицях визначається міра покарання та національність заарештованих [50]. Порівнявши ці дані із районними зведеннями та вироками у кримінальних справах священників Сумщини, зможемо визначити регіональні особливості переслідувань, арештів та покарань священників.

Із матеріалів ДАХО цінними для написання роботи є фонди Р-203 (Харківський губвиконком) та Р-519 (Охтирський (Богодухівський) окрвиконком). Документи Харківського губернського виконавчого комітету висвітлюють репресії на губернському рівні. Основна частина джерел стосується вилучення церковних цінностей у губернії та міжконфесійної політики. Документи Охтирського виконавчого комітету стосуються виключно Охтирщини. Джерела мають переважно статистичний характер, висвітлюючи зміну кількості релігійних громад, їхню переорієнтацію тощо.

Із ДАЧО до дослідження залучено фонди Р-15 (Виконавчий комітет Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів) та Р-17 (Адміністративний відділ виконавчого комітету Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів). Документи цих фондів висвітлюють репресії проти Церкви на губернському рівні та стосуються тих районів Сумщини, що входили до складу Чернігівської губернії. Більшість джерел – постанови та циркуляри НКЮ та НКВС, протоколи ліквідаційного відділу. На особливу увагу заслуговує листування НКВС, адже воно стосується релігійного питання не лише на губернському, але й на всеукраїнському рівнях. Переважна більшість документів належить до 1920-х років.

Специфічну підгрупу архівних джерел становлять архівні кримінальні справи. Мною опрацьовано та залучено для проведення дослідження 180 кримінальних справ. Вони знаходяться у різних архівосховищах: ГДА СБУ ф.6 – Кримінальні справи на реабілітованих осіб [34–40]; УСБУ в СО – Кримінальні справи на реабілітованих осіб [51–109]; ДАСО ф. Р-7641 – Управління Служби безпеки України в Сумській області [188–295]; ГУНП в СО ф. 6, 7 – кримінальні справи [110–120]. Цей вид джерел досить одноманітний і містить широку інформацію з досліджуваної проблеми. Крім визначення міри покарання священників та злочинів, які їм інкримінувалися, ці джерела переважно містять інформацію про становище громади в період арешту. Довідки сільських рад та правлінь колгоспів характеризують зміну соціального та матеріального становища священників після встановлення радянської влади. Вони також інколи містять дані про сплату податків.

У кримінальних справах другої половини 1930-х років часто зустрічається інформація про дати закриття церков, у яких служили заарештовані. Часом наводиться характеристика релігійного становища в регіоні, зазначається про впливовість у суспільстві того чи іншого церковнослужителя. В анкеті заарештованого, яка заповнювалася слідчим НКВС зі слів самого арештанта, записувалася приватна інформація, зокрема освіта, дані про попередні ув'язнення або перебування під слідством, інформація про позбавлення виборчих

прав, партійність, військову службу, склад сім'ї. У справах часто зустрічаються особисті документи, листування, фотографії, реєстраційні картки, різні довідки тощо [431, 97–99]. За допомогою подібних документів можемо дослідити й методи приховування розстрілів. Справи розстріляних священників містять акти про розстріл із зазначенням дати та часу виконання вироку. Після їх перегляду та реабілітації (1950-ті роки) до відділів реєстрації актів громадського стану були надіслані вказівки – зареєструвати, що розстріляні у 1940-х роках служителі Церкви померли від тяжких хвороб, відповідні довідки про захворювання додавалися.

Мною вводиться до наукового обігу група джерел із кримінальних справ, яка раніше істориками фактично не розглядалася: скарги ув'язнених, їх апеляції, прохання про реабілітацію. Ці документи дають можливість охарактеризувати процес фальсифікації кримінальних справ 1920 – 1930-х років, методи отримання свідчень як звинувачених, так і свідків. У цьому ж контексті вивчено й повторні протоколи допитів свідків другої половини 1950–1960-х років. Ця група не чисельна, проте вона висвітлює загальну картину проблеми.

Кримінальні справи дають можливість простежити трансформацію звинувачень проти священників та церковнослужителів, міри покарання. Визначити особливості їх переслідування як на Сумщині в цілому, так і в окремих районах. Регіональні особливості репресій проти Православної церкви на Сумщині дають можливість визначити й злочини, які інкримінуються її служителям.

Робота з матеріалами ДКЗ «Посулля» збагатила дослідження актами прийому церковних речей у музей. Визначено точні дати вилучення цінностей із храмів Роменщини, закриття церков та політику місцевої влади щодо церковного майна, яке мало художню цінність [313–315]. Щоденник Роменського краєзнавчого музею також описує процес передачі речей із закритих храмів до музею [312; 316].

В архіві Миколаївської сільської ради (Роменський район Сумської області) виявлено та використано для дослідження Погосподарську книгу Калинівської сільської ради за 1937 р. Введення її до наукового обігу дало можливість проаналізувати господарство місцевого священника

М. Гонтаровського, визначити особливості його оподаткування та порівняти з оподаткуванням інших мешканців села [317; 318].

Цінним джерельним комплексом, що розкриває антицерковну політику 1920–1930-х років радянського тоталітарного режиму та репресії проти Церкви, є періодичні видання того часу [333–362]. Одними з перших з'явилися ідеологічні замітки, покликані довести експлуататорство духовенства та Церкви [339; 341; 351]. З початком реалізації антицерковних кампаній (наприклад, вилучення церковних цінностей, зняття дзвонів тощо) у пресі публікувалися статті, що мали на меті показати віруючим необхідність реалізації заходів, спрямованих проти Церкви, та залучити населення на сторону влади. Початок таких сплесків відноситься до 1921–1922 років і пов'язаний із вилученням церковних цінностей [340; 359]. Іншим видом газетної інформації були статистичні відомості про реалізацію кампаній. Місцева преса публікувала відомості про кількість вилученого церковного майна, закриття та переоблаштування храмів, заяви духовенства про зречення від священного сану тощо [346; 347; 348; 354]. З початку 1930-х років з'являються статті, в яких різні соціальні верстви населення вимагали закриття храмів. До цього ж періоду відносяться статті антисвяткового характеру, що пропагували ліквідацію церковних свят. Більшість із них як частина антипасхальних чи антиріздвяних кампаній з'являлися на шпальтах газет безпосередньо перед великими релігійними святами. У цей же час з'являється критика антирелігійної роботи. Такі публікації дають уявлення про реальне становище антицерковного руху на місцях, його здобутки й невдачі [344; 345; 352; 357; 358]. 1930-ті роки супроводжувались статтями, спрямованими проти конкретних священиків. Вони публікуються переважно у місцевій пресі. Головна мета таких заміток полягала насамперед у моральному тиску на духовенство та його близьких [353; 357]. У цілому такий комплекс джерел дає можливість насамперед простежити ідеологічну основу антицерковної боротьби, її методи, здобутки та невдачі. Він містить цінний статистичний матеріал, пов'язаний із реалізацією тих чи інших антицерковних кампаній на Сумщині.

Група опублікованих джерел представлена 13 збірниками архівних документів. Опубліковані у них матеріали несуть інформацію про репресії в СРСР в цілому та переслідування Православної церкви, зокрема в Україні та на Сумщині. «Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.)» [320] та «Чорна книга України» [332] стосуються репресивної політики більшовиків в Україні. За допомогою цих джерел було виокремлено особливості антирелігійної політики та простежено формування законодавчої бази державного терору в СРСР.

Документи про функціонування УАПЦ у зазначений період та її ліквідацію опубліковані у збірці «Другий Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р.: документи і матеріали» [321] та № 1–2 за 2005 р. журналу «З архівів ВУЧК ДПУ НКВД КГБ» [322], повністю присвяченому політичним репресіям проти священників УАПЦ у 1919–1938 роках. У ньому опубліковано 119 джерел. Становище і діяльність УАПЦ відтворюють опубліковані оперативні документи 1927–1928 років.

Через те, що репресії проти УАПЦ були складовою загальної антирелігійної політики, у збірнику опубліковані документи, що стосуються й інших православних конфесій, репрезентують законодавчу базу діяльності Православної церкви УСРР – УРСР 1920–1930-х років. Це, зокрема, розпорядчі документи Тимчасового робітничо-селянського уряду України, у тому числі Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р.; постанови РНК УСРР, що стосуються реалізації цього декрету; витяг із Адміністративного кодексу УСРР стосовно правил про культ 1927 р. та «Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу» від 29 грудня 1929 р.

Документи центральних архівів колишнього СРСР опубліковані у збірниках «Русская православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы» [329] та «Следственное дело патриарха Тихона. Сборник документов и материалов Центрального архива ФСБ РФ» [330]. Аналізуючи ці

матеріали, ми знову-таки переконаємося, що антирелігійна політика в Україні повністю контролювалася центральною союзною владою та відповідала всесоюзній лінії. Адже основні розпорядчі документи РНК УСРР – УРСР фактично повністю дублюють документи РНК СРСР, теж саме стосується Адміністративного та Кримінального кодексів, Конституції тощо.

Варто окремо зупинитися на науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією». До монографії включено 6 томів серії [323–328]. У досліджуваній період сучасна територія Сумщини входила до складу Харківської, Чернігівської та Полтавської областей, адже Сумська область була утворена 10 січня 1939 р. Відповідно й реалізація репресивної політики на території її районів координувалася з трьох обласних центрів. Для з'ясування загальної картини та особливостей репресій проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки необхідно було зіставити та проаналізувати документи всіх трьох центрів. Саме тому до монографії залучено томи науково-документальної серії «Реабілітовані історією» Сумської, Харківської, Чернігівської та Полтавської областей, що містять документи про репресії проти Православної церкви в 1920–1930-ті роки. До збірок включено переважно документи обласних архівів, що однак не мали на меті детально висвітлити переслідування Церкви, лише в загальному плані. Проте зустрічаються й документи про становище Церкви. Книга 3 Чернігівської області повністю присвячена радянським репресіям проти Церкви [328], оскільки до утворення Сумської області 17 із 31 району входило до Чернігівщини, що є важливим для висвітлення репресій проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки. Крім того, документи, що стосуються проблематики, також опубліковані у книзі 1 Чернігівської області [327]. Взагалі у цій серії містяться відомості про кількість осіб позбавлених виборчих прав, серед них і священників [324, с.59], про релігійну ситуацію в краї [324, с.58], відомості про кількість парафій, їх діяльність та спрямування [325, с.23–24; 323, с. 166–168; 328, с.61–62; 328, с.88–93], вказівки про ведення антирелігійної пропаганди та її методи [327, с.145–147; 328, с.66–75], про вилучення

церковних цінностей та майна [324, с.56; 325, с.16–17; 323, с.169–174; 328, с.100–101], реакцію на це священиків [325, с.17–18], кількість ліквідованих парафій [325, с.38], кількість ув'язнених священиків [325, с.64; 323, с.260]. Відомості, що містяться в книгах даної серії, що стосуються Сумщини, мають здебільшого загальногубернський або окружний характер. Окремо про райони сучасної Сумщини інформації майже немає, за виключенням томів «Реабілітовані історією. Сумська область». Проте завдяки використанню цих джерел можна порівняти методи переслідування Церкви та їх масштаби в залежності від адміністративного підпорядкування районів до тієї або іншої губернії, визначити територіальні особливості.

До другого блоку джерел віднесено матеріальні речі, вилучені з храмів після їх закриття, та фотографії зняття хрестів та дзвонів із церков. Ці джерела зберігаються в фондах ДІКЗ «Посулля». Вони унаочнюють та підтверджують окремі частини теоретичного матеріалу та висновки автора.

Дослідження репресій проти Православної церкви на Сумщині в 1920–1930-ті роки дало змогу виявити та ввести до наукового обігу ряд архівних документів, а саме: нормативно-розпорядчі документи місцевої влади, апеляційні скарги ув'язнених, протоколи повторних допитів свідків (1950-х років), щоденник та акти передачі речей із храмів до Роменського краєзнавчого музею. Можна відзначити, що характерною рисою окресленого періоду є наявність великої кількості різноманітних документів 1920–початку 1930-х років і невеликої кількості середини – кінця 1930-х років.

Представлений комплекс джерел дозволив об'єктивно та детально охарактеризувати репресії проти Православної церкви на Сумщині в 1920–1930-ті роки, визначити особливості цього процесу, притаманні безпосередньо Сумській області.

З метою аналізу описуваних подій як частини об'єктивної дійсності, що не залежать від особистих поглядів дослідника на проблему, його суб'єктивних переживань, політичної та конфесійної приналежності, під час написання монографії були використані

принципи об'єктивності, історизму, світоглядного плюралізму, позаконфесійності, усебічності та цілісності.

Завдяки принципу опори на історичні джерела інформацію про ті чи інші події вдалося отримати з архівних матеріалів. Це дозволило більш неупереджено оцінити події та явища, спираючись на першоджерела, а не їхню оцінку іншими дослідниками. Завдяки цьому всі події та твердження, подані в дослідженні, мають документальне підтвердження. Водночас принцип історіографічної традиції дозволив розглянути предмет дослідження з урахуванням результатів попереднього наукового вивчення.

Проблемно-хронологічний підхід сприяв глибшому зрозумінню суті проблеми, розділенню її на декілька вужчих питань, кожне з яких було розглянуто в хронологічній послідовності. Вдалося сформулювати назви розділів і підрозділів монографії, що висвітлюють різні аспекти однієї проблеми.

Завдання дослідження розв'язувалися шляхом поєднання загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Серед загальнонаукових методів застосовані методи аналізу, синтезу, дедуктивний, індуктивний, діахронний, синхронний, порівняльний, типологізації, періодизації, класифікації, конкретно-пошуковий, критичного аналізу. За допомогою цих методів вдалося здійснити відбір фактів, сформулювати узагальнення та висновки, поетапно простежити взаємозалежність історичних реалій і результатів щодо запровадження та посилення репресій відносно Православної церкви та православного духовенства на Сумщині в 1920–1930-ті роки. Серед спеціально-наукових методів використовувалися наступні: історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний, біографічний.

Під час опрацювання джерел та наукової літератури використовувалися конкретно-пошуковий метод та метод критичного аналізу. Це дало змогу визначити, наскільки наявний комплекс джерел та історіографії дає змогу висвітлити основні проблеми досліджуваного питання, виокремити достовірні історичні факти, адже інформація, що міститься в джерелах та історіографії, є різноманітною та неоднозначною. Метод критичного аналізу допоміг виділити з ідеологічних статей радянської преси необхідні дані про умови, в яких

відбувалося вилучення церковних цінностей на Сумщині, фактори, що спонукали до зречення від священного сану тощо.

Методи ж аналізу та синтезу, систематизації та узагальнення були використані для формулювання висновків та узагальнень, виокремлення з репресивної політики радянського тоталітарного режиму заходів, спрямованих безпосередньо проти православ'я загалом та його служителів зокрема. Завдяки цьому визначено суть та різницю між репресивними механізмами проти Православної церкви Сумщини та проти православного духовенства. Проаналізовано форми утисків та переслідування церковнослужителів регіону.

Для виявлення якісних особливостей історичного процесу в часі використано діахронний метод. З його допомогою вдалося подати явища, факти, події з історії репресій проти Православної церкви на Сумщині в 1920–1930-ті роки в хронологічній послідовності; синхронного – рівномірно висвітлити різні антицерковні кампанії, форми та методи переслідування Церкви й духовенства. Так, були визначені основні етапи репресій проти Православної церкви на Сумщині в 1920–1930-ті рр.

Використання історико-порівняльного методу дало змогу зіставити зміст загальнодержавної репресивної політики проти Православної церкви в 1920–1930-ті роки з її реалізацією на Сумщині. Історико-генетичні порівняння були використані для визначення основних віх цієї політики, центрів її визначення та впровадження. Історико-типологічні порівняння дали змогу говорити про репресії проти Церкви як про своєрідну закономірність становлення радянської влади. Влада зіткнулася з впливовим і консервативним носієм ідей не лише традиційного суспільства, але і старого режиму. Лише знищивши цей інститут та подолавши його представників, можна було розпочати побудову нового – радянського суспільства. Порівняння поведінки православного населення під час закриття храмів та під час арештів духовенства показало, що населення майже не реагувало на останнє. Це можна пояснити впливом радянської агітації та взаємовпливом становища селянства й духовенства в суспільному та економічному житті Російської імперії. Крім того, завдяки історико-порівняльному методу було виявлено загальні та

особливі риси, закономірності, тенденції розвитку, здійснено порівняння репресій 1920–1930-х років в Україні з наслідками для Сумщини і в такий спосіб встановлено рівень своєрідності або спорідненості таких наслідків для регіону.

Емпіричний метод полягав в ознайомленні автора із закритими храмами регіону, місцями зруйнованих церков, представленими в музеях вилученими церковними речами, описами церковного майна, фотознімками періоду богоборництва, кримінальними справами репресованого духовенства, що дозволило визначити масштаби наслідків репресій та втрат, що понесла Православна церква на Сумщині.

Використання історико-генетичного методу дало змогу послідовно розкрити властивості, функції та зміни досліджуваної реальності в процесі її історичного руху. Було розкрито та висвітлено причинно-наслідкові зв'язки між переслідуванням Церкви та знищенням духовенства, посиленням впливу в суспільстві влади більшовиків та репресіями проти Церкви.

За допомогою історико-типологічного методу виявлено, що репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки – це безперервний динамічний процес, що являє не просту послідовність подій у часі, а зміну одних якісних станів іншими. Кожна наступна кампанія була безпосередньо пов'язана з попередньою, враховувала всі її переваги та недоліки, посилювала репресії, сприяючи витісненню Церкви з суспільного життя, а потім розправі з її служителями. Це були не стихійні кампанії, оскільки весь період 1920–1930-х років характеризується як репресивний.

У роботі також використано біографічний метод, за допомогою якого встановлено трагічні моменти переслідування православного духовенства, наведено фрагменти біографій окремих священників.

Варто зупинитися на ключових поняттях роботи. Насамперед, слід пояснити термін «репресія». Він має досить однозначне визначення і характеризується як утиск, гоніння, переслідування, захід державного примусу, покарання [516, с. 898; 512, с. 1026]. Саме в такому розумінні цей термін буде вживатися в дослідженні.

Визначення «Церква» також однозначне – релігійна організація духівництва і віруючих, об'єднана спільністю вірувань і

обрядовістю [517, с. 776; 512, с. 1361]. В. Кондрашов доповнює це визначення тим, що Церква, виконуючи релігійні функції, проводить також соціальну, політичну, економічну, правову та культурницьку діяльність [513, с. 616–617]. Тому в дослідженні під терміном «Церква» ми розуміємо не лише релігійну організацію або архітектурну споруду, а, насамперед, інститут суспільства, покликаний задовольняти релігійні потреби віруючих, реалізовувати соціальну та культурно-просвітницьку функцію, проводити економічну діяльність.

Також у роботі зустрічається термін «духовенство». Згідно з «Новим словником української мови» – це служителі релігійного культу [514, с. 870]. Під «культу» розуміється релігійне служіння божеству, релігійна обрядовість [515, с. 416]. Більш конкретним і близьким до нашої теми є термін «священик» – служитель культу Православної церкви, за саном середній між дияконом і єпископом, а також особа, котра має цей сан; служитель культу, котрий відправляє церковну службу; ієрей [512, с. 1110]. Основні функції духовенства наведені в «Словнику-довіднику з релігієзнавства» – задоволення релігійних потреб віруючих, обґрунтування, поширення та захист віровчення, адміністративно-церковна діяльність [518, с. 130]. Таким чином, можна говорити, що священик є служителем Церкви, котрий має священний сан, відправляє релігійні потреби вірян та слідкує за правильністю поклоніння культу.

Виходячи із цих термінів та репресивних заходів радянської влади на Сумщині в 1920–1930-ті роки, спрямованих, з одного боку, проти Православної церкви як інституту суспільства, а з іншого – проти православного духовенства як її служителів, що відрізнялися як своєю локальною метою, так і механізмами та заходами, в ході дослідження нами виділено в окремі розділи репресії проти Православної церкви на Сумщині та репресії проти православного духовенства на Сумщині у зазначений період.

Обрані принципи та методи дослідження сприяють найбільш повному аналізу репресій проти Православної церкви на Сумщині в 1920–1930-ті роки, визначення їхніх масштабів та особливостей.

Отже, історіографію з питання репресій проти Православної церкви на Сумщині в 1920–1930-ті роки можна поділити на кілька груп, кожній із яких притаманні власні специфічні риси.

Радянська історіографія наповнена ідеологічною літературою, спрямованою на формування в суспільстві негативного ставлення до Церкви. Питання репресій у ній замовчувалося, а Сумщина не була об'єктом досліджень.

Українська ж діаспорна історіографія розглядала проблему репресій проти Церкви. Головним об'єктом досліджень була УАПЦ. Регіональні специфіки, у тому числі Сумщина, не розглядалися. Доробок української діаспори дає змогу проаналізувати умови функціонування та ліквідації УАПЦ, визначити особливості сприйняття священиками та парафіянами цієї конфесії радянської антирелігійної політики.

Сучасна українська історіографія широко розглядає проблеми репресій у СРСР, зокрема проти Церкви, та державно-церковні відносини 1920–1930-х років. Розглядаються окремі аспекти репресій проти Православної церкви на Сумщині. Значний масив літератури цього напрямку історіографії представлений краєзнавчими розвідками та дослідженнями, що стосуються репресій проти Церкви на Сумщині в 1920–1930-ті роки. Основну увагу краєзнавці зосереджували на кримінальному переслідуванні духовенства, закритті та руйнуванні храмів. Відсутні комплексні дослідження проблеми, поза увагою залишилися основні антицерковні кампанії, потребують уточнення проблеми переслідування духовенства та закриття храмів, визначення регіональних особливостей репресій.

Основу джерельної бази монографії складають документи центральних та обласних архівів. Нормативно-правові акти загальнодержавних інститутів влади опубліковані переважно в збірниках документів. Важливу інформацію, пов'язану з підготовкою та реалізацією основних антицерковних кампаній, подають періодичні видання місцевого та загальнодержавного рівня. Процес передачі церковних речей до музеїв розкривають документи з архіву Історико-культурного заповідника Посулля (м. Ромни). Документи

Миколаївської сільської ради (Роменський р-н) дали змогу проаналізувати податковий тиск на духовенство. Важливими джерелами є архівні кримінальні справи.

До методологічних основ увійшли різноманітні методи та принципи, що сприяли вирішенню поставленої мети та завдань, аналізу проблеми як частини об'єктивної дійсності, що не залежить від особистих поглядів дослідника та його суб'єктивних переживань. Були використані такі принципи: об'єктивності, історизму, світоглядного плюралізму, позаконфесійності, усебічності та цілісності, опори на історичні джерела, історіографічної традиції, проблемно-хронологічний підхід. Серед загальнонаукових методів застосовані методи аналізу, синтезу, дедуктивний, індуктивний, діяхронний, синхронний, порівняльний, типологізації, періодизації, класифікації, конкретно-пошуковий, критичного аналізу. Серед спеціально-наукових були використані наступні методи: історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний та біографічний.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТИЧНІ, ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ УТИСКИ

2.1. Нормативно-правові засади здійснення антицерковної політики

Здійснюючи репресії проти Церкви у СРСР, влада намагалася надати їм законних підстав. Аналіз нормативно-правових актів демонструє, що законодавство відносно Церкви постійно змінювалося в репресивний бік. Одним із перших більшовицьких нормативних актів, що стосувався релігії, був декрет «Про свободу совісті, церковних і релігійних об'єднань», який хоча і проголошував прогресивні засади свободи віросповідань, відокремлення Церкви від держави, гарантію права на богослужіння, але водночас закладав основи утисків інституту Церкви – позбавлення права власності [329, с. 25–27].

Після утворення при владі більшовики усунули від керівництва державою всіх можливих опонентів. А з метою недопущення до участі у виборах інакодумців 6 липня 1921 р. прийнято постанову «Про вибори до місцевих рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» [324, с. 57], згідно якого духовенство усувалося від участі у виборах. Дещо пізніше від виборів було усунуто і сім'ї духовенства.

8 березня 1922 р. ВУЦВК прийняв декрет «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» [332, с. 426–427]. Аналогічний декрет на два тижні раніше був прийнятий у Росії. Почала діяти Центральна комісія з вилучення церковних цінностей на чолі із М. Скрипником. Цей декрет був покликаний позбавити Церкву матеріальних цінностей. Його реалізація супроводжувалась таємними пропозиціями Л. Троцького членам Політбюро про активізацію роботи з вилучення церковних цінностей у центрі та губерніях від 17 березня 1922 р. Ці пропозиції містили обвинувачення Уповноваженого Президії П. Лебедєва та дії Президії ВЦВК в цілому в зриві цієї кампанії. Пропонувалися конкретні дії: у центрі та губерніях створити таємні керівні комісії з вилучення церковних цінностей, у кожній губернії призначити неофіційний тиждень агітації та попередньої

підготовчої роботи. Агітація повинна була мати характер допомоги голодуючим і не зачіпати конфлікт з релігією, поширити розкол серед духовенства й захищати ту його частину, яка виступатиме за вилучення цінностей. У разі необхідності організовувати маніфестації, під час вилучення на сусідніх вулицях повинні перебувати комуністи та надійні військові частини [329, с. 85–87].

19 березня 1922 р. у листі до В. Молотова та членів Політбюро ЦК РКП(б) В. Ленін зауважив на необхідності застосування жорстоких репресій проти духовенства [332, с. 427–431]. Після чого розгортається активна кампанія вилучення церковних цінностей, переслідування духовенства, у тому числі за приховування цінностей та організацію протидії кампанії.

25 лютого 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про церковні справи», якщо затверджувалися репресії проти керівництва УАПЦ. Крім того, перед пресою ставилося завдання – висвітлення «контрреволюційної діяльності» репресованих, декларування подальшої підтримки лояльних до влади конфесій [332, с. 570–571].

З метою надання такої підтримки в квітня 1926 р. адміністративні відділи окружних виконавчих комітетів надіслали всім районним виконавчим комітетам таємний обіжник «Про умови користування молитовними будинками і культовим майном та про розірвання». У ньому, спираючись на таємний обіжник НКВС від 26 лютого 1926 р., містились вказівки про розподіл церков та майна між православними різних конфесій. Зокрема, зазначалося, що у випадку, коли виникне ситуація про передачу храмів у спільне чи почергове користування, перевагу надавати Синодальній або Соборно-Єпископській громаді. Якщо ці громади повністю контролювали культову споруду, іншим п'ятидесяткам відмовляти в праві на спільне або почергове користування, особливо громадам тихонівської або автокефальної Церкви. Коли ситуація склалася таким чином, що підтримувані владою парафії були ще досить слабкі й нечисельні, храми дозволялося тимчасово передавати в спільне користування, але з часом під будь-яким приводом ці угоди скасувати, а храми врешті-решт залишити за Синодальною або Соборно-Єпископською церквою [172, арк. 107].

Одночасно з цим було прийнято інструкцію «Про користування дзвіницями» [329, с. 248–249], яка забороняла використовувати лише набатний дзвін та великі дзвони у вихідні дні, що дало початок кампанії вилучення церковних дзвонів. Постанову «Про зняття дзвонів» було прийнято в жовтні 1930 р. [329, с. 286]. Цим було закладено підґрунтя для закриття та руйнування дзвіниць.

XIV з'їзд ВКП(б) 1925 р. затвердив директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928–1933 роки. XI з'їзд більшовиків України затвердив п'ятирічний план, взявши курс на форсовану індустріалізацію. Цей етап побудови соціалістичного суспільства не оминув і Православну церкву. Радянське законодавство у сфері релігій поступово трансформувалося до репресивного, головним завдання якого стало остаточне позбавлення можливостей для функціонування Церкви. На цьому етапі це стало можливим, насамперед, через економічні обмеження. Не останню роль у процесі зіграла спущена на місця на початку 1929 р. директива за підписом Л. Кагановича, у якій підкреслювалося, що релігійні організації залишаються єдиною легально діючою контрреволюційною силою, що має реальний вплив на суспільство [503, с. 6]. Саме ця директива фактично санкціонувала початок адміністративних і репресивних засобів у боротьбі проти Церкви. Фактично на її виконання, 8 квітня 1929 р. ВЦВК і РНК видали нову постанову «Про релігійні об'єднання», а 1 жовтня 1929 р. відповідну постанову видав і НКВС [329, с. 250–261]. Нове законодавство забороняло релігійну діяльність поза стінами храмів. Невиконання цього рішення розглядалося як пропаганда. Релігійні об'єднання позбавлялися права організовувати будь-які центральні каси для збору добровільних пожертв, заборонялася освітня, місіонерська, благодійна діяльність тощо.

Після виходу в березні 1930 р. статті Й. Сталіна та постанови ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями в партії в колгоспному русі» протягом 1930–1931 років з'явився ряд таємних інструкцій ВЦВК та Наркомату фінансів СРСР з вимогою знизити ставки податків із духовенства регулюванням максимальної межі податків та ін. Так, циркуляр ВЦВК від 20 червня 1930 р. вказував на

головні порушення законодавства про культ, серед яких і надмірне оподаткування будівель і духовенства. Циркуляром вимагалось уніфікувати податкові обкладання цих платників відповідно їх реальному прибутку. Кожне збільшення податку мало бути обґрунтованим. Пропонувалось не допускати позбавлення священнослужителів житлової площі в будинках комунальної власності. Позбавлення виборчих прав також не давало підстав для виселення. Оплата за житло та комунальні послуги не могла перевищувати 30% загального прибутку священнослужителя. Заборонялося обкладати духовенство зборами, котрі стосувалися організацій, в яких воно за чинним законодавством не могло перебувати (т. зв. кооперативні внески, тракторні збори тощо). Священнослужителів не мали права позбавляти земельного наділу, накладати такі види повинностей, що заважали б виконувати професійні обов'язки. У квітні 1930 р. з'явилася таємна постанова Президії ВЦВК СРСР, що стосувалася проблем податкового обкладання діючих і колишніх священнослужителів протягом 1930–1931 років. Вона передбачала часткове послаблення економічних утисків, у першу чергу, сільського духовенства, що є цілком очевидними, якщо взяти до уваги труднощі з проведенням колективізації сільського господарства та силу впливу сільських священників на людей [446, с. 250–252].

Таке послаблення не було довготривалим. У 1932 р. проголошується «безбожна п'ятирічка», покликана покінчити з релігією в СРСР. Подібні зміни затверджувалися на найвищому законодавчому рівні, адже нова Конституція замість свободи релігійної та антирелігійної пропаганди, проголошувала свободу релігійного поклоніння та антирелігійної пропаганди [331, с. 581–599].

Із приходом на посаду наркома внутрішніх справ СРСР 26 вересня 1936 р. М. Єжова в державі посилюється розкручення маховика репресій. Після засідання Пленуму ЦК ВКП(б) в лютому – березні 1937 р. видано резолюції, що вимагали від каральних органів негайного розширення масштабів репресій. Територіальні управління НКВС СРСР отримали кількісні показники запланованих арештів та розстрілів. Планувалися широкомасштабні операції з викриття «ворогів

народу» та «контрреволюційних організацій» у різних сферах життя радянського суспільства. Терміни, що відводилися на розкриття таких організацій і провадження слідства, були надзвичайно короткими, а ліміти, затверджені для кожного регіону, – надзвичайно високими. Крім того, паралельно пропонувалося максимально спростити процес дізнання. Після видання оперативного наказу № 0047 та розробки й доведення на місця величезних лімітів розпочалася широка хвиля репресій у СРСР. Саме цей наказ санкціонував масові розстріли, у тому числі духовенства в 1937–1938 роках [42, арк. 4–16].

Таким чином, у СРСР в цілому та в Україні, як його складовій, відбувалася постійна трансформація законодавства в релігійній сфері у напрямку репресивної політики та ліквідації Церкви. Фактично завжди прийняття тих чи інших нормативно-правових актів передувало рішенням партійних органів або вказівки зі сторони вищого керівництва держави.

2.2. Антицерковна політика в регіоні

Політика нової більшовицької влади щодо Православної церкви фактично відразу ж набула характеру не просто антирелігійної, а репресивної. Одним із перших документів, що регламентував релігійне життя, був Декрет про свободу совісті, церковних і релігійних організацій від 2 лютого 1918 р. Проголошувалося відокремлення Церкви від держави та свобода віросповідання. Поряд із цим більшовицький режим відразу почав втручатися у справи Церкви. Цим же декретом позбавив її права володіти власністю, оголосивши все майно народним надбанням і передавши його в розпорядження центральної та місцевої влади, котрі із цього часу визначали порядок обліку, зберігання та використання приміщень і предметів, призначених для богослужіння. Спеціальним постановами вони передавалися в безкоштовне користування релігійним громадам [329, с. 26–27]. В Україні відповідний декрет було прийнято 22 січня 1919 р. З цього часу доля церковного майна залежала переважно від рішень місцевої влади. Чернігівський губернський виконавчий комітет у відповідності до декрету проголосив церковне майно народною власністю і надав можливість для його передачі в безкоштовне користування релігійним громадам. Для цього останні в присутності місцевої влади зобов'язувалися скласти описи наявного майна, один із екземплярів яких передавався до повітових юридичних відділів. На виконання рішення у містах відводився 10-денний термін, у селах – 3-тижневий. Разом із тим, щоб отримати майно, релігійна громада мала зареєструвати статут і взяти на себе відповідальність за збереження майна [142, арк. 1].

Поряд із цим Церква позбавлялася права юридичної особи. Це було першими проявами репресивної політики проти Церкви, котру незаконно, хоча і на основі декрету влади, позбавляли майна, набутого протягом майже тисячолітньої історії. Позбавлення права юридичної особи означало, що нова влада оформила законодавчо ці репресії, адже релігійна установа з цього часу була позбавлена можливості набути майнових та особистих немайнових прав, нести обов'язки, бути позивачем чи відповідачем у суді. Цілий соціальний

інститут фактично був виключений із правового поля та позбавлений будь-якої можливості відстоювати свої інтереси.

Такі кроки були не випадковими, адже спочатку жертвами більшовицької влади стали «атрибути старої владної системи», що могли загрожувати новій владі, яка ще не встигла зміцнитися. Тому не дивно, що саме Церква стала однією з перших жертв такої політики. Монархічний лад та й сама Російська православна церква використовували у своїй ідеології формулу «Православ'я. Самодержавство. Народність». Це дозволило за колишнього режиму РПЦ перетворитися фактично на окремий структурний підрозділ держави, що відповідав за ідеологічне виховання населення. Як зазначає М. Щербань, ідейне та ідеологічне протистояння, а незабаром й намагання знищити Церкву та віру, варто сприймати як наслідок «абсолютно нового», «вільного» буття в країні Рад [482, с. 215]. Очевидно, що відразу після приходу більшовики старалися якнайміцніше закріпитися при владі, а для цього потрібно було контролювати всі сфери життя і насамперед ідеологічну, котра здебільшого формувалася під впливом православ'я, – тому для повного контролю його потрібно було усунути або підпорядкувати. У свою чергу такий крок можна було зробити лише через знищення інституту Церкви.

Планомірний наступ на Церкву започаткував березневий VIII з'їзд партії 1919 р., проте в умовах громадянської війни реалізувати задуми не вдалося. У 1921 р. при ЦК партії створюється антирелігійна комісія, аналогічні комісії створюються на місцях. Саме на них покладалася боротьба з релігією та віруючими на всій території держави. Від комуністів і радянських працівників вимагалось протидіяти спробам використати народне добро для церковних цілей, передавати колишні церковні й монастирські приміщення для потреб соціального забезпечення, чим знову ж таки порушувався Декрет про відокремлення Церкви від держави. Комуністи вважали, що неухильне виконання цих вимог поставить Церкву в стан матеріального безсилля і, відповідно безсилля духовного [382, с. 413]. 31 травня 1921 р. приймається наказ НКЮ УСРР № 101, котрий визначав початок роботи Ліквідаційного відділу НКЮ – 1 червня

1921 р., штатну чисельність працівників – не більше п’яти осіб та кандидатуру завідувача – І. Сухоплюєва. Закріплення функціональних обов’язків за працівниками відділу було зроблено на засіданні колегії НКЮ УСРР 13 серпня 1921 р. Передбачалися посади завідувача, секретаря, експерта, діловода та реєстратора [302, арк. 2]. Виділялися чотири основні напрямки роботи відділу: 1) розробка проектів законів, видання інструкцій, циркулярів, пояснень щодо ставлення Радянської влади до релігійних організацій; 2) контроль за правильним застосуванням законоположень про відокремлення Церкви від держави; 3) інформаційно-аналітична робота через збір, введення та опрацювання матеріалів усіх комісаріатів і відомств, діяльність яких мала відношення до релігійного життя громадян; 4) контроль за прийняттям рішень особливими сесіями Народних судів у справі звільнення від військової служби за релігійними переконаннями. Ліквідаційному відділу мав право відміни та перегляду цих рішень [425, с. 92–93]. Відповідні установи створювались і на місцях при губернських юридичних відділах. Вони керували ліквідаційною роботою в губерніях. Безпосередньо до їхньої юрисдикції входили міста – центри губерній та повіти, центрами яких були ці ж міста. У решті повітів нагляд і керівництво за ліквідаційною роботою покладалося на повітові юридичні відділи, котрі для цієї мети уповноважували окрему особу [142, арк. 11].

Через те, що територія сучасної Сумщини входила до складу декількох губерній, а на її території не було губернського міста, робота з відокремлення Церкви від держави зосередилася в руках повітових юридичних відділів, а вони, як відомо, здебільшого чисто формально підходили до своїх обов’язків. Проте вже 6 вересня 1922 р. згідно з рішенням ВУЦВК Ліквідаційний відділ НКЮ з усім його штатом було передано до НКВС, який спочатку функціонував як структурний підрозділ Адміністративного відділу НКВС (у 1924–1926 роках мав назву підвідділу культів). З 1927 р. його замінив інспектор у справах культів, а з 1930 – референт у справах культів [378, с. 133–135]. Ліквідаційним відділом Чернігівської губернії завідували Сухоплюєв, С. Саконович [302, арк. 2 зв.–3], Харківської – Волчюнок [297, арк. 88]. У Конотопській окрузі –

Лапа [310, арк. 55], Охтирській – Чумаченко [299, арк. 25]. Головою Сумського окружного ліквідаційного відділу був Штихно, секретарем – В'юнников, членами – Сороченко та Іванків [298, арк. 28]. Відділ культів на Чернігівщині очолював Ейсамонт [306, арк. 17], а на Харківщині – Широкін [301, арк. 10].

У листі Леніна В. Молотову та членам політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. звучить вимога провчити духівництво, щоб на декілька десятків років воно ні про який опір не сміло й думати [445, с. 230–232]. Як дидактичний метод було розроблено кампанію з вилучення церковного майна на допомогу голодуючим, котра мала остаточно позбавити Церкву матеріального підґрунтя для існування, виявити найбільш нелояльну до радянської влади частину духовенства, яку потім планувалося або ізолювати, або знищити. На мою думку, привід для цього був закладений ще під час планування кампанії та полягав у приховуванні церковних цінностей та спротиві їх вилучення. Очевидно, що відразу після приходу до влади у більшовицької владної верхівки, у тому числі й на офіційному рівні, сформувалася позиція про знищення Православної церкви, і це знищення розглядалося нею через призму ліквідації матеріальної бази Церкви.

Паралельно відбувався процес ліквідації монастирів. Спочатку монахи намагалися пристосуватися до радянських буднів шляхом створення трудових артілей. Вони могли користуватися землями та іншим майном монастиря, сповідувати будь-яку релігію, навіть отримувати у своє користування храми [16, арк. 151–151 зв.]. 22 травня 1922 р. НКЮ розіслав губернським відділам юстиції циркуляр за № 99, в якому заборонялося витратити кошти артілей на утримання культових споруд, однак членам артілі дозволялося сповідувати будь-яку релігію. Насправді трудові артілі, що створювалися на базі монастирів, були лише прикриттям для подальшого функціонування монастирського життя.

Відправним документом, що регулював закриття монастирів, став циркуляр за № 135 від 20 червня 1922 р. про заборону реєстрації спеціальних монастирських артілей. Ченці остаточно позбавлялися права проживати в монастирських громадах. З цього часу розпочинається масовий процес закриття та ліквідації монастирів.

Чернецькі общини виявилися заручниками тогочасного репресивного законодавства. З одного боку, заборонялося існування монастирів, з іншого – трудових артілей на їхній основі. У таких умовах залишалося лише нелегальне існування, що обов'язково в подальшому означало закриття монастиря.

Наприкінці 1922 р. фактично одночасно було закрито більшість монастирів Сумщини. 24 вересня 1922 р. Глухівський повітовий виконавчий комітет приймає постанову про закриття Петро-Павлівського монастиря. Причиною послугував той факт, що він зберіг усі принципи існування монастирів до 1917 р. Крім того, на базі нього не було утворено трудову артіль [142, арк. 16, 18, 31–32]. У цей час було ліквідовано і решту – 5 монастирів Глухівської округи. Наприкінці вересня 1922 р. закрито святині всеукраїнського значення – Глинську пустинь, Софроніївський монастир у Путивльському повіті. Усе монастирське майно передавалося для використання в соціально-освітні та інші радянські заклади. Що стосується культового майна, його дозволялося передати діючим релігійним громадам. Громади, котрі хотіли таке майно отримати, мали сплатити державі відповідні кошти [141]. До 1924–1925 років відбулося закриття чоловічого Рихлівського Пустинно-Миколаївського монастиря на Кролевеччині та жіночого Гамаліївського Різдво-Богородицького монастиря на Глухівщині [307, арк. 15–15 зв.]. Після закриття одного з монастирів у Сумській окрузі майно розподілили між комуною ім. Леніна, колективом ім. Воровського та аграрною школою. Приміщення архієрейського подвір'я, що знаходилося в м. Суми, передали відділу комунального господарства [298, арк. 45]. Тих настоятелів, котрі чинили опір і продовжували гуртувати навколо себе монахів, ліквідовували. Як привід використовувалися обвинувачення в приховуванні церковних цінностей та організації спротиву населення, тобто контрреволюції. Так, у Кролевці було організовано великий судовий процес проти духовенства та монахів Рихлівського монастиря, яких звинуватили в приховуванні п'яти пудів церковного срібла. Рішенням революційного трибуналу настоятеля монастиря Матвієнка та благочинного Рідченка засудили до вищої міри покарання. Монастир як «гніздо контрреволюції», ліквідували та влаштували в

його приміщенні дитячий садок. Монахів розпустили додому, а предмети релігійного культу передали іншим релігійним громадам [485, с. 49].

Як зазначалося, на початку 1920-х років частину монастирів було перетворено на монастирські артіль. Проте здебільшого це була суто юридична формальність. Насправді, монастирські артіль нелегально існували за колишніми монастирськими уставами, продовжуючи традиції монастирського життя регіону. Але навіть перетворення монастирів на артілі не вберігало їх від закриття, це лише відтерміновувало остаточне закриття монастиря. Інколи у формі трудових артілей монастирським общинам вдавалося проіснувати до кінця 1920-х років. Наприклад, сільськогосподарську артіль «Труд» у с. Верхня Сироватка сучасного Сумського району було ліквідовано в 1929 р. Ця артіль виникла в 1923 р. на базі монастиря підгорнівців і весь час існувала за монастирськими принципами [206, арк. 120–124].

Незважаючи на кількість монастирів у тій чи іншій місцевості, їх ліквідовували, а майно передавали до сфери народного господарства. Таким кроком влада намагалася задобрити простий люд, щоб він не став на захист святинь. Унаслідок реалізації політики з ліквідації монастирів у першій половині 1920-х років було закрито майже всі монастирі на території сучасної Сумської області. Так, наприклад, Глухівський окружний комітет КП(б)У в лютому 1930 р. констатував, що усі 6 монастирів округи давно закриті [31, арк. 2]. Монахи здебільшого залишалися жити поза межами монастирів, пристосовуючись до нових реалій. Ченці, що не мали священного сану, та черниці прирівнювалися радянською владою до числа експлуатованих Церквою. Після закриття монастирів їм дозволялося вільно проживати, ставати членами колгоспів, працювати на підприємствах тощо. Проте значна частина чернецтва, не зважаючи на закриття монастирів, намагалася залишитися поряд із церквою. Частина із них влаштовувалася при діючих храмах церковними сторожами. Монахи, що мали священний сан, переводилися священниками до церков. У нових умовах монахи були змушені влаштовуватися на мирську роботу за для виживання, проте вони все ще зберігали вірність чернечому постригу і поєднували роботу зі служінням.

Одночасно з втіленням у життя кампанії з вилучення церковних цінностей та ліквідації монастирів тривав процес позбавлення Церкви майна, особливо земель та будівель нерелігійного призначення. Саме позбавлення права церковних та релігійних організацій володіти майном було одним із головних принципів радянського законодавства у сфері відокремлення Церкви від держави. Це прекрасно усвідомлювала і визнавала радянська правляча верхівка, у тому числі керівництво силових структур та прокуратури [1, арк. 87].

Початок цьому процесу було покладено прийняттям Декрету Тимчасового робітниче-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р., пункт 12 якого проголосив, що ніякі церковні та релігійні спільноти не мають права володіти власністю, а пункт 13 це майно проголосив народним надбанням. У липні 1920 р. РНК УРСР робота з ліквідації майна церковних та релігійних організацій покладалася на виконавчі комітети, а саме майно повинно було використовуватися здебільшого для соціального забезпечення [322, с. 41–44].

НКЮ доручалося розробити докладну інструкцію для застосування декрету про відокремлення Церкви від держави. Її було розроблено наприкінці 1924 р. й цілком таємно надіслано до адміністративних відділів губернських виконавчих комітетів, а звіти вже – до районних. Інструкція ще раз підтверджувала позбавлення релігійних громад права володіти майном та проголосила, що таке майно переходить у власність місцевих рад. Молитовні приміщення разом із культовими речами передавалися в безкоштовне користування релігійним громадам, які з цього моменту несли відповідальність за їх збереження [142, арк. 5–7 зв.]. Таким чином, Православна церква та інші релігійні організації втратили майно та право ним володіти. Не маючи можливості отримувати кошти, релігійні громади змушені були сплачувати за утримання релігійних споруд.

Варто відзначити той факт, що не зважаючи на вище описані події, деякі норми радянського законодавства та циркуляри суперечили один одному. Так, циркуляр НКВС № 108 від 7 квітня 1924 р. пояснював, що всі колишні церковні будинки повинні перебувати в розпорядженні органів комунального господарства: у містах та

поселеннях міського типу – міських господарчих комітетів, а у селах – окружних та районних. Із цього ж приводу ще в 1922 р. наркомзем видав циркуляр, у якому зазначалося, що у його віданні перебувають лише церковні маєтки, відведені на колишніх поміщицьких державних та інших нетрудових землях, що підлягають обліку та передачі за угодами організаціям. Церковні ж маєтки, що утворилися на колишніх селянських надільних землях та будівництво яких здійснювалося за рахунок сільських громад, знаходяться у віданні та розпорядженні сільських об'єднань та обліку не підлягають. На основі цього деякі наркомземи передавали колишні церковні маєтки у відання сільських об'єднань, а ті – в безкоштовне користування церковним та релігійним організаціям. Це суперечило декрету про відокремлення Церкви від держави та інструкції НКЮ від 10 листопада 1920 р., відповідно до яких все колишнє церковне майно, у тому числі будинки та маєтки, незалежно від того, на якій землі та на чий кошти вони були збудовані, підлягає конфіскації та передачі в розпорядження радянських закладів; сільські ж об'єднання розглядатися як радянські органи не могли [1, арк. 86–88]. Такі умови призводили до низки непорозумінь між представниками влади та, що найголовніше, фактично давали можливість релігійним громадам забезпечувати своє функціонування за рахунок колишніх угідь. Саме тому НКВС постійно домагався передачі цих маєтків у підпорядкування місцевих виконавчих комітетів для використання їх у галузі соціально-культурного забезпечення. У 1923 р. країною прокотилася кампанія репресій проти голів і членів сільських рад та КНС, які своїми діями допомагали Церкві, перебували членами церковних двадцятків або брали щонайменшу участь у церковному житті, у тому числі святкували церковні свята [403, с. 199]. Таким чином, на місцях не залишалося при владі людей, котрі могли саботувати політику радянської влади у цьому питанні, намагалися б допомогти Церкві.

Згортання НЕПу негативно відзначилося й на становищі Православної церкви та антирелігійній політиці держави. У питанні позбавлення Церкви власності остаточно перемогла позиція НКВС, що була затверджена в Адміністративному кодексі УСРР 1927 р.,

десятий розділ якого був присвячений правилам про культи. Підтверджувалися положення декрету про відокремлення Церкви від держави та проголошувалося, що культові споруди та майно є державною власністю і перебувають на обліку органів радянської влади. Місцеві виконавчі комітети передають їх у безкоштовне користування релігійних громад. Разом із молитовними приміщеннями та предметами культу в безкоштовне користування віруючих передавалися церковні сторожки та підвали, пов'язані з обслуговуванням молитовних приміщень. Разом із тим у користування віруючих не могли бути передані землі, помістя, фабрики, свічкові та інші заводи, рибні промисли, подвір'я, готелі тощо. Проте допускалася можливість здачі в оренду на загальних засадах групам віруючих колишніх церковних будинків, призначених для проживання священнослужителів [322, с. 58]. Стає зрозумілим, що до кінця третьої чверті 1920-х років будь-які непорозуміння у сфері позбавлення Церкви майна були вирішені. Перемогла позиція НКВС, і Церква вже не мала жодної можливості використовувати колишнє майно для забезпечення власної життєдіяльності.

Відразу після утвердження більшовицької влади на території сучасної Сумщини розпочинається процес вилучення матеріальних цінностей, зокрема земель. Процес був нетривалим, але всеохоплюючим. До 1923–1924 років Церква на території Сумщини лише формально була позбавлена всього свого майна. Юридично право власності на нього перейшло до районних виконавчих комітетів, проте перебування земель у їх віданні абсолютно не означало, що Церква не мала можливості ними користуватися. На Сумщині виконкоми досить часто відчужене у парафій майно віддавали в розпорядження місцевих громад. Основу відчуженого становили землі, сінокоси та ліси. Колишні церковні орні землі, як виконкомами так і громадами, в основному розподілялися між найбільш біднішою частиною селянства, сінокоси та лісові ділянки перебували в користуванні громади, а присадибні ділянки залишалися за релігійною общиною та священиками. Інколи конфіскувалася лише орна земля, а решта у повній мірі передавалися у користування духовенству [156]. Не зважаючи на це, обсяг земель, який передавався у користування

духовенству, був лише мізерною частиною земельних наділів, якими володіла Православна церква на території Сумщини до 1917 р.

Внаслідок суперечностей радянського законодавства у цій сфері та запровадження НЕПу владі фактично до кінця 1920-х років не вдалося повністю реалізувати свою стратегічну мету – остаточно позбавити Церкву майна. Через те, що на місцях досить часто конфіскованими землями розпоряджалися громади, значну їх частину вони передавали в безкоштовне користування церковнослужителям або релігійним громадам. Ситуація була досить не однозначною. З одного боку, у монастирів була забрана повністю вся власність, а з іншого – парафії та громади, залишили у користуванні частину своїх ресурсів. Унаслідок цього Церква хоча і не мала права власності, проте частина земель та інших наділів все ж таки залишалася у її користуванні, що давало можливість забезпечувати власні бодай мінімальні потреби.

Питання позбавлення Церкви матеріальних цінностей є багатограним та багатовекторним. Паралельно відбувається декілька процесів, спрямованих на конфіскацію майна. Поряд із масштабними кампаніями проходять менш помітні процеси, але не менш важливі процеси. Так, протягом квітня 1926 р. органами ДПУ із храмів Сумщини було вилучено всі книги, що не мали богослужбового характеру [180, арк. 3]. Водночас практикується реалізація церковного майна, яке неможливо використовувати для богослужіння, проте яке перебувало на збереженні в релігійних громадах. Через окрфінвідділи продажу підлягав різний металевий лом, мідні царські монети, віск та огарки від свічок, що перевищували потреби молитовного будинку, старе облачення та інші вироби з тканини [179, арк. 33]. Зрозуміло, що ці акції фактично не вплинули на матеріальне становище ні Церкви, ні тим паче держави. Їхнє значення полягало в іншому – вони були певною мірою відпрацюванням наступних запланованих кроків матеріальних утисків та грабежів Церкви. Саме за допомогою цих акцій, з одного боку, перевірялося ставлення населення до конфіскації майна з храмів, а з іншого – народу нав'язувалася думка, що з культових споруд можна вилучити будь-які речі, у тому числі богослужбового характеру.

Ситуація на Сумщині, як і в УРСР в цілому, кардинально змінилася зі згортанням НЕПУ. На думку професора Д. Поспеловського, за умови суворого дотримання законів Церква не змогла б вижити. Як мінімум, вона б втратила економічні основи для існування [502, с. 157–158]. У цьому можна цілком погодитися з думкою професора, адже Церква фактично постала поза законом, принаймні у своїй економічній діяльності, а якщо згадати, що вона вже була повністю позбавлена права власності на будь-яке майно та земельні угіддя, то стає зрозуміло, що релігійні організації не мали економічного підґрунтя для забезпечення власного існування, за винятком добровільних пожертвувань громадян. Проте варто додати, що ці пожертвування не могли забезпечити матеріальну свободу Церкви, адже рівень життя населення був занадто низьким, а завдяки активній антирелігійній пропаганді та іншим факторам кількість активних парафіян невпинно зменшувалася.

Одне з головних місць у формуванні та реалізації цієї політики належить ВКП(б). Улітку 1929 р. відбулася спеціальна конференція ЦК, присвячена питанням боротьби з релігією. У червні цього ж року відбувся Всесоюзний з'їзд війовничих атеїстів. У цьому ж році у всіх округах України місцеві органи влади провели оцінку культових споруд та церковного майна, витрат на реставрацію та ремонт храмів, утримання духовенства. Ця акція санкціонувала конфіскацію дзвонів, а разом з тим і закриття храмів [445, с. 231]. До цього вилучення дзвонів на Сумщині, як і в УРСР, відбувалося за ініціативи місцевих функціонерів варварськими методами. Так, 7 жовтня 1928 р. на адресу голови ВУЦВК Г. Петровського з Шостки надійшла тривожна телеграма, що яскраво ілюструє ці методи: «Начальник міліції Шостки під час богослужіння забрав дзвін, зламавши замок. Просимо повернути». Із приймальні голови ВУЦВК 10 жовтня 1928 р. на адресу Глухівського окрвиконкому надійшло розпорядження розібратися в доцільності зняття дзвонів. Проте вірянам це розпорядження уже не допомогло [445, с. 232].

Становище Церкви суттєво погіршилося зі зростанням темпів індустріалізації, адже з початком кампанії з нагромадження коштів на індустріалізацію країни, була підраховувана загальна вага дзвонів і висунута ідея розвитку електротехнічної промисловості за рахунок

бронзи зі дзвонів [501, с. 333]. Розпочався новий етап знищення матеріального підґрунтя існування Церкви – кампанія з вилучення церковних дзвонів та їх переплавки. Її розгортання поглибило руйнівний ефект для православних конфесій та всієї християнської культури. Вона відрізнялася від щорічних антиріздвяних, антипасхальних кампаній своєю тривалістю та масштабом. За твердженням О. Ігнатуші, вражаючи агітаційно-пропагандистською підтримкою й тиском державних силових відомств, кампанія стала прологом нового етапу у сфері соціально-економічної та антирелігійної політики на зламі 1920–1930-х років [403, с. 231]. Реалізація цього заходу стала можливою після байдужої реакції населення на попередні подібні акції.

З кінця 1929 р. на Сумщині розпочався активний підготовчий процес для реалізації запланованого, що полягав у плануванні та виданні розпоряджень із чіткими вказівками щодо виконання кампанії. Саме ж виконання розпочинається з січня 1930 р. На перший погляд акція мала виглядати як реалізація постанов населення. Зокрема, Конотопський районний виконавчий комітет у розпорядженні до голів сільських рад вимагав проводити вилучення дзвонів не адміністративним, а громадським порядком. Забезпечення цього покладалося на спілки безвірників та актив, котрі повинні були до початку зняття дзвонів провести ідеологічно-агітаційну пропаганду та забезпечити громадську підтримку кампанії. Лише після того, як на думку ініціаторів, робота була успішно проведена і громада підготовлена до акції, питання виносилося на загальні збори виборців та громадських організацій, де й приймалося рішення про долю церковних дзвонів. Потім це рішення обговорювалося на пленумах і у президіях сільських рад. Усі матеріали разом із витягом із протоколу загальних зборів релігійної громади передавалися до районного адміністративного відділу. Голови сільських рад особисто мали відповідати за дотриманням цих правил [151, арк. 5]. Проте така процедура мала лише суто фіктивний характер, покликаний ззовні показати свободу віросповідання у СРСР та попередити поширення інформації про тиск на Церкву. Насправді ж прописані правила не втілювалися у життя. На рішення релігійних громад уваги не

зверталоя. Першочерговим завданням голів сільських та міських рад було не стежити за дотриманням інструкцій, а лише забезпечити вигляд такого дотримання. Їм доручалося провести роботу серед населення таким чином, щоб добитися постанов про зняття всіх дзвонів [140, арк. 236]. Крім подібних розпоряджень, голови сільських рад мали і пряме матеріальне зацікавлення в подібних постановах, адже у зв'язку з утворенням у селах колективних господарств частина коштів від реалізації вилучених дзвонів мала повертатися на культурні потреби села. Можемо стверджувати, що такі дії є доказом того, що насправді не було необхідності вилучати церковні дзвони для індустріалізації. Виручені за допомогою цієї кампанії кошти не могли покрити цю статтю видатків. Це відповідно підтверджує й те, що акція була викликана не необхідністю, а була наступним кроком державної антицерковної більшовицької політики. Через те, що на загальних зборах були присутні лише громадяни, котрі володіли виборчим правом, та більшовицький актив села, рішення таких зборів майже завжди було позитивним, адже більшовики позбавили виборчих прав усі ті категорії населення, котрі могли не підтримати їхню політику в будь-якій сфері.

Щоб зменшити напругу серед віруючих, застосовувався ще один тактичний крок – обмеження, а з часом – і заборона церковного дзвону, що було одним із етапів у вилученні церковних дзвонів. Спочатку було заборонено набатний дзвін, дзвін не пов'язаний із богослужбовою необхідністю, наприклад традиційний дзвін на Великдень, урочистий дзвін із застосуванням великого дзвону. Вживання його допускалося лише у святкові дні, що вважалися вихідними відповідно до законодавства. Але фактично всі святкові дні у СРСР були робочими, або на ці дні призначалися якісь кампанії. Приводом для такого обмеження слугувало те, що дзвін заважав слухати радіо, порушував громадський правопорядок. Приводом також могла бути просто вимога працівників без жодних пояснень причини [503, с. 66; 140, арк. 399]. В інструкції НКЮ і НКВС РСФСР про порядок користування дзвіницями за квітень 1926 р. передбачалося, що після закриття храмів дзвіниці повинні бути розібрані або за необхідності переобладнані під протипожежні

спостережні пункти, водонапірні башти тощо [329, с.248–249]. Після заборони церковного дзвону віруючим давали якийсь час звикнути до його відсутності, надаючи можливість забезпечувати свої духовні потреби. З часом обурення й обговорення відсутності дзвону згасало, населення заспокоювалося. Після зменшення напруги виконувався наступний крок – приймалося рішення про вилучення церковних дзвонів. Віруючі вже на цей крок реагували менш активно, адже поступово вони звикли до відсутності дзвону і фактично з тим, що він не потрібен для богослужіння. Безумовно, що громади шкодували про втрату дзвонів, як реліквій їхніх храмів, проте обурення не переходило у виступи, адже богослужіння все одно відбувалося, хоча і без дзвону [435, с. 14–18].

Після перших вдалих акцій із вилучення дзвонів 8 жовтня 1930 р. ВРНГ та голова РНК СРСР О. Риков видають пропозиції та вказівки з вилучення дзвонів у містах. Пропонувалося вилучати всі дзвони із храмів у містах, де заборонено церковний дзвін, та зайві дзвони, де такої заборони немає. Крім того, наводилися конкретні цифри лому дзвонів, які ВРНГ планує отримати в кварталі жовтень – грудень 1930 р. та січень – червень 1931 р. – 25 тис. тон лому, з УСРР зокрема – 4 тис. тон [329, с. 286]. Тому для реалізації цих пропозицій 11 грудня 1929 р. на засіданні ВУЦВК прийнято внесену НКВС УСРР 10 грудня постанову «Про порядок вилучення дзвонів із молитовних будинків», 17 грудня 1929 р. відповідний обіжник приймає НКВС [168, арк. 12, 22–23]. Передбачалося проводити вилучення винятково громадським порядком через пропозиції спілки безвірників. Усі дзвони Рудметалторгом було поділено на дві категорії. До першої віднесено дзвони із православних храмів, вартість тони лому цієї категорії становила 700 крб. Кошти вилучені від реалізації зараховувалися до прибуткової частини місцевого бюджету й витрачалися на культурно-освітні потреби.

Влада розуміла, що будь-які ексцеси з вилученням дзвонів, як, наприклад, нещасні випадки, будуть тлумачитися віруючими як кара Божа, тому особлива увага відводилася безпеці. Адже у випадку трагедії віруючі могли отримувати вагомий аргумент у відстоюванні своєї позиції, що консолідувало б громаду, а особливо якщо

врахувати швидкість поширення чуток. А це в свою чергу ускладнило б реалізацію кампанії.

Із метою запобігання нещасних випадків керівництво повинно було доручати зняття дзвонів «технічно свідомим» особам, котрі повинні мати всі необхідні матеріали та інструменти, щоб керувати процесом. Про системність та продуманість кампанії центральною владою, а не провадження її із ініціативи місцевого населення, свідчить і докладно прописаний у цілком таємному листі завідуючого ломовим відділом Береловичем сценарій зняття дзвонів та вилучення майна із закритих храмів, датованого листопадом 1929 р. Передбачалося, що при знятті дзвонів та конфіскації майна обов'язкова присутність народного представника та міліції. Заборонялися жарти та наруга над культовим майном, що могло викликати обурення серед громадян. Перевезення такого майна, особливо культового, мало відбуватися у накритому вигляді. Окреме місце в листі відводилося зніманню та розбиванню дзвонів. Їх обов'язково потрібно було обв'язати мотузками, так само вчинити з язиками, щоб у повітрі не відбувалося дзвону. Аби уникнути апеляцій віруючих про відкриття храмів, рекомендувалося відразу ж після прийняття постанови адмінвідділу про закриття, вилучити все релігійне майно, зняти та розбити дзвони [168, арк. 25–25 зв.]. Таким чином, кампанія з вилучення дзвонів переходила в кампанію з закриття храмів. Розуміючи, що народ може виступити проти такої політики, влада робить усе, щоб убезпечити себе, не дати можливості говорити про божі покарання. Адже в народі потрібно було сформувати життєву позицію, що, коли нівечать храми, а покарання за це немає, значить немає і Бога.

На Сумщині однією з перших округ до системного виконання активної реалізації кампанії приступила Роменська. Уже 1 січня 1930 р. місцеві виконавчі комітети та адміністративні відділи районів округу приймають постанови про зняття дзвонів. 2 січня 1930 р. Президія Роменського окружного виконавчого комітету зібралася на позачергове засідання під головуванням Гужвія. Воно було присвячене зняттю дзвонів із храмів Роменщини. Цього ж дня ухвалено рішення про зняття дзвонів із 5 церков Глинського району.

Разом із тим, у зв'язку з недостатньою участю виборців у вирішенні питання, президія утрималася від прийняття рішення щодо с. Великі Бубни, проте голові РВК доручалося проробити це питання, долучивши ширше коло виборців. Знято було питання і стосовно с. Процівка Засульського р-ну через відсутність висновку адміністративного відділу [175, арк. 220]. Ці рішення свідчать про те, що незважаючи на установки про швидку реалізацію кампанії, формальні кроки повинні були все ж таки виконуватись. І ці кроки дійсно були формальними, адже до середини січня 1930 р. дзвони із Петропавлівського храму с. Процівки було знято, а церкву закрито. Необхідне рішення було прийняте на зборах і засвідчено підписами, потім погоджено з адміністративним відділом. Як бачимо, усіх формальностей у цій процедурі дотримано й рішення нібито прийнято на законних підставах. Проте, як бачимо зі скарги віруючих до ВУЦВК за відсутності необхідної кількості голосів під рішенням зборів підписалися учні школи [13, арк. 3–3 зв.]. Реалізація кампанії на території Сумщини активно продовжувалася протягом весни 1930 р. Незважаючи на те, що з більшості храмів краю дзвони було вилучено в ході реалізації активної фази кампанії, повного вилучення не відбулося навіть протягом 1930–1931 років. На середину лютого 1930 р. близько 30% сіл Глухівщини прийняли постанови про вилучення дзвонів, на квітень місяць дзвони було знято з 22 храмів Роменщини. Разом із тим, варто відзначити, що 20 серпня 1930 р. газета «Войовничий безвірник» повідомляла проте, що в м. Суми щонеділі та на свята повсюдно лунав церковний дзвін [129, арк. 5; 358; 355].

Усе робилося для того, щоб виконати поставлений план із забезпечення держави ломом бронзи з церковних дзвонів, нібито необхідного для індустріалізації. Але, як і у випадку із вилученням церковних цінностей на допомогу голодуючим, індустріалізація була лише прикриттям для реалізації справжньої мети більшовиків – знищення церкви всіма можливими засобами. Поставлений план так і не було виконано. Із запланованих 25 тис. тон лому, за даними Рудметалторгу за 1929–1930 роки, надійшло лише 11 тис. тон. Але для переробки навіть цієї кількості державі не вистачило ні потужностей, ні технологій [501, с. 335].

Незважаючи на недовиконання плану в загальнодержавному масштабі, на теренах Сумщини вага вилучених дзвонів була колосальною. Лише Глухівська округа на кінець лютого 1930 р. здала Рудметалторгу лому церковних дзвонів близько 30 тон, ще три тони становив лом церковного начиння [31, арк. 4]. Із п'яти храмів м. Ромни (Святодухівського собору, Миколаївської, Покровської, Вознесенської та Кладбищенської церков) станом на 9 грудня 1930 р. було вилучено та передано Рудметалторгу 32 дзвони XIX ст. загальною вагою понад 16 тон. У Вознесенській церкві було виявлено дзвін, вилитий у Стародубі 1780 р. Доля цього дзвону невідома. Вилученню та передачі дзвонів передував огляд музейними працівниками, котрі давали свої висновки стосовно історичної та культурної цінності [152, арк. 1–3 зв.]. Проте абсолютна більшість вилученого відправлялася на переплавку. Усе це свідчило про навмисне руйнування церковних традицій та позбавлення Церкви її майна, не пов'язаного ні з якою державною необхідністю. Не зважаючи на такі колосальні масштаби, за словами О. Ігнатуші, повністю зняти дзвони не вдалося. Лише у 1933 р. влада намагалася завершити те, що розгорнула на початку колективізації [399, с. 81].

Яскравим прикладом таких дій є села Біловоди та Бобрик Роменського району. У с. Біловоди кампанію за зняття дзвонів у 1932 р. розгорнула сільська рада спільно з місцевою організацією СВБ та ЛКСМУ. Вони проводили відповідні збори на різних кутках села, під час яких це питання позиціонувалося як боротьба з куркульством та антирадянськими елементами, перемогу в якій мало означувати зняття церковних дзвонів. 4 березня 1932 р. Президія Роменського райвиконкому задовольнила прохання місцевої влади. Сама акція була запланована сільською радою на 1 квітня 1932 р., проте напередодні райвиконком заборонив проведення цього заходу. Але це не означає, що районні чиновники бажали залишити дзвони при храмах. У зазначений період влада намагається дотримуватися всіх формальних сторін, перш ніж реалізовувати відповідні постанови. Таким чином, влада надавала своїм діям вигляду законності, використовуючи елементи демократичності для легітимізації власних рішень. Так, 21 лютого 1932 р. у подібній

біловодській ситуації виявилася Бобрицька сільська рада Роменського району. Райвиконком не дозволив знімати дзвони, рекомендуючи додати до справи постанову Президії або Пленуму сільської ради, завірити протоколи зборів громадян та підписні листи. Разом із тим райвиконком рекомендує сільській раді виконати ці рекомендації і, не затримуючи, повернути справу для її вирішення [155]. Після дотримання всіх формальностей сільські ради отримували відповідні постанови та відповідно до них вилучали дзвони, закривали храми. Реалізація такої кампанії нищила образ православної культури. З вилученням церковних дзвонів увесь православний простір німів, втрачав притаманну йому ознаку [403, с. 231].

Отже, з моменту встановлення більшовицької влади на Сумщині розпочинається активний антирелігійний рух. Одним із аспектів цієї державної політики було позбавлення Церкви її матеріальної бази. Цей процес тривав 15 років. Його початок припадає на 1922 р., коли активно вилучалися церковні цінності на допомогу голодуючим. Хоча вже до цього часу, від початку встановлення більшовицького режиму на теренах Сумщини, відбувалося закриття монастирів, позбавлення Церкви землі. Цей процес був досить неоднозначним. Багато аспектів антицерковної політики залежало від позиції губернської влади та позиції духовенства, що визначалася владою єпископа. Територія Сумщини на той час входила до складу декількох областей та ще більшої кількості єпархій, що зумовлювало специфіку існування Православної церкви на тій чи іншій території Сумщини. Незважаючи на це, до початку 1940-х років на всій території краю не залишилося жодного діючого храму, Церква повністю втратила своє майно й фактично була витіснена з офіційного життя громадян.

2.3. Розкольницькі дії радянської влади та їх негативні результати

Перша організована антицерковна кампанія – вилучення церковних цінностей – показала, що Церква не може активно протистояти більшовикам та організувати масові відкриті виступи для захисту своїх позицій. Проте скористатися цим для силового знищення Церкви влада поки що не наважувалася, адже більшість населення, особливо селяни, були релігійними, а ще більша частина, навіть не будучи глибоко віруючими, дотримувалася православної обрядовості. За цих умов ліквідація Церкви відкритими силовими методами була небезпечною для влади, адже прямі утиски лише збільшували підтримку Церкви в суспільстві та сприяли поширенню релігійного фанатизму. Тому потрібно було показати народові незгоди, конфлікти, протистояння в церковному середовищі, висвітливши у такий спосіб певну порочність церковнослужителів, та зменшити авторитет Церкви як у очах віруючих, так і серед простого населення. Досягти цього можна було шляхом розбрату в церковному середовищі. Однією з можливостей зменшити авторитет Церкви в очах віруючих та розпочати внутрішнє протистояння був розкол. Зі встановленням радянської влади віряни могли створювати парафії без погодження з церковними ієрархами, лише реєструючи статут у місцевих органах влади. Це давало більші можливості для поширення різних православних течій, реєстрації та функціонування в одному населеному пункті кількох православних парафій.

Розглядаючи першопричини розколу РПЦ, не можна не погодитися з думкою Л. Бабенко про канонічні незгоди в церковному середовищі. Після революції 1917 р. в РПЦ виділяється частина духовенства, котра вимагає оновлення церковного життя, зокрема змін у церковній адміністрації та перекладу літургії російською мовою [381, с. 262]. З погляду чиновників цей рух був прогресивним і виник як опозиційний до влади Патріарха Тихона (Беллавіна), котрий зайняв антирадянську позицію. Прихильників же Патріарха називали реакційним духовенством. У повсякденному житті через спроби відстояти традиційні устава в РПЦ та опозиційне налаштування до

ряду соціалістичних перетворень у державі за священиками РПЦ затвердилися назви «тихонівці» та «староцерковники». Таким чином у церковному житті Росії зароджується обновленство. У 1922 р. цей рух поширюється і на Україну під назвою Жива церква. У Києві організовано Вище церковне управління – керівний орган Живой церкви. На початку 1923 р. цей орган переїхав до Харкова, де провадив активну підготовчу діяльність для проведення Помісного собору. Собор відбувся у жовтні 1923 р., проголосивши утворення Української синодальної церкви на чолі з митрополитом Пименом (Пеговим), який підтвердив лояльність до радянської влади та засудив діяльність РПЦ. У 1925 р. Українська синодальна церква проголошує свою автокефалію, поряд із цією назвою починає вживатися Українська православна автокефальна церква. На початку 1920-х років значною популярністю в українському суспільстві користувалася УАПЦ, що позиціонувала себе захисником національних інтересів, збереження та розвитку всього українського. Рух за її створення починається навесні 1917 р. після ліквідації монархії в Росії. Мова йшла про відновлення втраченої в XVII ст. самостійності. М. Грушевський досить критично ставився до втрати самостійності українською Церквою та визнавав її важливість в усіх сферах суспільного життя. Проте з відродженням української державності, М. Грушевський не підіймає це питання. Він прагне утворення широкої автономії для українських земель у їхніх етнічних межах. У державі широкі права мали національні меншини, незалежно від релігійної приналежності. Таким чином, національний фактор відокремлювався від релігійного [441, с. 107–108]. На державному рівні УНР не вдалося вирішити цю справу. Досить успішним для її остаточного вирішення був прихід до влади більшовиків з їхньою підтримкою опозиційних до РПЦ церковних організацій та світським процесом їхньої реєстрації. Після ряду невдалих звернень Всеукраїнської православної церковної ради (тимчасовий керівний орган УАПЦ) до ієрархів РПЦ в Україні з пропозиціями утворити незалежну Церкву 5 травня 1920 р. прихильники самостійності самопроголошують автокефалію на правах соборноправності.

І Всеукраїнський православний церковний собор, що відбувся 14 жовтня 1921 р., підтвердив це рішення. Відновлена Церква зіткнулася з проблемою відсутності єпископів, тому було прийнято рішення перших двох ієрархів висвятити пресвітерським чином – через рукоположення священиків та мирян (так званий Александрійський чин, відомий з прадавніх часів). Ними стали першоієрарх УАПЦ митрополит Василь (Липківський) та архієпископ Київщини Нестор (Шараївський). Наступних священиків та ієрархів висвячували новоявлені єпископи за встановленим порядком. Через таке висвячення перших двох архієреїв УАПЦ називали «самосвятами». Спираючись на нетрадиційність висвячення єпископів, під впливом ДПУ відбувається розкол у середовищі УАПЦ. У червні 1925 р. в м. Лубни на Полтавщині проведено організаційний собор Братського об'єднання українських автокефальних церков, який проголосив боротьбу з РПЦ та УАПЦ та лояльність до обновленців. У народі ця церковна організація називалася «булдівщина» – від прізвища одного з її лідерів – єпископа Феофіла (Білдовського) або лубенським собором єпископів чи просто собором єпископів. Ця течія зуміла об'єднати понад 300 парафій, переважно на Полтавщині та Поділлі. Понад 10% цих парафій знаходилися на території Сумщини [9, арк. 5–9]. На початку 1924 р. на основі братства «Церква жива», що діяло при УАПЦ з 1919 р., постала Діяльно-хрестова церква (ДХЦ). Після виключення в лютому 1925 р. Вищим церковним судом зі складу УАПЦ керівництва ДХЦ остання починає діяти як самостійна Церква. Вона звинувачує митрополита Василя (Липківського) в розколі та за підтримки ДПУ провадить діяльність, спрямовану проти УАПЦ. Після зміщення з митрополичої посади Василя (Липківського) ДПУ відсторонилося від ДХЦ і 8 листопада 1927 р. її прихильники повернулися в лоно УАПЦ.

У цих надзвичайно складних політичних та міжконфесійних умовах УАПЦ вимушена була постійно заявляти про свою аполітичність. Але подібні заяви були малоефективними, адже УАПЦ фактично відразу потрапила в двояке положення. З одного боку, автокефальна Церква прагне асоціюватися зі збереженням українства, а з іншого – вдавати лояльність до радянської влади. Упродовж

1920-х років радянська влада контролювала процес її функціонування та поширення. Можливість реєстрації статуту УАПЦ розглядалася лише за умови її лояльності до влади та розірвання відносин з українською еміграцією [21, арк. 61; 19, арк. 135].

Проте виконання окреслених умов зовсім не означало, що радянська влада розглядала можливість функціонування УАПЦ в Україні. Її утворення та діяльність із самого початку розглядалися лише з метою послаблення впливу РПЦ у суспільстві. Насправді ж, зберігався попередній курс на розділення Церкви та всебічну підтримку Живої церкви [17, арк. 12]. У вищих ешелонах влади протягом 1921 – першої половини 1922 років точилися суперечки про використання цієї ситуації для організації розколу православ'я, як засобу боротьби з Церквою. Нарком освіти А. Луначарський у листі до В. Леніна 30 листопада 1920 р. пропонував використати частину ієрархів для створення прихильної до радянської влади церкви, того ж дня лист опинився в голови ВЧК Ф. Дзержинського, який направив його М. Лацісу із запискою, в якій заявляв, що Церква розвалюється і ВЧК повинна їй у цьому сприяти. Метою цієї роботи мало стати не відродження Церкви в оновленій формі, а розбрат серед духовенства та розвал Церкви з середини [476, с. 12–13]. Згідно з постановою ЦК РКП(б) від 30 травня 1922 р. справа розколу перейшла у відання VI відділу ДПУ [379, с. 338]. Відразу приступили до справи розколу РПЦ і в Україні. Оперативна робота в цьому напрямку координувалася V відділенням Секретного відділу ДПУ УСРР. Активно до цієї кампанії залучалися й місцеві органи. На початку літа 1922 р. секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський зазначав, що в губвідділах ДПУ обов'язково повинна бути спеціальна особа, яка повинна займатися справами оновлення Церкви, розколюванням екзархів і автокефалів та спостерігати за релігійними громадами [476, с. 14]. У такий спосіб місцева влада мала безпосередньо сприяти розколу на місцях та для реалізації цієї мети проводити відповідну міжконфесійну політику. Для поширення розколу ДПУ активно проводило вербування агентури із середовища духовенства. Протягом другої половини 1922 – першої половини

1923 років саме на цьому була зосереджена головна увага силових структур як у центрі, так і на місцях.

Варто відзначити той факт, що цей напрям роботи вимагав значних фінансових витрат з боку держави. У середині 1923 р. «по лінії розробки духовенства» в Україні діяло 30 секретних співробітників, на платню яким витрачалося по 2 тис. рублів щомісяця знаками 1922 р., в кінці 1923 р. – уже 50 рублів золотом. Особлива увага приділялася вербуванню інформаторів на місцях [476, с. 18–19]. Витрати Полтавського губерньського відділу ДПУ на такі потреби в середині 1920-х років становили 5 тис. рублів [379, с. 345]. Співробітники ДПУ визнавали, що жодна ділянка чекістської роботи не вимагає так багато матеріальних витрат, як релігійні угруповання. Вони також зазначали, що 1926 р. священики не допускають застосування репресій проти себе, тому єдиним аргументом для них є гроші. Кошти витрачалися також на видання обновленських відгуків, листівок тощо. [381, с. 268–269]. У першому півріччі 1928 р. на території України діяло 383 таємних співробітників у різних релігійних групах, на утримання яких витрачалося 26040 рублів на півроку. Кількість таємних співробітників регламентувалася по округах. Серед синодального духовенства існувало по 2 співробітники на округу, РПЦ – 2, УАПЦ – 3. Крім того, таємні співробітники утримувалися в керівних органах усіх релігійних організацій [22, арк. 57–58]. Таким чином, радянська влада могла якщо не контролювати релігійні групи в Україні, то принаймні бути в курсі подій, що відбувалися в їхньому середовищі та мати хоча б мінімальний вплив на рішення керівних органів. А також через своїх співробітників нав'язувати необхідні для себе рішення. Гроші хоча й були вагомим аргументом, проте вони мали вплив не на всіх церковнослужителів. У протоколі засідання Секретного відділу ВЧК за 1921 р. пропонувалося, крім фінансового стимулу, для вербування інформаторів, використовувати й залякування в'язницею і таборами за незначними приводами – за спекуляцію, порушення розпоряджень влади тощо. Незважаючи на використання всіх цих засобів, існування широкої та ефективної мережі інформаторів стало характерним здебільшого в містах, у селах же виконання цього завдання виявилось

фактично неможливим ані в 1920-х, ані в 1930-х роках [476, с. 21]. Із кінця 1920-х років зменшуються витрати на залучення та фінансування інформаторів. На думку А. Киридон, це пояснюється тим, що до 1927 р. влада змогла стати впливовішою в більшості релігійних об'єднань через своїх представників, спрямовувати та контролювати процеси в церковному середовищі. Крім того, почалося поступове збільшення репресій проти духовенства [410, с. 239]. У 1922 р. чекісти почали активно використовувати агентурний ресурс для розколу Церкви та поширення в її середовищі обновленських ідей, розширення осередків Живої церкви. О. Тригуб описує механізм реалізації цього завдання на місцях: вербувалося 2–3 секретних співробітника, які налагоджували контакт із представниками духовенства, котрі виявляли бажання підтримати обновленство. Із них створювався комітет Живої церкви. З числа сексотів виділялася одна особа, котру направляли для отримання повноважень у Московське Вище церковне управління. Єпархіальне управління розпускалося, і повноваження переходили до комітету Живої церкви. На периферії створювалися відповідно повітові комітети, до складу яких також повинні були входити таємні співробітники. Після утворення губернського та місцевих комітетів оголошувалося скликання з'їзду, що виборним шляхом закріплював перехід влади до рук обновленців [476, с. 21–22].

Місцева влада Сумщини всіляко підтримувала новоутворені релігійні організації, сприяла їхньому зміцненню та розвитку. Основна перевага надавалася групам Живої церкви. УАПЦ ж розглядалася як одна з найворожіших. Так, наприклад, Харківський губернський виконавчий комітет у 1923 р. для точного й обов'язкового виконання відносно УАПЦ надіслав таємний циркуляр, у якому наказував уникати випадків укладання з представниками автокефалістів угод на здачу в користування православних храмів із богослужбовим майном. Храми віддавати православним громадам Живої церкви. Якщо таких не було, питання передачі храмів УАПЦ мав вирішувати виключно губвиконком [297, арк. 88]. Подібною була ситуація й на Чернігівщині. У 1924 р. у Воскресенській церкві м. Конотоп, що була зареєстрована

за обновленською громадою, місцева влада надала можливість відправляти богослужіння парафії УАПЦ.

Проте Чернігівський губернський адміністративний відділ запропонував анулювати договір із автокефалістами та в подальшому не надавати права відправляти богослужіння ніяким іншим громадам в обновленських храмах [306, арк. 27]. Чернігівський губернський виконавчий комітет забороняв існування будь-яких автокефальних організацій та братств, в тому числі місіонерських в тих районах, де не було громад УАПЦ. Паралельно священикам та єпископам УАПЦ Чернігівщини заборонялося викладати релігію [309, арк. 14–15 зв.]. 27 липня 1925 р. начальник Сумського адміністративного відділу отримав вказівку НКВС не чинити перепон при реєстрації релігійних громад, що утворюються внаслідок Всеукраїнського собору єпископів. Крім цього, пропонувалося реєструвати їхні єпархіальні та благочинні управління, давати дозвіл на штампи та печатки, скликати з'їзди. Щоправда, кожен такий випадок повинен погоджуватися з губернською владою. Очевидно, що це робилося з метою утворення лояльних до влади громад. Водночас рекомендувалося дозволяти з'їзди РПЦ та УАПЦ, хоча єпархіальні та благочинні управління реєструвати не рекомендувалося [136, арк. 23–24]. Завдяки цьому створювалася ілюзія однакового ставлення в СРСР до всіх конфесій. Я вважаю, що цьому є певні пояснення. По-перше, потрібно було показати населенню, що радянська влада не підтримує жодну релігійну течію, а процеси, що відбуваються, викликані суто об'єктивними чинниками. По-друге, варто було відмежувати себе від будь-яких конфесій, адже в цей час від священиків РПЦ та УАПЦ починають лунати твердження про те, що новоутворені течії в Православній церкві створені та підтримуються радянською владою, що відштовхувало від них населення. По-третє, як зазначалося в Циркулярному листі № 37 «Про стан і перспективи церковного руху і чергові завдання органів ДПУ» – жоден захід, що відігравав бодай якусь політичну роль, не відбувався без їхнього негласного керівництва. Усі з'їзди відбувалися, а декларації, послання та заяви публікувалися у необхідному владі руслі [43, с. 2–3]. Влада була впевнена в цілковитій лояльності новоутворених управлінь та їхніх

рішеннях, а збільшення кількості таких управлінь дозволяло збільшити кількість лояльних громад у регіоні. Новоутворені православні конфесії, такі як Синодальна та Соборно-Єпископська, користувалися активною підтримкою з боку влади на Сумщині, як і в СРСР в цілому та при вирішенні інших питань [172, арк. 107].

Таким чином, на Сумщині влада створила всі необхідні умови для розвитку розколу в середовищі Православної церкви та активно підтримувала його поширення. Усе це дало певні результати. Так, на 1924 р. у Конотопському окрузі нараховувалося 90 обновленських парафій, майже стільки ж скільки й РПЦ, у той час як УАПЦ мала майже удвічі менше громад. Проте за наступні 2 роки ситуація кардинально змінюється. Незважаючи на активну всебічну підтримку влади, кількість обновленських громад різко зменшилася і на кінець 1926 р. у Конотопській окрузі нараховувалося вже 194 громади РПЦ, у яких служило 386 церковнослужителів. Кількість членів цих громад становила 154849 осіб. У цей час Синодальна церква мала лише 17 церковнослужителів при 8 громадах, що об'єднували 6201 особу. За 1924–1926 роки кількість об'єднань Синодальної церкви скоротилася з 90 до 8 завдяки їхньому переходу до складу РПЦ. У той же час шляхом виходу зі складу РПЦ, зростала чисельність УАПЦ, що нараховувала 43 релігійні громади, що об'єднували 31213 осіб та мали 62 церковнослужителі. Фактично не набула підтримки Діяльно-христова церква. Вона мала лише 4 церковнослужителі в 5 громадах, які об'єднували 1674 особи [162, арк. 3]. Проте кардинально іншою була ситуація в районах, що входили до складу Харківської губернії, де внаслідок цілеспрямованих дій влади не відбувалося поширення УАПЦ. Так, у 1924 р. в м. Суми не існувало жодної громади цієї Церкви [298, арк. 34]. Такою ж була ситуація в м. Охтирка. Наприкінці 1923 р. влада передала в користування УАПЦ храм, але після заяв прихильників Живої церкви в ніч на 13 січня 1924 р. спостерігачем Охтирської районної міліції було відібрано ключі від храму в секретаря УАПЦ. Незважаючи на те, що вдень до окружного виконавчого комітету прийшло близько 200 прихильників УАПЦ, без пояснення причин їм було відмовлено в користуванні храмом [299,

арк. 30–30 зв.; 440, с. 19–23; 440, с. 95–97]. Такі події були достатньо поширені в Харківській губернії.

Однією з особливостей Сумщини в 1920-ті роки було те, що її територія входила до складу кількох губерній. Хоча політика радянської влади, у тому числі міжконфесійна, була досить централізованою, проте її реалізація на місцях багато в чому залежала від історичних та ментальних особливостей розвитку регіонів. І якщо в першій половині 1920-х років на території Чернігівської губернії владі вдається розколоти Церкву та укріпити, хоча й ненадовго, Синодальну церкву, то на Полтавщині, куди входила значна частина сучасної Сумської області, це фактично не вдалося. На жовтень 1924 р. з 1154 православних громад обновленцям належить лише 5, проте і вони не користуються авторитетом серед населення. 1019 релігійних громад належало РПЦ, 128 – УПЦ. Але й за таких умов влада визнавала головним ворогом не РПЦ, а УАПЦ, яка почала тут розвиватися з середини 1922 р. та об'єднувала навколо себе на підґрунті українського патріотизму, в першу чергу, інтелігенцію. Ця Церква значним авторитетом користувалася й серед простого селянства, перш за все через свою простоту та дешевизну. На основі цього Полтавський губком КП(б)У наприкінці 1924 р. закликав перейти від адміністративних методів боротьби з релігією до пропагандистських [127, арк. 22–27 зв.]. Методи ж пропаганди, у першу чергу, спрямовуються не проти якоїсь конкретної конфесії, а проти релігії в цілому. Попри таку неординарну ситуацію, станом на 1925 р. УАПЦ мала свої парафії майже в кожному районі сучасної Сумщини. На Конотопщині їх було 27 (19538 чол.), на Охтирщині – 4 парафії (2845 чол.), на Роменщині – 12 парафій (11385 чол.) [471, с. 319; 433, с. 79–87].

Улітку 1925 р. органи ДПУ провели роботу серед опозиційно налаштованих до предстоятеля УАПЦ Василя (Липківського), яка була спрямована на «розклад» автокефальної церкви зсередини. У жовті 1925 р. в соборі Михайлівського монастиря в Києві розпочав роботу з'їзд прихильників Діяльно-христової церкви, що проводила активну боротьбу з УАПЦ з початку 1920-х років. Василь (Липківський) засудив цей з'їзд, наголосивши, що ця група на зібранні 21 жовтня

винесла ухвалу, щоб від президії ВПЦР було відібрано владу та передано до Ради їхнього братства [449, с. 119–121].

Таким чином, внаслідок реалізації міжконфесійної політики радянської влади, на Сумщині були представлені фактично всі існуючі в тогочасній Україні православні конфесії. Оскільки область була ще не сформована, а церковні організації досить часто мали свої центри в кількох районних містах губернії, на території сучасної Сумської області існували такі єпархії: Охтирська (обновленська), Охтирська (УАПЦ), Глухівська (РПЦ), Конотопська (РПЦ), Конотопська (обновленська), Лебединська (РПЦ), Лебединська (обновленська), Роменська (РПЦ), Сумська (РПЦ), Сумська (обновленська). Крім того, територія сучасної Сумської області входила до складу Полтавських, Чернігівських та Харківських єпархій (УАПЦ, РПЦ, обновленців) [319, с. 910–956].

Отже, незважаючи на досить централізовану політику радянської влади у галузі міжконфесійних відносин, вона все ж таки відрізнялася залежно від позицій губернської та місцевої влади. Завдяки цьому на окремих територіях сучасної Сумської області по-різному поширювалися всілякі напрями православ'я.

Основна мета, яку переслідував більшовицький режим, полягала не в розколі Православної церкви, а в її знищенні. Розкол був засобом досягнення глобальної мети – розділити єдиний соціальний інститут, Церкву, на декілька ворогуючих частин, які можна контролювати через своїх агентів. Починати слід було з послаблення найбільш впливових та нелояльних до влади течій. Такими виявилися РПЦ та УАПЦ. Ця проміжна мета на частині території сучасної Сумської області була досягнута в середині 1920-х років [43, с. 3]. Проте наступним і, в принципі, головним завданням, що включала ця мета, було нав'язування непримиримої політики в відношенні до інших течій православ'я. Це було необхідно для того, щоб спровокувати конфлікти між різними течіями, а в результаті скомпрометувати всі без винятку напрями та Православну церкву в загалом. Передусім така ситуація повинна була, з одного боку, відштовхнути народ від Церкви, а з іншого – розвалити Церкву з середини.

Це завдання було реалізовано лише частково. Починаючи з 1924 р., у звітах при аналізі церковного руху з'являється інформація про сутички між віруючими та священиками різних православних течій. Протягом 1 червня – 1 липня 1924 р. головною роботою Конотопського Окріквідкому було врегулювання суперечок між екзархістами та автокефалістами. Через те, що кількість автокефальних громад зростала, приміщень для богослужіння їм не вистачало. Хоча існувало правило почергового служіння в храмах у випадку, коли на одну церкву претендувало дві чи більше релігійні громади, місцева влада не поспішала його виконувати, доводячи навмисне, на думку автора, ситуацію до відкритого конфлікту [162, арк. 1, 3, 5, 8, 14, 23]. Наступного року кількість протистоянь дещо зменшилася, і що найголовніше – змінюється їхній характер. Якщо в 1924 р. протистояння відбувалися між тихонівцями та автокефалістами, то в 1925 р. автокефалісти в цих процесах участі фактично не берали. Головна боротьба розгорталася між тихонівцями з одного боку та обновленцями і Діяльно-хрисловою церквою з іншого. Разом із тим саме в 1925 р. з'являється інформація про те, що протистояння подекуди доходять до збройних сутичок у молитовних будинках, як наприклад у м. Кролевець [162, арк. 3].

Усе це спричинило не лише розкол у церковному середовищі, а й до певної втрати Церквою авторитету в суспільстві, його розділення та ворожнечі. Народ, як і Церква, виявився розділеним. Проте населення не відступало від Бога та Церкви, воно намагалося знайти причину такої ситуації, віруючі переходили від однієї православної конфесії до іншої. Тому спостерігаючи за перманентним процесом нищення Церкви більшовиками, народ почав відвертатися від тих напрямів у православ'ї, що підтримувалися владою. На кінець 1920-х років на Сумщині провідну роль у релігійному житті відігравали РПЦ та УАПЦ, які відповідно до Інформаційно-директивного листа Відділу прокуратури НКЮ «Про боротьбу з церковною контрреволюцією» від 7 березня 1928 р. визнавалися ворожими радянській владі. За цим же листом лояльними течіями в Церкві визнавалися Лубенський собор єпископів та обновленці. Хоча

тут же йшла мова про те, що і РПЦ, і УАПЦ стали на шлях лояльності до радянської влади.

Це питання також спровокувало певні конфлікти в їхньому середовищі. Зокрема, УАПЦ на Великому Покровському Соборі висловила цілком лояльне ставлення до радянської влади, усунувши від влади митрополита Василя (Липківського) та його прихильників, як противників співпраці з радянською владою. Подібне відбувалося й на місцях. Проте, не дивлячись на декларації, влада визнавала, що, незважаючи на те, що керівництво церковними та адміністративними галузями складалося з лояльних до радянської влади людей, загалом склад УАПЦ визнавати таким не можливо [143, арк.25–26]. У липні 1927 р., за словами О. Тригуба, співробітники ОДПУ СРСР схиляють до лояльності й заступника патріаршого місцєблюстителя митрополита Сергія (Страгородського) [476, с. 25]. У жовтні 1927 р. в м. Харків із заслання повертається екзарх України митрополит Михайло (Єрмаков), який під впливом легалізаторських кіл також висловився за лояльність та покірність радянській владі [143, арк. 24]. Незважаючи на подібні заяви та декларації, це не рятувало архієреїв, духовенство та Церкву загалом від знищення. Таємна робота, спрямована на ліквідацію УАПЦ, продовжувалася. Із боку влади на адресу Василя (Липківського) лунали звинувачення в контрреволюційності, національно-шовіністичній пропаганді тощо. На початку другого Всеукраїнського Церковного Собору, що відкрився в перших числах жовтня 1927 р., від частини керівництва ЦК КП(б)У та ДПУ була поставлена вимога про усунення митрополита. Перед Собором митрополита Василя (Липківського) викликали до ДПУ та вимагали зректися керівництва Церкви. Однак після його зречення тиск на членів Собору лише посилювався. У разі ігнорування цієї вимоги, Собору погрожували негайним закриттям. Після короткої дискусії було прийнято рішення зняти з митрополита Василя (Липківського) «тягар митрополичого тяжіння». Посилився тиск і на рядове духовенство УАПЦ. Розпочалися масові арешти серед священнослужителів УАПЦ.

У 1929–1930 роках органи ДПУ сфабрикували справу вигаданої «Спілки визволення України», до членів якої було зараховано й діячів

УАПЦ. Саме цю справу було використано для розпочатої в середині 1920-х років кампанії боротьби проти «націонал-ухильництва» в КП(б)У та його носіїв. За словами В. Пащенко, УАПЦ з її ідеєю національної Церкви природньо мала стати жертвою цієї боротьби [449, с. 129–132].

Так і відбулося. «Караючий» меч опустився на УАПЦ на початку 1930 р. 29–30 січня нашвидкуруч зібрані єпископи та майже 40 священників оголосили себе надзвичайним Собором, де засудили «контрреволюційну» діяльність Церкви за минуле десятиліття та ухвалили рішення про її розпуск. Ліквідація органів церковного управління, припинення єпископського служіння в УАПЦ зумовили досить швидкий занепад парафій. Терор ДПУ проти духовенства на місцях довершив свою справу [446, с. 199–201]. У 1959 р. уповноважений у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по Сумській області, зазначив, що автокефальна церква на території Сумщини існувала лише до 1928 р. [241, арк. 101]. Таким чином, унаслідок політики радянської влади, спрямованої проти УАПЦ, на території Сумської області, навіть у тих районах, де Церква набула широкого поширення, вона припиняє своє існування. Уцілілі парафії та ряд духовенства вимушені були перейти під юрисдикцію інших православних Церков.

Відтепер основна боротьба розгорнулася між РПЦ та Живою церквою. Остання була повністю підпорядкована владі та використовувалася нею для ліквідації РПЦ. На кінець 1930-х років РПЦ на території сучасної Сумської області фактично припиняє своє існування, особливо в містах. Представникам Живої церкви передавалися в користування центральні храми. Так, наприклад, в м. Суми станом на 1937 р. була лише одна громада РПЦ, яка мала в своєму користуванні храм, розташований на кладовищі, що знаходилося на околиці міста, – Петропавлівська церква.

За цих умов під час наростання репресій проти духовенства активно до цього процесу залучаються ієрархи Живої церкви. Вони, насамперед, прагнули переманити до себе духовенство, у тому числі й за допомогою органів ДПУ. Так, свідок у справі священника РПЦ м. Суми Г. Ястремського, М. Грабовська 3 жовтня 1956 р. згадувала,

що сумський архієпископ-обновленець Антоній у 1937 р. в одній із розмов вказав їй, що Г. Ястремський непогано зробив би, якби перейшов до обновленців. Священик відмовився переходити, про що М. Грабовська повідомила архієпископа Антонія. Після цього проти священика було відкрито кримінальну справу. Архієпископ Антоній сказав свідку, що вона мусить піти до НКВС та підтвердити його слова про відмову переходу. Унаслідок цієї кримінальної справи священика було розстріляно [202, арк. 55–59]. Така міжконфесійна політика радянської влади призвела до того, що напередодні Другої світової війни на території Сумщини єдиною впливовою Церквою була лояльна до радянської влади обновленська Жива церква. Проте й вона стала жертвою антирелігійної політики. Сумщина увійшла до числа областей, на території яких напередодні війни не виявилось жодного діючого храму.

Таким чином, владі хоча і не вдалося ліквідувати Церкву шляхом розколу, проте в її ряди були внесені суперечки та розбрат. Агентами ОДПУ, що просували з середини необхідні для влади рішення, стала частина духовенства. За підтримки більшовицького режиму їй вдалося до кінця 1920-х років перевести Церкву на лояльне до радянської влади становище та контролювати більшість церковних процесів. Але радянський тоталітарний режим не відмовився від ідеї знищення Церкви, використовуючи для цього різні методи, у тому числі провокування розколу в церковному середовищі, шляхом підтримки новоутворених течій. Після ліквідації УАПЦ головна боротьба розгорнулася між обновленцями та РПЦ. Це протистояння та прихильність Живой церкви до радянської влади призвело до того, що обновленці стали тією силою, що допомагала органам НКВС знищувати духовенство РПЦ. Проте представникам Живой церкви не вдалося уникнути переслідувань.

2.4. Ідеологічний, політичний та економічний тиск на духовенство

Паралельно зі знищенням матеріальної бази Церкви та переслідуванням служителів культу протягом 1920–1930-х років відбувається антирелігійна пропаганда. Розглядаємо її як одну з форм утисків на духовництво, адже здебільшого під цим формулюванням приховувалися прямі образи та цькування священнослужителів. Це вважаю за моральний тиск, який мною розглядається як один із методів примусу відректися від сану та обмежити поповнення рядів служителів культу новими людьми.

Під час зустрічі з американською делегацією 9 вересня 1927 р. генеральний секретар Й. Сталін заявив, що партія не може займати нейтральну позицію відносно релігійних пересудів, тому вона вестиме проти них пропаганду, оскільки це один із надійних засобів підірвати вплив реакційного духовенства. На думку очільника СРСР, антирелігійна пропаганда була тим засобом, який мав завершити справу ліквідації реакційного духовенства. 3 грудня 1927 р. в доповіді на XV з'їзді ВКП(б) Й. Сталін вказав як на недолік у роботі партії послаблення антирелігійної пропаганди. Ці зауваження стали поштовхом до нової хвилі антицерковної істерії та дозволили лівацьким елементам перейти в остаточний наступ на релігію, щоб «відправити її на смітник історії» [446, с. 224–225].

Основним провідником антицерковної та антирелігійної політики партії та держави стала створена в 1925 р. Спілка безвірників на чолі з О. Ярославським. Саме представники СВБ та ЛКСМУ разом із місцевими партійними та владними функціонерами проводили пропагандистські заходи на місцях. Завдання останнього яскраво окреслені під час наради активу Охтирської міської ланки 26 жовтня 1924 р. У антицерковній сфері вони зводилися до того, що комсомольці повинні були підірвати авторитет духовенства на селі. В ширшому розумінні – «вирвати батрацьку молодь з-під впливу куркульського елементу», під яким розумілися усі, хто хоча б найменшим чином критикував радянську владу, та підпорядкувати її своїй волі [121, арк. 10 зв.]. У 1925 р. при окружних партійних

комітетах ЦК КП(б)У організовуються антирелігійні комісії. До їх складу входили секретар окружкому, завідуючий агітаційним відділом, начальник окружного ОДПУ. Із правом дорадчого голосу, за необхідності, могли входити начальник адмінвідділу, начальник відділу культів. Перед комісією ставилося три завдання: координація дій організацій, що займалися церковною діяльністю, спостереження за правильним проведенням політичної лінії відносно різних церковних груп, збір інформації відносно релігійного руху в окрузі (складання різноманітних обліків), спостереження за втіленням у життя декретів Всеукраїнської Антирелігійної Комісії.

Фактично з моменту будування атеїстичного суспільства та викорінення релігії саме партійні працівники в коаліції з силовими структурами мали стежити за втіленням антирелігійної політики у життя. Вони також мали контролювати та переглядати особовий склад завідуючих відділами культів. Відповідно КП(б)У, а не адміністративні органи мали керівну роль у цьому питанні, останнім лише відводилася роль виконавців [124, арк. 4]. Якраз партійні організації різних рівнів постійно відстежували релігійне життя. Регулярно складалися звіти, що відтворювали відповідну картину, міжконфесійні відносини, динаміку змін кількості функціонуючих храмів, духовенства, вірян тощо. Розроблялися плани щодо впровадження тих чи інших антицерковних заходів та, відповідно, отримувалися звіти про їх виконання.

На першому етапі витіснити зі свідомості народу віру та традиції, пов'язані з нею була покликана насамперед антирелігійна пропаганда. Сама собою вона фактично не є видом репресій. Це широке питання не є об'єктом нашого дослідження і заслуговує на окрему увагу. У цій роботі зупинимося лише на тих заходах, що найчастіше переходили зі сфери антирелігійної пропаганди в сферу репресивну. Такі заходи не просто дискредитували духовенство та віруючих, а ображали їхню честь та гідність, релігійні почуття, чинили моральний та психологічний тиск. Більше того, вони перетворювалися як на прямий фізичний вплив та насильство над духовенством і віруючими, так і на святотатство. Саме такими були так звані «більшовицькі свята» – світські заходи, спрямовані на зміну традицій відзначення релігійних

свят із метою відвернення від останніх якомога більшої кількості населення. Найпоширенішими заходами даного характеру на території Сумщини були антипасхальні, антиріздвяні кампанії, більшовицькі, комсомольські «Різдво», «Великдень» тощо. У радянській державі запроваджувалися й нові – радянські свята, що не мали релігійного підґрунтя, проте слугували тій же меті. З 1928 р. протягом 1 та 2 травня почали святкувати День солідарності трудящих, який супроводжувався «маївками»; із 1932 р. запровадили для жінок Міжнародний жіночий день 8 Березня; з'явилися День врожаю, «Перший сніг на оборону країни», річниця Жовтневої революції, День Паризької комуни тощо.

На перший погляд ці заходи не мали репресивного характеру. Вони були досить типовими й зазвичай передбачали в першій частині читання атеїстичних лекцій про походження свята та традиції його святкування. Ця частина закінчувалася розважальними карнавалами та антирелігійними спектаклями. Друга частина, зазвичай, передбачала антирелігійні демонстрації, мітинги тощо. Насамперед ці заходи повинні були відволікати увагу віруючих від Церкви шляхом заміни релігійних традицій побутовими, громадянськими, які впроваджувала радянська влада [23, арк. 73; 27, арк. 13; 127, арк. 3]. Друга частина подібних святкувань зазвичай переростала в репресивну. Після веселощів натовп, підбурений промовами працівників агітпропу партії, у супроводі представників влади та на чолі з місцевими комсомольцями та комуністами, досить часто перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння перетворювали ці мітинги на заходи, спрямовані безпосередньо проти віруючих і духовенства із застосуванням фізичної сили. Так, наприклад, у 1930 р. в с. Чернеча Слобода Роменської округи під час Різдвяних свят подібна демонстрація підійшла з прапорами до храму, де відбувалося на той момент богослужіння, і почала вимагати припинення релігійної служби. Крім того, дні релігійних свят ставали робочими. Владні та партійні функціонери чітко відстежували, щоб усі працівники були на роботі, а діти відвідували школу. У разі, якщо працівники або колгоспники не виходили на роботу, до них застосовувалися адміністративні заходи. Такі ж заходи застосовувалися й проти

батьків, діти яких не відвідували школу в релігійні свята. Так було з одним із жителів Володимирської сільської ради, коли його син не прийшов до школи на перший день Різдва [129, арк. 34].

Школі значна увага приділялася не випадково. Відомо, що на Сумщині влада активно залучала дітей до антирелігійної роботи. На богослужіння засилалися спеціальні бригади школярів, котрі мали дебоширити, вигукувати непристойності та зривати службу Божу. Під час великих свят такі бригади на чолі з учителями-атеїстами в нічні години нападали на перехожих, відбирали кошики зі свяченим, свічки тощо. У школах влаштовували так звані «показові суди». Судили когось із віруючих, місцевих священиків, апостолів і навіть Ісуса Христа. Учителі писали сценарії, а учні грали ролі судді, прокурора, засідателів, обвинувачувачів та обвинуваченого. Суд мав закінчитися повним розвінчанням антипролетарської суті духовенства й релігії [471, с. 149].

Проте ситуація була неоднозначною та напруженою. Населення здебільшого не сприймало таких заходів та чинило їм опір, що переростав у напади на активістів. Часто й самі комсомольці, котрі повинні були боротися з релігією, на свята брали участь у богослужіннях, а у членів партії вдома висіли ікони, їхні дружини були активними віруючими. Так, у таємному Звіті про проведення антипасхальної кампанії Глухівського окружного партійного комітету від 1 червня 1929 р. зазначалося, що частина учительства, хоча і менша, до роботи віднеслася механічно. Що стосується ЛКСМУ, то в с. Ястребище половина комсомольського осередку пішла говіти до церкви, у с. Кучерівка на антипасхальну демонстрацію з'явилося 6 комсомольців із 20, у с. Сопичі навіть два кандидати у члени партії не з'явилися на так званий «воскресник» [123, арк. 6]. Ці факти свідчать про неоднозначну ситуацію на Сумщині. З одного боку, народ, а особливо молодь, сприйняв нову ідеологію та відверто боровся за її втілення, зокрема в економічній, політичній та соціальній сферах. А з іншого боку, частину все ще тримали колишні традиції, з якими було важко порвати. Тому, коли мова йшла за релігію, вони залишалися на попередніх позиціях. Це мало значний вплив і на рядових радянських громадян, зокрема селянство, адже коли на богослужінні був присутнім комсомолец чи член партії або навіть члени їхніх сімей,

народ розумів це як помилковість тверджень влади та партії про релігію. Відповідно, населення залишалося досить релігійним, заходи влади та партії зводилися нанівець.

Примусове вилучення хліба в 1928 р. викликало опір селянства. Такі факти було використано, як черговий привід для наступу на духовенство та його дискредитацію в суспільстві. Тогочасна преса повсюдно писала, що куркулі та попи зривають хлібозаготівлі. У квітні 1928 р. Й. Сталін на зборах Московської організації ВКП(б) закликав поєднати наступ на куркуля з бойовою антирелігійною роботою в масах та провести рішучу боротьбу з релігією. О. Ярославський визнавав цю боротьбу класовою. У дійсності це означало, що духовенство черговий раз визнавалося ворожим класом, проти якого потрібно вести рішучу боротьбу.

24 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) затвердив текст листа «Про заходи по посиленню антирелігійної роботи», в якому була зроблена спроба проаналізувати релігійну ситуацію в державі, накреслити завдання в боротьбі з Церквою для партійних, державних, господарських та громадських організацій. Констатуючи факт викорінення релігії, автори листа одночасно підкреслювали, що цей процес «гальмується» недостатньою увагою до антирелігійної пропаганди з боку членів партії, профспілки, комсомольців, радянських організацій, а також пожвавленням діяльності церковників, їхнім намаганням пристосуватися до нових соціальних умов. Спираючись на постулат про загострення класової боротьби в ході соціалістичного будівництва, ЦК партії зараховував духовенство, активних віруючих, органи церковного управління до противників соціалізму. Звинувачував їх у мобілізації реакційних та малосвідомих елементів із метою контрнаступу на здобутки радянського народу під керівництвом Комуністичної партії. Незважаючи на те, що автори вказували на неприпустимість застосування адміністративного впливу, віруючих та духовенство продовжують нищівно цькувати. Широкого розмаху набирає потік лайливих, брутальних, образливих для гідності людини статей у пресі, як центральній, так і місцевій. За допомогою них партійно-державна бюрократія намагалася остаточно дискредитувати духовенство в очах віруючих [446, с. 226–230].

Радянська преса систематично звинувачувала церковнослужителів у союзі з куркулями та роботі, спрямованій проти соціалістичного будівництва. Крім того, траплялися випадки відкритого тиску. Типовими були й публікації насмішкуватих частівок, карикатур тощо. Останні мали за мету не просто покепкувати з духовенства, а завдяки жартівливій формі нав'язати суспільству думку про священнослужителів як гальмо соціалістичного розвитку. Наприклад:

Піп з дяком, щоб хліб родив,	Піп з парафії утік,
Господа просили,	Покинув ікони, –
А біднота в Сільмаштресті	Нам потрібен агроном, –
Трактора купили.	Геть всі забобони [334].

Крім того, подібні жартівливі публікації програмували населення на сприйняття заходів з витіснення Церкви та духовенства з суспільного життя. Така неагресивна, можна сказати, м'яка пропаганда інколи сприймалася набагато краще, ніж різноматні виступи, заклики та лекції. Не маючи відкритого нав'язливого характеру, частівки та карикатури викликали менше обурення серед населенням.

Отже, стратегічний наступ на Церкву був санкціонований і вівся широкомасштабно. Були внесені поправки до республіканських Конституцій, зокрема до Конституції УСРР, та були прийняті постанови «Про релігійні об'єднання», що суттєво обмежували права конфесій. Якщо в першій, 1919 р., Конституції України існувало, хоча й обмежене, право віруючих на пропаганду віровчення, то в редакції 1929 р. воно було вилучене. Прийнята в 1929 р. постанова «Про релігійні об'єднання» фактично забороняла релігійним общинам створювати фонди взаємодопомоги, надавати матеріальну допомогу своїм членам, відкривати бібліотеки, надавати медичну допомогу, навчати ремеслу тощо.

Ще одним важелем тиску було позбавлення виборчих прав. Відповідно до положення «Про вибори до місцевих рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» від 6 липня 1921 р. служителі церкви разом із підприємцями, заможними селянами та торговцями були виборчих прав. Серед 824 осіб, позбавлених виборчих прав у 1922 р., у Конотопському повіті було

38 священнослужителів, а із 1309 позбавлених виборчих прав у 1927 р. в м. Суми священників – 51 особа [324, с. 57, 59].

10 вересня 1924 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про осіб, позбавлених виборчих прав» від виборчого процесу, крім безпосередньо священнослужителів та монахів, усувалися члени правління релігійних общин (члени парафій, церковні старости та загалом всі уповноважені релігійних товариств), а також дружини духовенства. Інші члени сімей священнослужителів юридично могли користуватися виборчим правом. Наступна постанова ВУЦВК і РНК від 14 січня 1925 р. черговий раз розширила коло осіб, позбавлених виборчого права. Ним уже не користувалися всі члени родин священнослужителів, котрі проживали разом із ними. У матеріалах перевиборів 1926–1927 років зазначається, що виборчих прав позбавлені колишні й теперішні службовці всіх релігійних культів [187]. У 1926 р. в Глухові із 806 осіб, позбавлених виборчих прав, виявилось 29 служителів Церкви та 16 членів їхніх сімей. А у Глухівському та Конотопському повітах із понад двох тисяч мешканців, позбавлених такого права, близько 140 були священнослужителями. Як зазначає О. Сотник, аналогічною була ситуація й в інших регіонах області [467, с. 39]. Ця акція означала, що православне духовенство поповнило ряди маргіналів радянського суспільства. Таким чином, релігійні діячі не лише не могли представляти свої інтереси та інтереси вірних Церкві в радянських органах влади, а й зазнавали дискримінації в ряді цивільних і соціальних прав. Зокрема, це підвищене оподаткування, складнощі при влаштуванні на роботу, позбавлення пенсій та допомог, обмеження доступу до освіти тощо [479, с. 134–135]. Лише в 1934 р. радянський уряд надав духівництву виборче право та право дітям священників навчатися у школах.

17 листопада 1925 р. на місця відправляється термінова таємна постанова начальника адміністративного відділу НКВС УСРР О. Невського та заступника завідуючого відділом культів Саратова про перереєстрацію статутів релігійних організацій [467, с. 53]. Типовий статут містив загальну назву релігійного об'єднання, його течію, місце розташування громади та відомості, при якій церкві знаходиться.

Статут складався з 6 розділів: 1) завдання громади; 2) склад громади; 3) кошти громади; 4) керування справами громади; 5) порядок змін статуту громади; 6) порядок закриття громади [181, арк. 25–25 зв.].

Окреслений захід повинен був уточнити кількість релігійних громад та їхню направленість. Крім того, чітко визначалися умови функціонування, керування та ліквідації громади. Духовенство усувалося від справ керівництва громадою, тепер питання функціонування мали вирішуватися на загальних відкритих зборах її членів. Членом громади могла стати будь-яка особа, яка досягла 18 років, та не була членом іншої релігійної громади. Статут дозволяв збирати добровільні пожертви серед членів громади, однак заборонялися обов'язкові членські внески. Громада перетворювалася з власника на користувача культовим майном. Кожного року вона повинна була надсилати списки своїх членів до окружного адміністративного відділу [181, арк. 2–2 зв.]. Для реєстрації релігійної громади необхідно було зібрати 50 нотаріально завірених підписів членів общини. Але через високу вартість цієї процедури (близько 50 карбованців) далеко не всі релігійні громади могли це зробити. Так, наприклад, у звіті Сумського окружного ліквідаційного комітету за листопад 1925 р. зазначається, що реєстрація релігійних общин відбувається повільно через високу плату, яку релігійні громади не в змозі сплатити [136, арк. 2]. Унаслідок цього значна кількість релігійних громад діяла відповідно до старих статутів, а тому фактично виявилася поза законом. Крім того, через списки членів релігійних громад силові органи могли чітко проконтролювати кожного учасника такої громади, вразі необхідності швидко відреагувати. Вівся свого роду реєстр активних віруючих, які тодішньою владою розглядалися в якості ворогів.

У ході кампанії з перереєстрації статутів за вказівкою НКВС УСРР проводиться облік всіх служителів культу. Для цього було розроблено анкету служителя культу, що складалася з 28 запитань та супроводжувалася фотокарткою. Крім загально типових запитань: прізвище, ім'я, по-батькові, рік народження, національність, освіта, визначалися й досить специфічні дані. Наприклад, рідна мова, мова богослужіння, що використовувалась і яку мову необхідно

використовувати, на думку служителя культу. В анкеті наявний блок запитань, який чітко спрямований на пошук ворогів у середовищі духовенства: відомості про партійність, службу у військових чи цивільних державних закладах, участь у воєнних діях, ставлення до радянської влади, комуністичної партії більшовиків, відомості про рідних, заарештованих радянською владою. Дані про прибуток у порівнянні до жовтня 1917 р. і на момент заповнення картки [176, арк. 22–22 зв.].

Таким чином, каральні органи офіційно отримували не лише всі дані про релігійних діячів, але й фіксували інформацію про їхні погляди щодо останніх політичних подій, з метою пошуку теоретично можливого ворожого елементу в середовищі духовенства, який міг вести реальну боротьбу або бути її натхненником. Внутрішні органи ставили на облік служителів релігійних культів. У разі переміщення або зміни місця проживання священники повинні були знятися з обліку за старим місцем проживання і стати на облік за новим.

Працівникам внутрішніх органів стало набагато простіше слідкувати за переміщенням релігійних діячів. Увага до Церкви посилювалася. У результаті такої процедури служителі культу фактично втратили можливість вільно пересуватися державою та обирати місце проживання. Крім можливості відслідковувати духовенство, застосування цієї процедури чинило й моральний і психологічний тиск на служителів Церкви, адже прості громадяни не проходили нічого подібного. Відповідно, представники духовенства відчували себе соціально чужими, можливо, навіть ворожим елементом.

Незважаючи на все це, найголовнішим у цій кампанії залишався той фактор, що завдяки впровадженню реєстраційних карток служителі релігійного культу були позбавлені можливості вільно пересуватися та обирати місце проживання, а відповідно й можливості служити у храмах, що мали потребу у священнослужителях. Паралельно запроваджувалися реєстраційні картки громад, їх піврічні звітності. Проводилися перевірки наявності культового майна [181]. Це давало можливість повністю контролювати життя релігійної громади, її фінансове та господарське життя, унеможливлювало виділення непередбачених коштів духовенству.

27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили спільну постанову «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів». 31 грудня 1932 р. постанову про паспортизацію ухвалили ВУЦВК та РНК УСРР. Особам, яким не видавали паспортів, заборонялося мешкати в паспортизованих місцевостях. Коло таких громадян визначалося спеціальним секретним II розділом інструкції «Про чекістські заходи з проведення паспортної системи». До переліку позбавленців зарахували й духівництво, служителів культів усіх віросповідань, для яких це заняття було професією, та ченців. Цей перелік було уточнено в 1934 і 1936 роках, він мав чинність до 1940 р. Але за умови зречення сану священників могли паспортизувати. Колишнім пастирям видавали довідку про зречення для отримання громадянського паспорту, але продовжували тримати на спеціальному обліку [397, с. 99–101]. Запровадження паспортної системи лише ускладнило вільне проживання в державі. Існування спеціального дозволило можливість силовим структурам оперативно реагувати та відстежувати представників ворожого їм прошарку. Завдяки цьому служителі релігійних культів (навіть колишні) фактично виявилися позбавлені волі, не перебуваючи при цьому у в'язницях чи інших спеціальних закладах.

Крім позбавлення на початку 1920-х років Церкви та духовенства матеріальних цінностей, зокрема землі, житла та іншого майна, у якості тиску використовувалася податкова система. Священники могли отримати в користування землю лише в тому випадку, коли землею вже було наділено все населення, котре її потребувало. Незважаючи на це, служителі культу на початок 1925 р. повинні були сплачувати такі податки: подохідно-майновий (сплачувався особами вільних професій), єдиний сільськогосподарський податок, одноразові податки. Одночасно необхідно було сплатити податки на культове майно: страхування молитовних будинків та наявного в них майна, місцевий збір зі споруд (сплачувався в міській місцевості), що становив $\frac{1}{4}$ % від вартості молитовного будинку на рік, орендну плату за земельну ділянку всередині церковних огорож (сплачувався в міській місцевості та стягувався за ставками, прийнятими у відповідній місцевості для приватновласницьких садибних земель).

Крім того, що Церква позбавлялася майна, що могло забезпечити її прибутком, заборонялося збирати пожертви за межами храму. Лише за згодою місцевої влади дозволялося збирати пожертви на утримання приміщення. Одночасно заборонялося визначати розмір обов'язкових пожертв з населення. На місцях поширилася практика стягнення з духовенства додаткових податків та зборів [157, арк. 4–9; 165, арк. 21].

У періодичній пресі, виступах войовничих безвірників часто підлягало дискусії питання про матеріальне благополуччя служителів Церкви. Наслідком цього були численні та непомірні податки, несплата яких загрожувала висланням із парафії або й фізичною розправою. Надто часто траплялися свавілля, оскільки духовенство було не таким заможним, як це уявлялося представникам влади. Починаючи з 1929 р., сільське духовенство було обкладене на рівні з селянами повним сільгосподатком на будь-який шматок землі. Воно було на межі існування.

В. Пащенко, поділяючи думку відомого російського емігрантського історика Церкви Д. Поспеловського, зазначає, що після виходу в 1930 р. статті Й. Сталіна про перегиби та прийняття на її основі нових ухвал, сільське духовенство в значній мірі та Церква загалом приблизно на п'ять років отримали відносний перепочинок. Разом із тим він зауважує, що зменшення тиску на релігійні об'єднання в Україні відчувалося менше, ніж у СРСР. Це пояснюється тим, що згадані документи, що мали послабити податковий та економічний тиск на духовенство, були простою політичною декларацією, далекою від практичного втілення, дрібними тактичними поступками [446, с. 250–252]. Але, як показує практика, на Сумщині, як і на всій території України, духовенство такого перепочинку фактично не відчувало.

У цей час у державі формувався новий політичний курс. У першій половині 1930-х років сталінська система перейшла до широкого та системного терору проти народу. Цей наступ на Церкву та духовенство фактично санкціонувало у вересні 1932 р. проголошення генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним «безбожної п'ятирічки». До 1937 р. в СРСР мало бути назавжди покінчено з релігією. Планувалося ліквідувати всі релігійні конфесії та різні

прояви релігійності. Одним із засобів «викорчовування» стали економічні утиски духовенства. У період голодомору, коли священство вже втратило землю, садибу, домашнє господарство, реманент та ремісничі інструменти, оподаткування велося натурою: м'ясом, маслом, яйцями, живністю тощо. Паралельно необхідно було сплачувати й грошові податки: сільськогосподарський податок, податок на індустріалізацію, облігації держпозик, на придбання реманенту, на тракторизацію, самообкладання тощо.

Поряд зі сплатою податків духовенство активно залучалося до виконання трудової повинності. Йому призначалася найбільш принизлива робота, а відпрацювання здебільшого мало відбуватися в неділю та церковні свята. За невиконання зобов'язань у визначений термін, що найчастіше обмежувався годинами, описувалося майно, людей виселяли з помешкань, засуджували, відправляли в заслання [396, с. 98–99]. Так, наприклад, священика Сумщини І. Приходька в 1931 р. зобов'язали на одне з церковних свят возити колгоспні буряки. Після відмови його було засуджено до одного року примусових робіт [228]. Усе це свідчить про відсутність зменшення тиску.

Незважаючи на значні розмахи незаконних поборів, при тодішніх складних умовах у партійно-державному апараті деякі працівники намагалися привернути увагу керівництва до неблагополучної обстановки в державно-церковних стосунках, зокрема в упередженому ставленні до духовенства. Одну з таких спроб здійснив секретар ВЦВК О. Кісельов. Його лист, адресований голові Центральної Контрольної комісії ВКП(б) Г. Орджонікідзе, найкраще показує свавілля, що склалося в ставленні до духовенства в царині економічних утисків. Ситуація, подібна описаній у листі, склалася на всій території СРСР, а відповідно, і Сумщина не була винятком. У листі підкреслювалося: «... У зв'язку з політикою колективізації сільського господарства та розкуркулювання, яку проводять партія та радянська влада, з різного ряду місць на ім'я тов. Калініна надходять численні заяви від служителів релігійного культу, в яких вони скаржаться на своє безправне становище та повне свавілля стосовно них з боку органів місцевої влади. Дійсно, їхнє становище та їх сімей вражас. Жодних ознак елементарної революційної законності

стосовно них, як «позбавленців», не існувало. На місцях панувало повне свавілля та непорозуміння політики партії у цьому політично важкому питанні. Усі заходи органів влади спрямовані на те, щоб разом із куркулями «розкуркулити й служителів культу». Це незаконне «розкуркулювання» проводиться під виглядом податкового обкладання. Служителів культу намагалися обкласти з усіх сторін і в таких розмірах, щоб вони не змогли виконати поставлені перед ними норми. І тоді у них конфіскується все майно, навіть необхідне для сім'ї, а сім'я виселяється. Такого роду заходи провадяться інколи в судовому, частіше – в адміністративному порядку, при чому це виселення не обмежується лише виселенням із будинку.

Трапляються заслання служителів культу в віддалені райони Союзу РСР на кілька років. Там, де проходять лісозаготівлі, служителі культу та члени їх сімей мобілізуються на ці роботи, не зважаючи ні на стать, ні на вік, ні на стан здоров'я. Місцями ці утиски служителів релігійного культу переходять у буквальне знущання, наприклад мобілізації служителів культу для очищення свинарників, конюшень, вбиралень тощо» [449, с. 181].

Як бачимо, становище духовенства в новому радянському суспільстві вражало. Подібне акцентування уваги на знущанні над церковниками було радше виключенням. Воно зовсім не впливало на ситуацію, адже головна мета радянської влади полягала саме у формуванні такого відношення до церковнослужителів та віруючих.

За невиконання податків духовенство не просто виселяли з помешкань, штучно створювалися такі умови, щоб просте населення не пускало священиків та їхні сім'ї на квартири, адже господаря будинку, в якому винаймав житло священик, обкладали великими податками [460, с. 245].

Дослідивши Погосподарську книгу Калинівської сільської ради за 1937 р., ми з'ясували, що податки, які сплачувала родина місцевого священика М. Гонтаровського, були значно вищими за податки місцевих колгоспників. З урахуванням того, що сім'я священика не мала худоби, землі та іншого майна, вона повинна була сплатити ряд грошових та натуральних податків. У 1937 р. М. Гонтаровський зобов'язаний сплатити 20 карбованців податку на самообкладання та

здати 62 кг м'яса [317, арк. 10 зв.–11]. У той час, коли його невістка та син, які тримали теличку, 3 свині, 0,64 га землі, сад, повинні були сплатити 15 карбованців податку на самообкладання та здати 31 кг м'яса [318, арк. 64 зв.–65]. Хоча потрібно зазначити, що на родину священника не накладався податок культзбору та здача картоплі. На нашу думку, незважаючи на те, що священнослужитель не сплачував двох податків, все ж таки надмірні податки можна вважати економічним тиском, оскільки його сім'я не мала жодного доходу. Після закриття в селі Калинівка Покровської церкви в 1936 р. священник взагалі втратив офіційний прибуток [57, арк. 19]. Сім'я не володіла жодним майном і практично була позбавлена засобів виживання. Залишалося розраховувати лише на парафіян та свого сина, але і в таких умовах все одно треба було сплачувати податки, що перетворювалися в непідйомний тягар. При цьому варто пам'ятати, що за несплату податків передбачалася відповідальність. Попри все це в кінці року родина сплатила податок на самообкладання: 25 жовтня та 16 грудня 1937 р. по 10 карбованців. Здача м'яса так і не була виконаною, здано лише 14 кг [317, арк. 11].

Духовенство Сумщини цю ситуацію однозначно розцінювало як тиск та переслідування Церкви. Наприклад, у доповідній записці на ім'я екзарха України Костянтина (Дьякова) священники Вознесенської та Дмитрівської церков с. Стецьківка Білопільського району З. Федоровський та І. Заїка відверто констатували: «Не маючи квартир, сплачуючи непосильні та незаконні держподатки, заборона здійснювати обряди з молитвою у свята, ходіння з сапами в поле на буряки для незвичної та незручної для нас праці (при тому безкоштовної), не враховуючи того, скільки ми там переносимо насмішок, знущання та приниження, усе це не що інше, ми вважаємо, як непрямий на нас тиск і переслідування, гоніння на Церкву та релігію» [396, с. 102].

Роменський ієрей О. Пашенко в листі до архієпископа УАПЦ Нестора (Шараївського) наприкінці 1928 р. описував своє становище та податковий тиск, що змушували його зректися священного сану наступним чином: «Пишу Вам про той шлях, що став переді мною. Цими днями думаю зовсім зректися сану, оскільки жити через моральну та матеріальну скруту – неможливо. Віддав з великим

зусиллям 200 руб «самообкладання» й знову цими днями чекає та ж сама історія, тільки більшого розміру, і це окрім державних податків і позбавлення права голосу. Загалом наше життя складається з усіх боків так, що жити неможливо. Страждання наші нікому не потрібні, а особливо в цей час матеріалізму, коли ніхто нікого нічим не здивує» [397, с. 37; 436, с. 85–91].

Після закриття храмів та обмеження богослужінь духовенство вимушене було шукати інше заняття. Наприкінці 1920-х років влада розпочала курс на максимальне обмеження соціальних прав священиків, що було пов'язано зі зміною загальної політичної ситуації. У країні розгорнулася масштабна кампанія витіснення так званих «ворожих елементів» із державних і громадських організацій. До цієї категорії було зараховано й членів сімей священнослужителів. Належність до священицької родини ставало перешкодою для здобуття освіти, просування службою тощо. У другій половині 1920-х років процес вигнання священнослужителів і членів їхніх родин із громадських організацій посилювався. З 1930 р. дітей священиків починають цілеспрямовано витіснити зі школи. Приналежність до сім'ї духовенства все частіше ставала головною причиною звільнення з роботи. Так, наприклад, 7 квітня 1933 р. в газеті «За більшовицький колгосп» з'явилася стаття «Батько обдурює трудящих у церкві, а дочка у школі». У ній вчителька с. Житне Роменського району Н. Станіславська критикується за приналежність до роду духовенства та за те, що й досі не зреклася свого батька-священика. Ці ж обвинувачення висувалися й проти її брата, котрий учителював у м. Ромни. Через свою життєву позицію Станіславських обвинувачують у ворожому настрої до радянської системи освіти та прихильності до царської – «коли дитину можна було бити, ставити в куток на гречку» [353]. Зрозуміло, що подібні публікації були покликані, насамперед, налаштувати оточуючих проти, зробити ту чи іншу особу вигнанцем. Залишалося два виходи: залишити роботу або зректися своїх рідних. Такі масові «чистки» значно ускладнювали колишнім священикам пошуки роботи. В умовах гострого попиту на дешеву робочу силу в 1930-х роках вони здебільшого влаштовувалися чорноробами [462, с. 163; 392, с. 208–209].

Після II Всесоюзного з'їзду безвірників у 1929 р. розпочалася активна боротьба з релігією в усіх сферах життя, в тому числі й школі. До початку нового навчального року планувалося вжити рішучих заходів для звільнення віруючих учителів із роботи. Країною прокотилася хвиля звільнень, а у вищій школі – чистка студентсько-викладацького складу. У 1931 р. голова ЦР СВБ О. Ярославський заявив на зустрічі з зарубіжними безвірниками, що у вищу школу не приймають навіть дітей священників, якщо вони не зреклися батьків. У шкільні програми вводилися елементи антирелігійної пропаганди. Педагогічні інститути і технікуми повинні були з 1934–1935 навчального року ввести факультативні лекції з курсу історії релігії та атеїзму. На всіх перепідготовчих курсах для вчителів соцвиху вводилася програма з антирелігійної пропаганди обсягом 30 годин. Особлива увага приділялася піонерським організаціям, що мали стати центрами безвірницької роботи серед дітей. Досить часто ця ланка роботи у школах проводилася лише формально [465]. Уся радянська система, у тому числі освіта, перетворилася на антирелігійну, спрямовану не лише проти духовенства, але й звичайних віруючих.

Варто відзначити, що значна територія сучасної Сумщини належала до тих регіонів, де безвірницький рух був слабо організованим та поширювався найгірше. Так, 15 лютого 1930 р. редакція войовничого безвірника в рубриці «Самокритикою вдаримо по відсталих округах. На суд безвірницької громадськості гірші приклади» подавалася ситуацію з діяльністю СВБ на Глухівщині. 20 серпня 1930 р. повідомлялося, що на території Сумської округи існує лише 2 ради СВБ, жодної немає в м. Суми [358; 355]. Разом із тим у Роменській окрузі в цей же період, за партійними даними, нараховувалося 200 осередків СВБ, із них 170 – на селі. Із 12 тис. членів організації 10 500 були селянами [129, арк. 5]. Ці дані свідчать про неоднозначну ситуацію розвитку антирелігійного руху на Сумщині, що пов'язано з діяльністю губернської, а не окружної, районної чи місцевої влади. Відповідно, можна стверджувати, що саме губернські функціонери в значній мірі реалізовували політику держави у цій сфері, а її втілення на місцях залежало від особистісних поглядів саме діячів цих ланок.

Висловлені в листі «Про заходи по посиленню антирелігійної роботи» положення стали визначальними для подальшої церковної політики держави та антирелігійної боротьби. У лютому 1929 р. текст листа за підписом Л. Кагановича було направлено республіканським, крайовим, обласним, губернським та окружним комітетам партії. По суті він розв'язував руки місцевим лівацьким елементам для силового тиску на священників та релігійні організації. Далеко не останнє місце силовий тиск відігравав і у зреченні духовенства від священного сану, припиненні ним богослужінь та закритті храмів. Наприклад, у с. Харківці на Роменщині в 1929 р. із церковного будинку виселили місцевого священника Андрусенка. У будинку створили інтернат при школі селянської молоді. Наступним кроком було закриття церкви та використання її приміщення для власних потреб [357].

Силовий тиск не обмежувався лише цими заходами. Справа доходила до прямого тиску на священників та інших церковнослужителів. Так, у 1930 р. в с. Піски та ряді інших сіл Роменської округи священників викликали до сільської ради, де в ході брутальної лайки їм пропонували виїхати з села. В іншій частині сучасної Сумщини практикувалося щоденне відвідування сільськими активістами домівок священників. Під час таких відвідувань на останніх чинився тиск із вимогою зректися духовного сану. Якщо аргументи не діяли, у хід йшли залякування. Яскравим прикладом цього є подія в с. Реутенці Кролевецького району. У січні 1925 р. 16-річний секретар місцевої ланки ЛКСМУ підкинув священникові С. Кавуну листа з вимогою припинити релігійну діяльність. Інакше – погрожував вбивством. Під час візитів сільських активістів до будинків духовенства, крім залякувань і психологічного та морального тиску, застосовувався фізичний примус, що перетворювався на катування. Наприклад, у с. Рябушки на Лебединщині під час такого відвідування місцеві активісти закрили священника в льосі і там душили димом. Ці випадки знущань та залякувань можна було б списати на поодинокі перегини місцевого активу, якби не вбивства: у 1927 р. – священника с. Рясне Краснопільського району П. Федорова [136, арк. 100], у ніч на 30 серпня 1930 р. місцевими комсомольцями – священника Д. Улезко в селі Крапивне Дмитрівського

району; священника с. Боровеньці Лебединського району. Тіло останнього після вбивства було спалено активістами [125, арк. 1–2; 129, арк. 34; 126, арк. 43; 471, с. 153]. Ще одним випадком подібного характеру є вбивство священника с. Калинівка Роменського району Г. Мартиненка в 1934 р. [186]. Усі ці події, відомості про які нам вдалося відшукати в партійних та адміністративних документах різних районів сучасної Сумщини, на нашу думку є складовою однієї схеми. Цю схему ми відтворили вище. Вона чітко демонструє, як члени ЛКСМУ домагалися від священників зречення сану та припинення їхньої діяльності. Крім того, варто взяти до уваги й той факт, що звістки про подібні випадки досить швидко поширювалися серед віруючих та ще швидше – у середовищі духовенства. Завдяки цьому священники та інші церковнослужителі перебували в умовах постійного страху катувань та смерті. До цього варто додати і пропаганду за зречення сану в радянській пресі та висвітлення нею цього процесу, у тому числі й кількості зреченців. Останнє повинно було привести до думки, що зречення залишається єдиним варіантом уникнення знущань. Усіма цими діями та акціями радянська держава фактично примушувала духовенство зректися священного сану.

За даними газети «Войовничий безвірник» у 1926 р. в Україні духовного сану зреклася всього 81 особа. У 1927 р. їх було вже 179 осіб, а в 1928 р. – 439 осіб. У 1929 р. тільки в 20 округах України зреклося свого сану 429 осіб [354]. За 1929–1930 роки зреклося сану близько 2 тисяч осіб [460, с. 244]. Ці дані свідчать про те, що ситуація відносно духовенства в державі склалася настільки жорсткою, що його частина не бачила іншого виходу, ніж виступити проти власних переконань, піти на тяжкий гріх та публічно зректися сану. Радянська пропагандистська література формувала думку, що це відбувалося не через вирішальний штурм Церкви, а через значні успіхи соціалістичного будівництва в усіх галузях народного господарства, ріст політичної свідомості серед широких мас трудящих. Хоча насправді зречення було вимушеним кроком, до якого всіма засобами примушувала радянська тоталітарна машина.

Порядок зречення подавався в п. 28 положення НКВС УСРР «Про порядок організації, звітності й ліквідації релігійних громад та

систему обліку адміністративними органами складу релігійних громад та служників культу» від 29 грудня 1929 р. Відповідно до нього служники культу, що вирішили відмовитися від релігійної діяльності, повинні подати про це заяви до відповідного райадмінвідділу або окрадмінвідділу. У своїй заяві про зречення від сану та виконання обов'язків служника релігійного культу він повинен подати такі відомості: 1) прізвище, ім'я, по-батькові; 2) рік народження; 3) в яких релігійних громадах служив та які обов'язки там виконував; 4) з яких причин відмовляється від виконання обов'язків служника культу; 5) чи має будь-яку власність, чи користується в цей час землею; 6) освіта; 7) в якому часописі (назва газети, № і дата) вміщено замітку про відмову служіння в молитовному будинку; 8) рід занять у теперішній момент та місце проживання; 9) підпис [182, арк. 11].

Таким чином, радянська влада позбавляла духовенство можливості просто вийти за штат, припинивши релігійну діяльність. Обов'язково потрібна була публічність, що також чинило моральний тиск та приниження. Разом із тим, після заяви в пресі служитель культу позбавлявся можливості розчинитися в суспільстві, змінивши сферу діяльності [182, арк. 3, 10].

Проте зречення від священного сану не завжди означало, що священник припиняв пастирську діяльність. Досить поширеними були випадки, коли представники духовенства, офіційно знявши сан, таємно продовжували виконувати пастирські обов'язки, адже благодать священства, згідно з церковним правом, має характер незабутності. Частина зреченців, яким вдалося пережити репресії 1930-х років, повернулися до церковного служіння після відновлення релігійного життя німецькою окупаційною владою під час Другої світової війни.

Таким чином, обмеження духовенства в політичній сфері, ідеологічна діяльність радянської держави в поєднанні з економічними утисками змушували священників зректися духовного сану. Економічне становище духовенства Сумщини було складним. Основи цього тиску визначалися на загальнодержавному рівні. Місцева влада на Сумщині, намагаючись виконати ці установки,

застосовувала фізичний тиск на духовенство, що переростав у побиття та вбивства.

* * * * *

Репресії 1920–1930-х років проти Православної церкви мали в основі нормативно-правові засади. Радянське законодавство цього періоду постійно змінювалося, обмежуючи права Церкви та її служителів. Звернення вищого керівництва держави, постанови політбюро, таємні обіжники вимагали жорсткого ставлення до релігії та релігійних діячів. Нормативно-правові акти лише затверджували подібні рішення.

Антицерковна політика на Сумщині визначалася відразу трьома губернськими центрами – Харків, Чернігів, Полтава. На початку 1920-х років вона спрямовувалася, насамперед, на позбавлення економічної могутності Церкви. Як і в усьому СРСР, Церкву було позбавлено майна та права юридичної особи. Монастирі на території області були ліквідовані, землі націоналізовані. Незважаючи на це, дозволялося утворювати артіль з числа колишніх монахів. Часто місцева влада (переважно сільська) передавала колишню церковну землю в безкоштовне користування духовенству. Ситуація загострилася після згортання НЕПу. Церкву остаточно було позбавлено землі. Кампанія кінця 1920-х років зі зняття церковних дзвонів переходила в закриття дзвіниць і фактично була початком масового закриття храмів.

Розкольницькі дії радянської влади були спрямовані на знищення Церкви зсередини. На Сумщині внаслідок розколу на початку 1920-х років розпочинається протистояння між представниками РПЦ та УАПЦ. Усіляку підтримку з боку влади отримували конфесії, що організовувалися завдяки діям радянських спецслужб та декларували підтримку влади. Такими були ДХЦ, Синодальна церква, Жива церква тощо. Саме в їхнє користування передавалися храми. В округах, що входили до складу Чернігівщини та Полтавщини, активну підтримку серед населення здобула УАПЦ. В округах, що входили до Харківщини, заборонялося реєструвати громади цієї конфесії. Після ліквідації УАПЦ основна боротьба розгорнулася між

представниками РПЦ та Живой церкви. Унаслідок таких протистоянь до кінця 1930-х років переважна більшість діючих храмів належала Живій церкві. Політика радянської влади, спрямована на розкол, налаштувала духовенство різних конфесій одне проти одного. Були випадки, коли таємні співробітники з числа представників Живой церкви були ініціаторами порушення кримінальних справ проти опонентів. ДПУ отримало можливість контролювати та керувати більшістю процесів у середині Церкви. Унаслідок таких подій, Церква та церковнослужителі в очах громадян подекуди почали втрачати певний авторитет, що негативно відобразилося на протистоянні антирелігійній політиці.

Із середини 1920-х років представники СВБ та ЛКСМУ проводили ідеологічну роботу, скеровану проти релігії та духовенства. Ідеологічний тиск на священнослужителів спрямовувався з метою зречення їх від священного сану. Досить часто пропагандистські заходи переростали в церковні погроми та катування духовенства. Населення Сумщини часто нападало на антицерковні демонстрації, висловлюючи цим негативне ставлення до подібних заходів. Крім того, регіон відносився до тих, де антирелігійний рух був розвинений найгірше. Цькуванню підпадали не лише священники, але й члени їхніх сімей. Часто належність до священничого роду було причиною звільнення з роботи. Фізичний, економічний, податковий тиск, позбавлення політичних прав у поєднанні з цькуваннями сприяли зреченню духовенства Сумщини від священного сану. Пік цієї кампанії припадає на 1929–1930 роки. Проте навіть після зречення священники продовжували відправляти богослужіння. Такі нелегальні богослужіння часто слугували підставою подальшого кримінального переслідування.

РОЗДІЛ 3.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА КРИМІНАЛЬНЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

3.1. Вилучення церковних цінностей: способи та масштаби

До 1917 р. на землях сучасної Сумщини існувало понад 700 православних храмів та ряд монастирів. Серед цієї кількості були пам'ятки XVII–XVIII ст., культові споруди, зведені на початку XX ст. Серед монастирів існували як відомі далеко за межами України – Глинська пустинь, Молчанський монастир, так і лише на теренах краю. Як перші, так і другі відігравали, насамперед, не роль архітектурних пам'яток, а святинь, чим і були особливо цінними для населення. Водночас за період свого функціонування в цих храмах та монастирях зібралася певна кількість речей, що мали історичну та матеріальну цінність. Здебільшого це стосується храмів у містах або відомих монастирів. Сільські церкви практично не мали жодних матеріальних цінностей. Більшість культових споруд втратили свої багатства в період української революції та більшовицько-українських війн.

Незважаючи на економічний тиск на церковні організації та релігійні громади, що на початку 1920-х років виливався здебільшого в ліквідацію церковної та монастирської власності на те, що цей процес у відношенні до Православної церкви, за словами О. Ігнатуші, в основному завершився вже 1922 р. експропріацією церковного землеволодіння, промислових підприємств, капіталів, нерухомого майна, Церква все ще залишалася економічно досить стійким організмом [403, с. 202–208]. Зважаючи на значну підтримку Церкви в суспільстві, невпевненість у власному становищі більшовиків, радянська влада не могла відкрито та рішуче приступити до остаточного позбавлення майна релігійних громад. Потрібен був привід, використання якого дозволило б попередити підняття масових антирадянських бунтів на захист Церкви. Як привід до вилучення церковного майна був використаний голод 1921–1923 років. 2 січня 1922 р. Президія ВЦВК приймає постанову «Про ліквідацію

церковного майна», а 23 лютого – постанову про вилучення церковних цінностей. Вона приймається нібито з метою допомоги голодуючим, але, як зазначає В. Пашенко, вилучення цінностей було самоціллю більшовиків, адже замість вилучених речей заборонялося вносити грошовий еквівалент та й до виконання постанови приступили з певним зволіканням. М. Щербань зазначає, що саме з постанови про вилучення церковних цінностей починається рішучий наступ на Церкву [445; 482, с. 214]. 8 березня 1922 р. ВУЦВК приймає декрет «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим». Очевидно, що постанова про вилучення цінностей не діяла або, як мінімум, центральна влада була не задоволена наявними темпами. Тому 17 березня 1922 р. всім членам Політбюро надсилаються таємні пропозиції Л. Троцького про активізацію роботи з вилучення церковних цінностей у центрі та губерніях [329, с. 85–87]. Саме після цього відбуваються певні зрушення в справі вилучення. Проте цей процес, в принципі як і будь-який інший, насамперед реалізовується в центрі, губернських містах та наближених повітах, і лише потім доходить до провінції. Саме тому на Сумщині до вилучення приступають не відразу.

Це не означає, що не проводилася відповідна робота у цьому напрямі. Головна увага була зосереджена на ідеологічній підготовці населення. Абсолютна більшість жителів Сумщини була віруючими та відразу б виступила на захист церковного майна, тому потрібно було провести певну підготовку до вилучення цінностей, щоб народ сам виступив або хоча б підтримав цю ініціативу, провести необхідну роботу серед духовенства. Головним засобом для підготовки населення було обрано пресу. Саме нею задовго до вилучення цінностей на Сумщині починається широка пропагандистська кампанія, спрямована на дискредитацію Церкви, висвітлення її безмежних багатств, надання інформації про голод і підведення думки до того, що саме церковне майно дасть можливість врятувати населення.

В Україні та Росії розгорнулася широка пропагандистська кампанія з виявлення та висвітлення величезних багатств Церкви, які слід використати на порятунок голодуючих. Початок і напрям цієї ідеологічно-пропагандистської кампанії поклали тези агітаційно-

пропагандистського відділу ЦК ЦК(б)У для агітаторів і преси від 7 вересня 1921 р., у яких наголошувалося на експлуаторській суті Православної церкви. Поряд із цим Церква звинувачувалася в голоді, нібито священники агітували проти виконання продподатку, допомагали контрреволюції, білогвардійщині, були натхненниками банд, й тому їх треба вигнати з робітничо-селянського середовища. У цей час друкувалася величезна кількість антирелігійної літератури, спрямованої на розвінчання експлуаторської суті Церкви [382, с. 414].

На території Сумщини така кампанія розпочалася з публікацій у центральній пресі. Так, друкований орган Всеукраїнського центрального виконавчого комітету рад робітничих селянських та червоноармійських депутатів газета «Вісті», починаючи з середини вересня – початку жовтня 1921 р., регулярно публікувала подібні матеріали. Одними з перших антицерковних публікацій, покликаних дискредитувати Православну церкву, були статті «Куркуляча церква», «За Ісуса чи за хліба кусень???» тощо [351, с. 2]. Однією з особливостей було те, що публікації такого характеру були спрямовані насамперед проти УАПЦ. Зокрема, у другій статті, її автор В. Коряка, звинувачує автокефальну церкву в тому, що вона через українізацію релігійного життя реалізовує антиселянську змову, а боротьба між цими релігійними течіями висвітлюється як боротьба між петлюрівцями та денікінцями. В основі суперечки нібито були матеріальні вигоди, що забезпечувалися, насамперед, через експлуатацію селянства. Водночас із цим газета вела постійну колонку «Боротьба з голодом» [335; 336; 337; 338]. Матеріали цієї рубрики не носили антирелігійного чи антицерковного характеру, вони мали на меті пропагувати допомогу голодуючим, висвітлюючи страждання останніх та показуючи приклади допомоги в інших місцевостях та з за кордону. 1 лютого 1922 р. «Известия» ВЦВК вмістили під рубрикою «Борьба с голодом» допис «О богатствах церкви», фактично започаткувавши цим, за словами українського дослідника цієї проблеми в Канаді В. Вериги, шалену антиклерикальну пропаганду. Слідом почалося друкування різних листів за підписами «віруючих» або взагалі без підписів, у яких автори апелювали до уряду, щоб він конфіскував церковні цінності на

користь голодуючих. Відтоді постійно з'являлися статті з надто провокативними заголовками, наприклад «Контрреволюція під церковним приводом», «Вбивці в рясах», «Злодії в рясах» тощо. Оскільки церковно-релігійної преси не було, а вся інша повністю контролювалася владою, ієрархія та духовенство не мали змоги спростувати обвинувачення [485, с. 27–28].

На початку 1922 р. подібні статті з'явилися й у місцевій пресі. Незважаючи на те, що вони з'явилися пізніше, чітко простежується вплив центральних органів та преси. Не останнє місце в цьому відіграли вищезгадані тези агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У. Так, друкований орган Роменського повітового партійного комітету КПУ та повітового виконавчого комітету газета «Известия», також друкувала матеріали двох видів – спрямовані на дискредитацію Церкви та висвітлення її міфічних багатств і вела постійну колонку «Церковь и умирающие» [359; 360; 361]. Тут можемо відразу простежити певну відмінність від характеру публікацій у центральній пресі. Говорячи про перший вид газетної інформації, необхідно звернути увагу на те, що в публікаціях місцевої преси не відображалася міжконфесійна боротьба, цей тип інформації не спрямований проти конкретної течії в православ'ї, а покликаний показати віруючим експлуаторську суть та величезні багатства Церкви. Крім того, пропагувалася ідея про те, що насправді для забезпечення служіння Богові Церкві не потрібні дорогі речі. Насаджувалася ідея, що церковне майно належить не релігійним громадам, а трудящим, які в цей час потрапили в складну життєву ситуацію – голод. Тому необхідно використати матеріальне багатство народу для забезпечення його потреб. Паралельно з цим відстоювалась ідея про те, що така ситуація з церковним багатством не перше, подібні випадки вже траплялися в історії як вітчизняної, так і зарубіжних Православних церков [340; 341]. Публікації цього виду не були системними, вони з'являлися в окремих випусках.

Другий тип газетної інформації в місцевій пресі Сумщини також мав свої особливості, якщо порівняти з центральною періодикою. Хоча вони й були системними – у вигляді окремої рубрики, проте за мету, насамперед, ставилося не просто висвітлити інформацію про

голод, а звернутися до совісті жителів, звинуватити їх у тому, що вони зробили набагато менше в справі допомоги голодуючим і передусім у вилученні для цього церковного майна, ніж населення інших територій. Цей тип публікацій у періодичній пресі був покликаний сформулювати думку, що саме церковне майно може врятувати від голоду [359; 360; 361].

Задовго до безпосередньої експропріації втілювався чітко спланований підготовчий етап, спрямований на ідеологічну підготовку населення, формування в робітничому та селянському середовищі думки про неосяжні багатства Церкви, без яких не можливо врятувати голодуюче населення. Разом із тим формувалася висновок, що ця акція не спрямована проти Церкви, адже подібні випадки в історії траплялися, а позбавлення майна не впливає на можливість Церкви задовольняти потреби віруючих, а лише на матеріальне становище служителів культу, котрі експлуатують робітничо-селянське населення [427, с. 83–91]. За розпорядженням ЦК КП(б)У всі резолюції робітничих, селянських та червоноармійських зборів про вилучення церковних цінностей повинні були публікуватися в місцевих часописах і водночас пересилалися для публікації в харківському «Комуністі» та московських «Известиях» і «Правде» [485, с. 39–40].

Так, наприклад, початком вилучення майна в храмах Роменського повіту в газетах з'являється інформація про кількість вилученого майна, дати та храми, у яких проводилися конфіскації. Ці публікації мали інформаційний характер, вони не містили прямих закликів або інших ідеологічних матеріалів [346; 347; 348].

У таких умовах поза цим процесом не могла залишитися й Церква. Патріарх Тихін (Беллавін), Київський митрополит Михайло (Єрмаков), митрополит УАПЦ Василь (Липківський) та інші церковні діячі неодноразово зверталися до віруючих із закликами про допомогу голодуючим [382, с. 414]. Патріарх Тихін (Беллавін) 19 лютого 1922 р. видав послання до віруючих про посилення допомоги голодуючим, в якому дозволив здавати у фонд допомоги голодуючим церковні цінності, що не використовувалися при богослужінні [319, с. 118]. Влада намагалася продемонструвати населенню підтримку цієї

кампанії з боку Церкви, тому практикувалося видання звернень духовенства до віруючих із закликами про підтримку такого кроку. У Роменському повіті з'являється «Послання до духовенства і віруючих повіту» за підписами повітового протоієрея Г. Красовського, благочинного 1-го округу Роменського повіту протоієрея К. Олійникова та трьох священників із закликом підтримати вилучення церковного майна на користь голодуючим, бо це благородна, богоугодна справа, яка і раніше відбувалася в історії. Проголошується заклик виявити довіру існуючій владі та віддати з храмів усе, відсутність чого шляхом вилучення не образить почуттів віруючих, не зменшить зовнішнього благочестя храмів і без чого можна обійтися при богослужінні [311]. Подібний відгук 26 квітня 1922 р. з'явився в Путивлі. Він також був підписаний благочинним 1-го округу та чотирма священниками, але, на відміну від роменського, це послання було підписане ще й трьома дияконами та одним псаломщиком [324, с. 17–18]. Саме це повинно було створити вигляд підтримки такого кроку всіма церковнослужителями, а не лише окремими священниками.

У Конотопському повіті Чернігівської губернії до нарад при повітовому виконавчому комітеті, що стосувалися питань вилучення церковного майна, влада залучає священнослужителів. Так у нарадах 5, 6 квітня 1922 р. брали участь голова повітового виконавчого комітету Ярмоленко¹, Колотовник, єпископ РПЦ Іван (Доброславін), представник соборно-слов'янської общини Перелазний, представник парафії УАПЦ Попов та ін. Комісія постановила, що вилучення цінностей не суперечить інтересам віруючих. Ухвалила порядок вилучення цінностей, за яким вилучалося все золото, срібло, дорогоцінності, але за умови, якщо вони не були незамінними речами. Більш дорогоцінні речі дозволялося замінювати на менш дорогоцінні. Духовенство також повинно було взяти участь у цій кампанії. Його обов'язком було пояснити населенню необхідність такої міри. Можливі конфлікти та непорозуміння передбачалося узгоджувати через відповідні пояснення. Відповідальність за невмілі дії покладалася не лише на духовенство, але й на місцеву владу [159, арк. 6–7].

¹ Тут, і далі, у випадку коли не вдалося встановити повні відомості, зазначається лише прізвище або прізвисько

Єпископ РПЦ Конотопський і Новгород-Сіверський Іван (Доброславін) склав конкретний список предметів церковного начиння, без якого неможливо обійтися при богослужінні та здійсненні обрядів і таїнств Православної церкви [159, арк. 5]. Передбачалося, що при храмах повинні залишитися такі речі: дарохранительниця на престолі, дароносиця для хворих, два євхаристичних набори, Євангелія, хрест малого формату, два кадила, блюдо для благословення хлібів, кошик або чайник для «теплоти», водосвятна чаша з кропилом, панахидниця, хрест із підніжжям для жертовника, два-три ручні підсвічники, виносний підсвічник, малі лампади за престолом та перед іконами, великі підсвічники перед іконами, панікадила, ризи на іконах з намальованими лише відкритими частинами. В архієрейських храмах, крім цих речей, мали залишитися дикірій і трикірій, архієрейський жезл, дві ріпиди й три митри. Разом із тим передбачалося, що із митр та інших предметів, прикрашених дорогоцінним камінням, буде вилучатися лише саме каміння, а речі залишаться при храмах. Ікони та інші предмети культу з дорогоцінного металу вилучаються, але якщо при храмі є лише один їхній комплект, то вони залишаються. У випадку необхідності зняття дорогоцінних риз із ікон, що особливо шанувалися віруючими, допускалася можливість заміни їхньої вартості хлібом.

Церковні ієрархи та духовенство, опинившись у безвихідній ситуації, намагалися виробити сценарії, за якими вилучення церковного майна не вплинуло б на релігійне життя та виконання релігійних потреб. Для місцевої влади участь ієрархів та духовенства у виробленні програми вилучення цінностей на місцях та спільна її реалізація означали перекладання відповідальності на Церкву. Крім того, такий формат мав усунути суперечки з цього приводу, забезпечити підтримку духовенства та віруючих, запобігти приховуванню церковних речей та найголовніше – народним хвилюванням.

Через те, що територія сучасної Сумщини входила до складу кількох губерній, вилучення церковних цінностей відбувалося тут з різною інтенсивністю. Це проявлялося в реалізації програми вилучення, термінах, кількості вилученого. Початок кампанії в різних повітах розпочався неодноразово. У Сумському окрузі вилучення

церковних цінностей почалося не пізніше 21 квітня 1922 р. [132, арк. 72]. У Конотопі до вилучення майна приступили 24 квітня 1922 р. У Конотопському повіті – 26 квітня 1922 р. [159, арк. 1]. У Ромнах безпосередньо вилучення дорогоцінностей із храмів почалося 16 травня 1922 р. [445, с. 234–237], водночас відбулося й вилучення з церков повіту.

Особливістю Сумщини було різне ставлення влади до різних гілок православ'я в контексті реалізації кампанії вилучення церковних цінностей. Якщо на території Конотопщини, що входила до складу Чернігівської губернії, влада намагалася співпрацювати з усіма конфесіями та напрямками православ'я, заручитися їхньою підтримкою та поділити відповідальність за можливі невдачі, то в Полтавській губернії ситуація складалася кардинально протилежно. Тут на свою користь влада використала суперечки між екзархістами та автокефалістами. Останні активно підтримали агітацію за вилучення цінностей в обмін на обіцянки забезпечити з боку влади підтримку в боротьбі за парафії. РПЦ не підтримала дану кампанію і максимум, що пропонувала, – гроші замість культових речей [382, с. 419]. Хоча духовенство Чернігівської губернії нібито співпрацювало з владою в питанні реалізації кампанії та навіть залучалося до вироблення стратегії з вилучення цінностей, брало участь у засіданні комісії, його діяльність була спрямована не на підтримку кампанії, а на максимальне забезпечення збереження церковних цінностей. У справі ж безпосереднього вилучення воно займало пасивну позицію, що дозволяла виконати поставлену ним мету – зберегти цінності у власності Церкви [328, с. 61]. Співпраця була спрямована на забезпечення власних інтересів і не сприяла успішному вилученню церковного майна. Священство ж Харківської губернії трималося пасивно, але ця пасивність дала змогу владі провести вилучення досить успішно та без інцидентів.

Тактика реалізації кампанії залежала від місцевих функціонерів і кардинально відрізнялася, як і поведінка церковних діячів. Це, з одного боку, дозволило досягти «більшовицьких успіхів» у реалізації вилучення цінностей у Сумському повіті Харківської губернії та Роменському повіті Полтавської губернії. За визначенням Л. Бабенко

в Сумському повіті більшовики досягли в порівнянні з іншими успішних результатів без крадіжок церковного майна та спротиву населення [382, с. 419]. Роменський повіт губернська влада вважала одним із найуспішніших, у порівнянні з іншими навіть зразковим [323, с. 170–173]. З іншого боку, в інших місцевостях, як наприклад у Попівській волості на Конотопщині, вдалося максимально вберегти церковні речі.

Повну картину втраченого майна, кількість, якість та цінність як художню, так і матеріальну повністю встановити на сьогодні неможливо. В архівах збереглися лише поодинокі акти про вилучення церковних цінностей та загальні зведення. Але, виходячи з них, можна стверджувати що, незважаючи на зволікання з виконанням постанови про вилучення церковних цінностей результати набули більшовицького розмаху. Найбільше постраждали великі монастирі – лише із Софроніївської пустині вилучено близько 1 кг золота, 208 кг срібла, 14 алмазів та 21 діамант; з Глинської пустині – понад 160 кг срібла; з Молчанського монастиря – понад 32 кг срібла [324, с. 19]. Значно меншими були успіхи більшовиків при вилученні майна з парафіяльних церков. Тут фактично не було золотих речей, в основному срібло. У Конотопському повіті, де стратегія вилучення розроблялася разом із представниками всіх напрямів Церкви, які пішли на співпрацю з владою заради збереження культового майна, його дійсно вдалося зберегти. Зокрема, у церквах Попівської волості церковне майно, необхідне для богослужінь, майже все залишилося в храмах. Тут було вилучено окремі речі, здебільшого з євхаристичних наборів [159, арк. 9–11 зв.], що не спричинили значної шкоди. Кардинально відрізнялася ситуація в Роменському повіті. Хоча основу становило також срібло, проте його кількість була набагато більшою. Це пояснюється тим, що вилучалися не лише поодинокі речі з євхаристичних наборів, а практично все церковне майно з дорогоцінних металів: євхаристичні набори, хрести, обкладинки з церковних книг, ризи з ікон, лампади, дарохранительниці, кадила тощо. Значно більшими були результати по місту, ніж по повіту. Серед вилученого значну частину становило дорогоцінне каміння, оскільки міські храми були значно багатшими, ніж сільські [346, с. 1–2; 347, с. 1;

348, с. 1]. Схожою була ситуація й у повітах, що входили до складу Харківської губернії [132; арк. 72; 442, с. 95–97].

Як уже зазначалося, сьогодні не можливо встановити точну вагу вилученого церковного майна на Сумщині, не кажучи вже про точну кількість, призначення, а також історичну цінність цих речей. Збереглися лише окремі документальні свідчення цих фактів, за якими, з 10 церков м. Путивля та 43 сільських храмів повіту вилучено срібла – 56 пудів 36 фунтів 76 злотників 52 долі, золота – 2 фунти 40 злотників 67 долей, дорогоцінного каміння – 16 алмазів, 19 діамантів [324, с. 18]. У м. Кобеляки та повіті вилучено срібла – 17 пудів 7 фунтів 49 злотників. Із 8 храмів та 2 єврейських молитовних будинків м. Ромни та 74 церков Роменського повіту вилучено срібла – 61 пуд 2 фунти 35 злотників 36 долей, золотих прикрас із дорогоцінним камінням загальною вагою 1 фунт 10 злотників 40 долей, із яких діамантів було 32 3/16 каратів [323, с. 173]. Із 3 храмів Поповської волості вилучено срібла 5 фунтів 97 долей 73 злотники [159, арк. 9–11 зв.]. У Сумському повіті вилучено срібла – 65 пудів 35 фунтів 77 злотників, золота – 1 фунт 10 злотників 67 долей, діамантів – 38, ізумрудів – 5, перлин – 41 тощо. Лебединський повіт дав срібла – 38 пудів 9 фунтів 58 злотників, золота – 18 злотників 48 долей тощо. Із храмів та монастирів Охтирського повіту вилучено срібла – 86 пудів 25 фунтів 91 злотник 66 долей, золота – 9 фунтів 28 злотників 21 доля, крім того слонова кістка та гроші в різній валюті [296, арк. 31, 42, 51, 63, 89]. У Конотопському повіті вилучено срібла 12 пудів 18 фунтів 33 злотника 61 доля; золота – 4 злотники, 66 долей [158, арк. 4–4 зв.]. Очевидно, що, за винятком великих монастирів, храми не мали значної кількості дорогоцінних металів, в основному це були срібні речі, золото ж фактично взагалі було відсутнє.

Немає єдиної цифри стосовно кількості вилученого майна з храмів України. Коли вилучення цінностей було формально закінчено, у «Правді» з'явилося повідомлення про кількість такого майна станом на 10 червня, згідно з яким в Україні було конфісковано: золота – 2 пуди 36 фунтів 57 злотників, срібла – 1880 пудів 23 фунти, діамантів та алмазів – 437 штук, інших каменів – 2725 штук. Остаточний підсумок

реквізиції цінностей в Україні з'явився на початку липня 1922 р. У ньому стверджувалося, що за даними на 24 червня 1922 р., коли кампанія на Україні в основному завершилася, з українських релігійних установ було вилучено: золота – 3 пуди 2 фунти, срібла – 2850 пудів 30 фунтів, діамантів – 1397 каратів 13 злотників, 468 золотих і срібних монет та інші цінності. У 1922 р. Центральна комісія допомоги голодуючим видала друком «Підсумки боротьби з голодом в 1921–22 рр.: Збірник статей і звітів», в якому окремий розділ було присвячено Україні. Дані про кількість вилученого церковного майна подавалися лише станом на 16 травня 1922 р. Згідно з ними було вилучено: золота – 3 пуди 3 фунти 75 злотників, срібла – 3105 пудів 22 фунти 54 злотники, інших металів – 15 фунтів 40 злотників, діамантів та алмазів – 852 штуки, перлів – 117 штук і один шнурок, вагою 19 фунтів 55 злотників 100 каратів, інших дорогоцінних каменів – 2725 штук, вагою 1 фунт 34 злотники 108 каратів, 125 рублів золотом, 8615 рублів сріблом, 24 митри, усипані камінням і 26 інших дорогоцінних речей [485, с. 89, 91].

Незважаючи на це, у пресі продовжувалася кампанія з дискредитації Церкви, описувалися її міфічні багатства. Висвітлювався також процес вилучення майна. Акції з конфіскації церковного майна в Україні припиняються влітку 1922 р. На сьогодні цілком очевидно, що вони були спрямовані не на допомогу голодуючим, а планувалися, насамперед, як антицерковна кампанія. На користь цього свідчать терміни впровадження кампанії – весна-літо, що було занадто пізно, особливо якщо взяти до уваги, що вилучене майно потрібно було спочатку доставити до центру, потім продати й лише тоді закупити зерно. Навіть за цих умов кошти від реалізації вилучених цінностей були направлені не на купівлю хліба. За них можна було придбати 525 млн. пудів зерна, а придбано було лише 3 млн. пудів, чималу кількість інших продуктів харчування, робочої худоби, сільськогосподарських знарядь тощо [445, с. 237–238; 482, с. 217–219]. Ще одним аргументом цієї версії можна вважати таємний циркуляр № 1031/с від 18 червня 1923 р. [24, арк. 3–8]. У ньому прямо зазначається, що ця кампанія, в першу чергу, була спрямована на боротьбу з Церквою. Проведення її під лозунгом боротьби з голодом

лише сприяло успішній реалізації, адже цей заклик був зрозумілий не лише мільйонам голодуючих, але й широким масам загалом.

Цілком логічно, що головним результатом цього заходу була не втрата Церквою своїх реліквій, він поклав початок новим обвинувачення проти духовенства – приховування та протидія вилученню церковного майна. Насправді відсутність в храмах церковного майна або його описів пояснюється здебільшого суто об'єктивними причинами – значну частину було втрачено ще в роки українсько-більшовицьких війн [296, арк. 63–63 зв.] Хоча масових виступів проти здачі церковного майна не було, однак траплялися поодинокі виступи проти цієї кампанії. Але характерними їхніми рисами була стихійність, очолювалися вони як священиками, так і окремими парафіянами, участь у цих акціях брала абсолютна меншість общини, і вони не мали ніякого успіху. У зв'язку з цим для їхнього придушення не залучалися спеціальні сили – вони в основному заглушувалися самим населенням [324, с. 18]. Саме духовенство обвинувачувалося владою в невиконанні своїх планів та неправдивих припущеннях про неймовірні багатства Церкви. Небажання визнавати свої помилки призвело до переслідувань церковнослужителів.

Таким чином, влада планувала використати кампанію з вилучення церковних цінностей для внесення розколу та розбрату в середовище духовенства та віруючих. Ця кампанія переслідувала виконання відразу декількох завдань, а її завершення було початком реалізації наступних етапів та кампаній у перманентній боротьбі більшовицького тоталітарного режиму проти Православної церкви. Крім політичного, ідеологічного та економічного характеру, реалізовувалася стратегічна мета культурологічного аспекту – вилучення сакральних предметів, цінність яких не можна було виміряти лише матеріальними показниками, їхнє вивезення з місць, де вони десятиліттями й віками зберігалися як безцінність та гордість населення, розкрадання та перетворення церковних святинь на предмети державної спекуляції створювали у парафіян відчуття духовної пустки. У майбутньому це відчуття мала замінити офіційна радянська ідеологія. Тому ця кампанія була одним із методів формування нового радянського суспільства.

3.2. Закриття храмів: динаміка та наслідки

Одночасно з вилученням дзвонів починається масове закриття храмів. У 1928 р. РПЦ на теренах СРСР мала 30 тис. парафій, разом із УАПЦ, обновленцями, григоріанцями нараховувалося ще 39 тис. громад, що становило 2/3 дореволюційної кількості. У 1928 р. було закрито 534 церкви, у 1929 р. – вже 1119, у 1930 р. закриття продовжувало наростати, наприклад у м. Орел не залишилося жодного діючого православного храму [503, с. 66]. За період із 1 жовтня 1929 р. по 1 жовтня 1930 р. на території України з дотриманням усіх формальностей було закрито 379 молитовних будинків, із них 260 православних, без санкції ВУЦВК закрили майже вдвічі більше – 719, що сумарно складало 1098 храмів. Атеїстична преса подавала занижені показники [403, с. 235]. Подібна тенденція простежується й на Сумщині.

Перший етап закриття православних храмів на Сумщині охоплює період 1920-х років. Він стосувався переважно тих храмів, що розташовувалися на території державних закладів. У другому півріччі 1923 р. в Полтавській губернії закрито 5 храмів, Харківській – 3, Чернігівській – 1 [6, арк. 1–3]. Із 1 вересня 1924 р. по 1 вересня 1925 р. відбулося закриття 2 церков у Охтирській окрузі, із 1 січня 1926 р. по 1 березня 1927 р. вже було закрито по 2 православні храми в Конотопській та Сумській округах [9, арк. 14, 15]. За період із 1 січня 1929 р. по 1 січня 1930 р. в Глухівській окрузі закрито 3 церкви, Конотопській – 2, Роменській – 3, Сумській – 2 [таблиця 1].

Загалом в Україні було закрито 55 православних храмів [10, арк. 1, 10]. Усього в округах, що входили до складу сучасної Сумської області було закрито 10 православних церков, що становило 1/5 закритих храмів в Україні. Станом на 18 жовтня 1929 р. в Роменській окрузі було закрито лише 4 храми [183, арк. 19]. Варто зазначити, що всі ці храми були розташовані в колишніх державних, медичних та навчальних закладах м. Ромни. Відповідно до радянських реалій функціонувати в таких приміщеннях вони не могли. Не було закрито жодного храму поза межами державних установ. Схожою була ситуація в Сумській окрузі, де

до 1923–1924 років було закрито 8 домових церков. Після цього в межах округи не функціонувало жодного храму на території державного закладу. У лютому 1923 р. Ліквідаційна комісія з відокремлення церкви від держави прийняла рішення про негайне зняття хрестів із колишніх храмів, що розміщувалися в державних закладах [298, арк. 28, 45]. У такий спосіб було покінчено з культовими речами та спорудами в приміщеннях державних закладів.

Другий етап закриття церков припадає на 1929 – початок 1930 років. У Глухівській окрузі, починаючи з 1929 р. і до кінця лютого 1930 р., було закрито 10% православних храмів, 22 з 249 (не враховуючи 6 монастирів, що були закриті ще на початку 1920-х років) [31, арк. 2]. Отже, темпи закриття храмів, каплиць та молитовних будинків збільшувалися. Якщо спочатку це були поодинокі явища, коли закривалися переважно церкви, розташовані в державних закладах, то з часом кількість закритих храмів збільшувалася, почалося закриття парафіяльних церков.

2 березня 1930 р. Й. Сталін розкритикував боротьбу з церковними дзвонами, назвавши її надмірною. Після публікації статті «Запаморочення від успіхів» відбувається тимчасове згортання масової колективізації. Це позначилося й на релігійному фронті. У середині березня 1930 р. ЦК ухвалює постанову про викривлення, допущені в процесі колективізації. У ній засуджувалося й адміністративне закриття храмів без рішення більшості населення, що викликало посилення релігійних упереджень. Парткомам пропонувалося припинити закриття, фальшиво замасковані під громадське та добровільне прагнення населення. Після цих постанов на релігійному фронті настає нетривалий процес послаблення боротьби та репресій, який Р. Конквест назвав періодом великої стриманості. За словами того ж дослідника, з часом (до кінця 1930 р.) тиск лише посилювався, став більш організованим та безжалісним [498, с. 236]. Критика Й. Сталіна фактично означала закінчення другого етапу.

Третій етап кампанії розпочався інструкцією НКВС СРСР про закриття церков і охоплював кінець 1930 р. Згідно з новими правилами, ухвалу могли приймати місцеві відділи НКВС на таких

підставах: у церкві збираються «ворожі державі» елементи, несплата податку, поширення в районі епідемії, вимога населення закрити церкву [449, с. 188–189]. За короткий час після оголошення цієї інструкції НКВС одержав 8 тис. постанов з різних місцевостей про закриття церков [490, с. 1042]. Як наслідок, до кінця 1930 р. в країні було закрито 80% сільських церков.

Під час цього етапу відбувається закриття більшості церков і на території сучасної Сумщини. У цей час уже ніхто не дотримувався жодних формальностей, святині закриваються адміністративним порядком, не зважаючи на думку більшості населення. Г. Самійленко з с. Тулиголови Кролевецького району Сумської області згадував, що в той період у селі було дві церкви, їхню ліквідацію влада почала з кількох непосильних податків, які віруючі врешті-решт не змогли заплатити, і церкви закрили [445, с. 238].

Не випадково, що саме на кінець 1930 р. невпинно збільшується кількість подань місцевих адміністративних управлінь до ВУЦВК із проханням санкціонувати закриття. Але після виходу статті «Запаморочення від успіхів» та короткочасного затишшя на антирелігійному ґрунті віряни сподівалися на відновлення справедливості в коридорах вищих ешелонів влади. Проте на ці петиції ніхто не звертав уваги. Скарги залишалися незадоволеними [12, 11, 13].

Щоб зменшити кількість населення, незадоволеного такою політикою, та отримати більшу підтримку в суспільстві, приміщення закритих церков, молитовних будинків мали використовуватися як культурно-освітні установи. Саме цей лозунг у більшості випадків лунав під час зібрань активу та у вимогах про закриття храмів. У реальному житті ситуація відрізнялася. Якщо до 1929 р., коли кількість закритих храмів була незначною, влада ще могла переобладнати їх під різнопрофільні заклади, то після масового закриття в 1930 р., коли їхня кількість сягнула тисяч, це стало неможливим. Ті ж випадки, коли таки вдавалося переобладнати церкву, набували широко розголосу через пресу, влаштовувалися масові заходи, присвячені відкриттю радянських закладів у приміщеннях колишніх церков, як, наприклад, у с. Михайлівка

Лебединського району [343]. Такі показові переобладнання робилися для того, щоб стимулювати мешканців інших населених пунктів до закриття церков зі сподіванням на подібні перебудови. Проте лише незначна частина була пристосована під культурно-освітні установи, решта стояла без жодного використання [31, арк. 2].

Четвертий етап закриття та руйнування храмів розпочинається паралельно з голодомором в Україні – 1932–1933 років та тривав до початку радянсько-німецької війни 1941 р. У 1932 р. більшовицьке керівництво прийняло п'ятирічний план заходів, спрямований на знищення Церкви, – так звана «безбожна п'ятирічка». За цим планом до 1937 р. ім'я Бога в СРСР мали забути. Січневий 1933 р. пленум ЦК ВКП(б) приймає рішення про посилення класової боротьби. В. Пашенко цей період відносить до 1933–1936 років та характеризує його як час «остаточного викорчування релігії». Оскільки ці роки є часом вирішального наступу на храми, включно з культовими спорудами – пам'ятками культури [450, с. 144].

О. Ігнатуша новий виток у антирелігійній політиці пов'язує з тим, що в період найактивнішого «викачування хліба» з села та нагнітання політичного психозу навколо кампанії хлібозаготівель місцева влада використовувала додатковий тиск на селянство через релігійну психологію. У грудні 1932 р. Сумська міська рада звернулася до секретаріату президії ВУЦВК із проханням – порушити клопотання про закриття церков, що в силу різних адміністративних перешкод не діяли з 1930–1931 років. 1 січня 1933 р. прохання було задоволено. З метою зменшення суспільного спротиву вимагалось надання одноразового дозволу священику напередодні різдвяних свят ходити хатами віруючих із молитвою.

Розширюється арсенал методів боротьби проти Церкви. І одним із нових методів стало закриття церков під приводом необхідності їхнього використання для зберігання врожаю. У м. Суми було закрито всі храми та здано в розпорядження Сумскладу Заготзерно для засипки хліба. На думку О. Ігнатуші, на Сумщині події цього періоду нічим не відрізнялися від подій в інших областях України та СРСР загалом, оскільки вони втілювали загальнодержавну лінію влади на побудову безрелігійного суспільства та довершили злам церковної

організації як дійової цілісності [399, с. 81–84]. Таким чином, у період голодомору храми перетворилися з місця, де віруючі шукали порятунку, на місце, де цей порятунок, хліб, від них переховувався.

Незважаючи на те, що в м. Суми не залишилося діючих храмів, на периферії ситуація дещо відрізнялася. Зокрема, у сільській місцевості залишалися діючі храми. Їхнє закриття та ліквідація припадає лише на 1936 р. Яскравим прикладом панування незаконних методів закриття церков та вилучення дзвонів у зазначений період є ситуація в с. Коржі Роменського району. Вона не лише ілюструє методи місцевої влади, що полягали у фальсифікації документів, маніпулюванні настроями більшості населення, підміною понять та обманом, але й спроби населення їм протистояти. Релігійна громада дозволила місцевій сільськогосподарській артілі «3-й вирішальний» користуватися церквою для сушіння та очищення зерна терміном із 1 січня до 15 грудня 1935 р. У цей період кілька членів п'ятидесятки виїхало з села, парафія намагалася зареєструвати оновлену п'ятидесятку, проте сільська рада відмовилася це робити, застосовуючи, за словами селян, «різні репресії до громадян» [152, арк. 79].

Наступним кроком було вилучення з храму богослужбового та іншого майна, що передано для використання сільською радою. У цей час, навіть не користуючись молитовним будинком, парафія сплачувала всі необхідні податки. 26 липня 1935 р. президія Роменського районного виконавчого комітету прийняла ухвалу, звинувативши парафію в несплаті податків та неповному складі п'ятидесятки, розірвати з нею типову угоду та ліквідувати п'ятидесятку. Після цього члени вже колишньої п'ятидесятки, серед яких О. Шиш, А. Онищенко, М. Нечупай, організували збір підписів для реєстрації нової громади та направили до ВУЦВК скаргу про неправомірні дії місцевої та районної влади. Проте розбиратися зі скаргою доручали районному відділу НКВС, після чого багато селян, котрі підписалися за створення нової громади, направили до сільської ради прохання вважати їхні підписи недійсними.

Можна стверджувати, що відносно цих людей застосовувалися репресії з вимогою відмовитися від своїх слів. Ініціаторів та збирачів підписів звинуватили в їхній фальсифікації. Проте всі троє, даючи

пояснення в райміліції, заявили, що своєї вини не визнають, адже громадяни особисто підписувалися за створення релігійної п'ятидесятки й відкликали свої підписи тоді, коли їх викликали до сільської ради. 16 грудня 1935 р. Роменський районний виконавчий комітет ухвалив рішення про закриття церков у с. Коржі та с. Заруддя, як таких, що не знаходяться в користуванні релігійних громад та не функціонують. Після цього вилучити з них дзвони та передати їх до «Цвітметалолому» [152]. Таким чином, бачимо, що місцева влада, використовуючи адміністративний ресурс, а також тиск на громадян, створювала необхідні за тогочасним законодавством умови для закриття церков. Разом із тим можна стверджувати, що це не було винятково бажанням місцевої влади, вона була поставлена в такі рамки, виконувала директиви вищого керівництва. На користь цієї гіпотези свідчить формулювання в постанові 16 грудня 1935 р. Роменського райвиконкому «Про виконання постанови облвиконкому про здачу 2-х тон бронзи» [152, арк. 75], з якого стає очевидно, що обласна влада вимагала від районної вживати усіх методів для того, щоб вилучити дзвони та закрити церкви. Відповідно, і вище державне керівництво спускало такі ж вимоги до обласної влади. Цим можна пояснити не просто відсутність адекватної реакції на звернення селян, а навпаки збільшення тиску на них після відповідних заяв. Виходячи з цього, можна припустити, що подібна практика застосовувалася повсюдно.

У цей же час відбулося переобладнання та руйнування частини храмів у містах. Наприклад, у м. Суми розібрано Покровську церкву (XVII ст.), Різдо-Богородицьку та Миколаївську церкви; в м. Охтирка – Юр'ївську (XVIII ст.); Троїцький собор в м. Глухів. Серед зруйнованих пам'яток історії та культури була перлина староукраїнської архітектури XVIII ст. Соборно-Успенська церква в м. Лебедин. На початку 1930-х років собор перетворили на склад для зберігання зерна, а 8 березня 1940 р. – висадили в повітря. У с. Миропілля з п'яти храмів у цей період вистояв лише Миколаївський собор (1885). Були знищені такі пам'ятки храмової архітектури як Іллінська (1876) та Покровська (освячена 1827 р.) церкви м. Білопілья. Тоді ж у Лебединському, Путивльському та інших районах області були знищені всі дерев'яні церкви, серед яких

пам'ятки старовини, зразки української дерев'яної архітектури: церква Жон Мироносиць (1742), Трьохсвятська (1797), Георгіївська (1765) у м. Лебедин; церква Вознесіння (1771) у м. Путивль; Покровська церква (1741) у с. Пирогівка Шосткинського району [450, с. 147–154; 467, с. 75]. Лише дивом можна пояснити те, що збереглася перша кам'яна споруда м. Суми – Воскресенський собор, розміщений на центральній площі міста.

Руйнування церков супроводжувалося знищенням церковного майна та ліквідацією ікон. Відомо, що в 1930 р. учні шкіл Конотопщини під керівництвом радянського вчительства зібрали близько 40 тисяч ікон, які було спалено посеред міста. У процесі переобладнання церкви Різдва Богородиці під клуб у с. Михайлівка Лебединського району, ікони було викинуто на вулицю та спалено. Серед знищеного були ікони родин Полуботків, Ізмайлових, Капністів. Траплялися випадки й більш дикі, ніж просто спалення. У с. Шилівка комсомольський актив під проводом сільського голови Оливи в 1932 р. зруйнував хрести на могилах та мармуровий хрест, поставлений біля церкви в пам'ять полеглих у російсько-японській війні воїнів-односельців. Цей же голова сільської ради після закриття церкви наказав вимостити з храмових ікон підлогу у своєму кабінеті. Довгий час у селі про цей випадок ходили розмови більш схожі на вигадку. Проте, коли вже в період незалежності за вказівкою місцевого старожила І. Васильченка та з дозволу нинішнього господаря будівлі зірвали підлогу, то виявили, що вона дійсно вимощена одинадцятьма іконами, чотири з яких були в доброму стані, решта – із відтятими головами, повиколупуваними очима, пробитими цвяхами тілами тощо [471, с. 148, 176].

Незважаючи на те, що відбувалося руйнування пам'ятників архітектури, завдяки завзяттю окремих музейних працівників до колекцій музеїв перейшли історичні та культурні пам'ятки з церков. Як приклад можна назвати Роменський краєзнавчий музей. Проаналізовані архівні документи музею свідчать, що процес надходження експонатів із православних храмів охоплює період 1923–1936 років.

Помітно, що більшість предметів на зберігання до музею передано в 1932–1936 роках. На перших етапах сюди досить часто потрапляли

речі ще з діючих храмів, із часом основу вже складали матеріали закритих церков. Часто працівники музею відвідували щойно закриті храми з метою пошуку таких предметів. Саме завдяки цьому вдалося зберегти від знищення значну кількість церковних речей, у тому числі культових. В умовах тотального витіснення релігії жертвами переслідувань ставали не лише культові речі, але й витвори мистецтва. Під страхом обвинувачень у релігійній пропаганді, що автоматично означали також звинувачення в антирадянській пропаганді та агітації, намагаючись зберегти витвори мистецтва, населення знищувало на них будь-які релігійні символи. Яскравим прикладом є картина уродженця с. Великі Будки Роменського району Я. Отришко «Старе село» – зображення с. Процівка (сьогодні передмістя м. Ромни) [малюнок 1].

У ХХ ст. в Роменському краєзнавчому музеї формується колекція картин цього художника, серед яких був і згаданий витвір. У центрі картини зображено захід сонця. Проте під час реставрації, що почалася в 2009 р., художник-реставратор С. Півторак виявив, що насправді під плямою, що зображувала сонце, спочатку було намальовано місцевий храм. Це вже пізніше, очевидно, щоб уберегти картину від знищення, його було замальовано. Сьогодні значна частина речей із храмів Роменщини, яку вдалося врятувати від знищення, зберігається та експонується в музеї [312; 313; 314; 315; 316].

Правове обґрунтування руйнуванню архітектурних пам'яток культового походження надавала інструкція Секретаріату Президії ВУЦВКУ від 23 червня 1932 р. «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культу». У ній підкреслювалося, що питання про закриття молитовного будинку можуть порушувати державні установи, якщо це потрібно з міркувань державної ваги. Досить часто при зборі підписів за закриття храмів населення просто обманювали, (шляхом заміни списків «за» і «проти»), також учні ставили підписи під впливом учителів тощо.

У другій половині 1930-х років відбувається процес юридичної формалізації актів закриття церков, попередньо ліквідованих за ініціативи місцевих адміністрацій. Її здійснювали на найвищому рівні

– рішенням Президії Верховної Ради УРСР. Остання санкціонувала ухвали обласних виконкомів та їх президій, оргкомітетів Президії Верховної Ради у новостворених областях.

Наприкінці 1930-х років до цього питання ставилися ще більш формально. На практиці це означало, що ця проблема повністю перейшла у сферу формальності, головним завданням місцевої влади стало не виконання бажання населення, а проста підготовка документів у справі закриття. Вибудовані державні форми «соціалістичної демократії» були лише фікцією радянського права та маскували тоталітарний характер політики влади у ставленні до Церкви [403, с. 202–203].

Через посилення тиску, спрямованого на закриття та знищення церков у 1933–1936 роках, Сумська область увійшла до числа тих регіонів України, де до 1941 р. не залишилося жодного діючого православного храму. Усі вони були закриті [145, арк. 12–16]. У цьому ж списку були Вінницька, Донецька, Кіровоградська, Миколаївська та Хмельницька області. У Луганській, Полтавській та Харківській областях залишилося по одній діючій церкві [450, с. 153]. За даними місцевого краєзнавця та дослідника репресій проти Церкви на Сумщині О. Сотника за період 1922–1988 років було знищено понад 600 храмів та всі монастирі, яких до 1917 р. нараховувалося понад 20 [467, с. 92]. Редакційна група Книги пам'яті Сумської області наводить більш докладні дані стосовно цього питання. Відповідно до них за період 1918–1941 років зруйновано та перебудовано 130 храмів. Крім того, дати зруйнування ще 96 храмів встановити не вдалося [416]. Після опрацювання довідкових видань епархій мною встановлено, що на передодні 1917 р. на теренах Сумщини існувало 508 православних храмів. За відомостями фонду Уповноваженого в справах РПЦ вдалося з'ясувати, що в період німецької окупації було відкрито 283 храми, ще 12 були майже повністю зруйнованими. Про решту 213 відомостей немає. Імовіріше, ці храми були не зруйновані, а перебудовані під різні установи та приміщення, тому їх не можливо було повернути для богослужінь. Ми не можемо класифікувати їх як зруйновані, адже про такі храми з районів надходили окремі списки, у яких зазначається

лише 12 церков [145, арк. 17–26; 146, арк. 55, 65–69, 71–78; таблиця 2]. Решта була закрита й стояла без використання. Богослужіння в частині з них відновили в період німецької окупації. Ті храми, де релігійне життя не було відновлено, з часом прийшли в непридатний або аварійний стан, що дало можливість їх зруйнувати вже в наступний період. Але, як бачимо, причини цього закладалися саме в 1930-ті роки.

Таким чином, процес закриття православних храмів на Сумщині був складовою загальнодержавної політики в цьому напрямку. Він становив чотири етапи. Кожен наступний етап характеризувався більшою кількістю закритих церков, формалізацією оформлення відповідних постанов та відсутністю врахування думки населення. Культові споруди закривалися адміністративними методами. Місцева влада використовувала фальсифікації та тиск на громадян із метою прийняття постанов про закриття. Спочатку закриті храми використовувалися під соціальні заклади, потім під склади, а під час масового закриття, з середини 1930-х років, взагалі стояли покинуті. Особливістю наслідків таких дій для Сумщини стало те, що вона увійшла до числа тих регіонів, де не залишилося жодного діючого храму.

3.3. Кримінальне та адміністративне переслідування духовенства

В умовах I та II україно-більшовицьких воєн та остаточним встановленням у 1920 р. в Україні радянської влади починаються репресії проти незадоволених, у тому числі й духовенства.

На репресивну політику Сумщини на початку 1920-х років впливав той фактор, що територія області постійно перебувала в зоні бойових дій військ Денікіна та Директорії, тому боротьба більшовиків з так званими петлюрівськими та білогвардійськими елементами, проявами політичного бандитизму набула тут значного розмаху [442, с. 95–97]. Під час української революції представники Церкви у своїх поглядах не підтримували більшовиків, оскільки досить часто ставали жертвами їхньої влади, втрачали майно, тому вони займали кардинально протилежну позицію в питанні релігії та суспільно-політичного устрою. У цей час панівне становище на релігійній мапі Сумщини належало РПЦ.

Досить часто в умовах боротьби за владу між різними політичними угрупованнями духовенство підтримувало білогвардійців. Це призводило до того, що під час окупації регіону денікінськими військами священство та віряни видавали адміністрації більшовицьких активістів та функціонерів різного рівня. Представники білогвардійської влади чинили розправи над ними, переважно піддаючи тортурам та смертній карі. На момент встановлення радянської влади на Сумщині вже сформувався конфлікт між представниками більшовиків і духовенством. Вони сприймали один одного як вороги. Тому, на мою думку, не дивно, що з перших часів свого існування одним із найефективніших засобів боротьби проти Церкви радянська влада обирає прямі репресії у відношенні до духовенства, церковнослужителів, найбільш активних діячів Церкви. Цей засіб був універсальним. Його вживали для недопущення появи та розростання осередків окремих православних конфесій, руйнації діючих релігійних громад і керівних органів, дискредитації та залякування послідовників конфесії тощо.

Досі вважалося, що репресії проти духовенства на землях, що входять до території сучасної Сумщини, починаються в першій половині 1920-х років у зв'язку з реалізацією кампанії з вилучення церковних цінностей. Місцеві дослідники-краєзнавці А. Чугай та В. Анацький зазначають, що першим заарештованим священиком на Сумщині був ув'язнений у 1923 р. настоятель Покровської церкви м. Білопільля Г. Ружицький [478, с. 8]. Проте розсекречення архівів, у тому числі СБУ, дає на сьогодні можливість говорити про те, що священиків Сумщини почали ув'язнювати ще раніше, відразу після приходу більшовиків.

1919–1921 роки – перший період кримінального переслідування духовенства на Сумщині. Ще до втілення в життя кампанії вилучення церковних цінностей у 1919–1921 роках 11 священиків зазнали арештів [діаграма 1]: 1919 р. – 3 (священики с. Миропільля М. Пустовойт [220], с. Добротово М. Рачинський [227], м. Кролевець М. Тарабан [37]), 1920 р. – 5 (священики м. Кролевець М. Тарабан [37], с. Городище Н. Дем'яновський, м. Конотоп В. Прохоренко [293], м. Лебедин А. Фоменко, О. Панкратов [281]), 1921 р.–3 (священики с. Басівка М. Гонтаровський [115; 439, с. 79–83], с. Біловоди Ф. Штепа [83], с. Засулля Г. Гладкий [98]). Усіх їх обвинувачували в контрреволюційній роботі, що полягала в зв'язках із армією білих та місцевими повстанцями, видачою їм партійних і радянських працівників. У цей період рішення приймаються здебільшого військовими нарадами та колегіями ЧК різного рівня. Частину засуджено до тюремного ув'язнення, частину виправдано. На цей же період припадає й перший розстріл – 1921 р. За співпрацю з білими щодо видачі селян-комуністів та відступ із армією Колегія Чернігівського губерньського ЧК проголосувала за розстріл священика м. Конотоп В. Прохоренка. Один член колегії проголосував проти, але вирок затвердила Колегія ВУЧК. Це був перший та єдиний смертний вирок щодо духовенства аж до 1930 р.

Улітку 1921 р. за підозрою в бандитизмі та підбуренні до вбивства місцевого більшовицького функціонера І. Самойленка заарештовано священика с. Басівка М. Гонтаровського. Йому інкримінувалася співпраця з денікінцями під час окупації села та заява про визнання

лише влади адмірала О. Колчака. У липні – серпні 1921 р. громадськість с. Басівка винесла суспільні ухвали, в яких просила владу звільнити священика з-під варти, «так як він не помічався у сварках чи веденні контрреволюційних розмов, або ж вів розмови про вбивство І. Самойленка» [115, арк. 5], «ні до якої партії не входив, і контрреволюційних висловів від нього не чули» [115, арк. 13]. Всупереч цьому Військова рада при Роменському повітовому виконкомі приймає рішення про застосування щодо М. Гонтаровського вищої міри покарання, проте з незрозумілих причин вирок не було виконано. У грудні 1921 р. помічником уповноваженого в слідчих справах справу переглянуто, 5 грудня рішення про застосування вищої міри покарання скасовано [115]. У перші роки становлення радянської влади більшовики, знаючи про значну підтримку Церкви в суспільстві, не наважуються перейти до її відкритого знищення та масової ліквідації духовенства. Силові структури реагували на звернення громадян, котрі закликали до звільнення священиків з-під арешту, та були змушені прислухатися до таких вимог [439, с. 79–83].

Другий період репресій проти духовенства безпосередньо пов'язаний із кампанією вилучення церковних цінностей. Її реалізація не лише підірвала економічне підґрунтя Церкви, але й дала початок новій хвилі переслідування та знищення Божих служителів. Лише в 1922 р. у зв'язку з вилученням церковних цінностей у губерніях, до складу яких входила територія сучасної Сумщини, було розстріляно 300 осіб різного духовного сану: у Полтавській області – 124, Харківській області – 98, Чернігівській області – 78 [468, с. 62]. На початку 1920-х років обвинувачення у приховуванні церковних цінностей було найпоширенішим проти священнослужителів на Сумщині [478, с. 9]. Станом на 20 квітня 1922 р. біля церков України відбулося 1400 сутичок. У квітні – травні 1922 р. до відповідальності було притягнуто 54 священики, звинувачених в організації цих «контрреволюційних виступів». П'ятьох із них було страчено, а решту ув'язнено на різні терміни [498, с. 229]. Траплялися поодинокі випадки приховування цінностей, здебільшого в монастирях, наприклад у Глинській пустині [35]. Окремі священики піддавалися

переслідуванням або за приховування церковних цінностей, або, ще частіше, за втрату чи переховування описів церковного майна. Ці явища притаманні всій території сучасної Сумщини, не зважаючи на те, до складу яких губерній вона входила в 1922 р. Так, наприклад, у м. Суми священика було піддано суду, у Роменському повіті також було затримано кількох священиків. Але здебільшого вини духовенства в приховуванні цінностей не було доведено [296, арк. 63–63 зв.].

Закінчення цієї кампанії зовсім не означало припинення переслідувань. За наступні п'ять років, з 1923 р. по 1928 р., за кримінальними справами, що збереглися в архівах, виявлено 19 фактів арештів духовенства. Так, у 1923 р. двічі заарештовувався настоятель Покровської церкви м. Білопілья Г. Ружицький. Перше звинувачення – це участь у контрреволюційній організації, друге – вчинення безпорядку парафіянами, пов'язаного з прибуттям священика-обновленця та приховуванні церковних цінностей. Проте кожного разу справа закривалася за рішенням прокурора [213]. З другої половини 1920-х років партійно-державна політика щодо Церкви здійснювалась відповідно до концепції «загострення класової боротьби по мірі будівництва соціалізму в СРСР». У цей час на Сумщині священиків починають звинувачувати в контрреволюційній агітації та антирадянській діяльності, визнавати їх соціально небезпечним елементом. У 1927 р. втретє заарештовано Г. Ружицького. Цього разу він обвинувачувався в організації куркульського та антирадянського елементу, проведенні антирадянської агітації, прикриваючись релігійною діяльністю, та здійсненні шпигунської діяльності на користь Польщі. Разом з тим в обвинувальному вирокі підкреслюється, що Г.Ф. Ружицький – яскраво виражений тихонівець. Зазначається, що на його квартирі збирається місцеве духовенство, серед якого він проводив контрреволюційні розмови і був своєрідним маяком тихонівської орієнтації – оплоту колишнього ладу. Слідчий просив визнати обвинуваченого соціально небезпечним елементом та порушити перед Особовою Народою при Колегії ДПУ УРСР питання про виселення священнослужителя за межі України на 3 роки. Проте

Особова Нарада при Колегії ДПУ УРСР 15 серпня 1927 р. приймає рішення про закриття справи [120, арк. 52–59; 428, с. 128–129].

17 червня 1927 р. заарештовано священника Преображенської церкви в с. Сміле Роменської округи Є. Ващенко. Його також підозрювали в систематичній антирадянській агітації. Обвинувачення зазначає, що священнослужитель роз'яснював віруючим, що влада здійснює гоніння на Церкву, зокрема на тихонівську течію, а інші церковні угруповання підтримує. Слідчий просив направити до Особової Наради при Колегії ДПУ клопотання про адміністративне вислання підозрюваного за межі України, на північ, терміном на 3 роки [119, арк. 542]. 20 лютого 1928 р. на засіданні Колегії ОДПУ прийнято рішення про закриття справи [119, арк. 532; 440, с. 19–23]. Приклади обвинувачень цих священників є типовими для всіх заарештованих в окреслений період. Зрозуміло, що під прикриттям атирадянської діяльності насправді відбувалося переслідування за релігійну діяльність та небажання перейти до лояльних владі течій православ'я.

Ці справи демонструють, що в другій половині 1920-х років посилювався тиск на Церкву, а злочини, що інкримінувалися священникам, ставали тяжчими. Влада намагалася перекласти на плечі духівництва свої невдачі в проведенні політики колективізації. Їх звинувачували в зв'язках та підтримці куркулів. Таким чином, священники, а відповідно, і Церква, стали одним із головних ворогів влади. За допомогою арештів проводилася, насамперед, боротьба з найрадикальнішою частиною духовенства тихонівської орієнтації. Саме цей напрям Православної церкви мав більшість парафій та храмів у 1920-ті роки на Сумщині, а отже, і найбільший вплив у суспільстві. Зменшити вплив РПЦ було можливо лише шляхом переорієнтації громад. Проте більшість священників не йшла на подібний крок, а деякі з них відкрито виступали проти таких заходів влади. Не випадково, що і Г. Ружицький, і Є. Ващенко характеризувалися слідчими як оплот тихонівської церкви. Доказом того, що арешти були цілеспрямованою боротьбою проти радикального духовенства, може слугувати лист В. Леніна до В. Молотова від 19 березня 1922 р., де містився чіткий заклик такого знищення: «Чим більше число представників

реакційного духовенства та реакційної буржуазії... нам вдасться розстріляти, тим краще» [482, с. 216].

У другій половині 1920-х років таким реакційним духовенством, яке не підтримувало радянську владу та її заходи на Сумщині, були представники двох православних конфесій – тихонівці та автокефалісти. Других було значно менше, а відповідно, їхній вплив у суспільстві був меншим, тому каральні органи повертають репресивну машину, в першу чергу, проти представників тихонівської орієнтації. Внаслідок такої цілеспрямованої політики органів ДПУ з виявлення прихованих ворогів серед віруючих та духовенства на Сумщині за період 1925–1928 років кількість релігійних громад зменшилася в десятки разів [324, с. 21]. Проте органи державної безпеки поки що не наважувалися перейти до тотального винищення або вислання священиків, оскільки арешти змусили б духовництво припинити свою активну діяльність. Саме тому, на нашу думку, у цей час більшість порушених справ припиняються без доведення їх до кінця та винесення обвинувальних вироків. Головна мета, що переслідувалася владою та реалізовувалася через силові структури в ці два періоди, полягала, насамперед, у залякуванні духовенства. Із 33 порушених у 1919–1928 роках кримінальних справ 16 – було закрито. Міра покарання у решті справ не була досить жорстокою та полягали здебільшого в примусових роботах або арешті від одного до трьох років.

Третій період кримінального переслідування церковнослужителів Сумщини припадає на 1929–1934 роки. Силовий тиск на Церкву було фактично санкціоновано надісланою з Москви на початку 1929 р. директивою, в якій релігійні організації оголошувалися єдиною з небезпечних контрреволюційних сил [482, с. 221]. Ця директива почала новий, більш жорстокий етап репресій проти Церкви. Характерними особливостями цього періоду було різке збільшення кількості арештів та посилення покарань. Якщо за попередні роки було здійснено 33 арешти, то лише в 1929 р. їх відбулося 21, а на 1930 р. припадає перший пік – кількість арештів сягає 38. Ці показники в подальшому зменшаться, але вже не сягнуть рівня 1920–1928 років. У зазначений період відбулося всього 115 арештів. Зменшилася кількість закритих справ та виправданих за цими

справами. Основними видами покарання було позбавлення волі терміном від 3 до 7 р. – 27 випадків; вислання в віддалені райони СРСР терміном від 3 до 5 р. із подальшим обмеженням у правах на такий же період – 25 випадків. Після 1934 р. не зафіксовано жодного випадку вислання духовенства. До 1929 р. лише в 1923 р. зафіксовано подібний факт. У період 1920-х років основна маса вироків виносилася за рішенням Колегії ЧК, ДПУ та особовими нарадами – 47 рішень, ще 12 вироків винесено судами різних рівнів [діаграма 2]. Якщо в попередній період основна мета каральних органів полягала в залякуванні духовенства та віруючих, то з часом поряд із досягненням попередніх завдань відбувалося й вислання неугідних у віддалені райони СРСР. Головною статтею обвинувачення залишається ст. 54 КК УРСР. Обвинувачення будувалися заздалегідь на неправдивих або перекручених фактах.

Збільшення кількості ув'язнень та посилення міри покарання можна пояснити тим фактом, що на початок третього періоду припадає процес ліквідації УАПЦ та спроби обмеження РПЦ. Але якщо переслідування духовенства останньої відбувається здебільшого для залякування, зокрема для переходу до лояльних владі течій, то духовенство першої розглядається як головний ворог, а тому зазнає фізичного покарання, здебільшого вислання. Це ж відбувається й з тими, кого не вдається залякати або перевести з РПЦ. Через проукраїнську політику та активне збільшення кількості парафій з кінця 1920-х років починаються цілеспрямовані кримінальні переслідування діячів УАПЦ. У 1929–1930 роках саме духовенство цієї православної конфесії становить більшість заарештованих та засуджених. Із огляду на статті Кримінального кодексу, за якими їх обвинувачували, на перший погляд, начебто нічого особливого. Як і в абсолютній більшості звинувачень проти духовенства в кінці 1920-х – початку 1930-х років інкримінується ст. 54 КК УРСР – контрреволюційна діяльність та антирадянська пропаганда. Але досліджуючи кримінальні справи, звертаємо увагу, що дії, в яких звинувачувалися діячі УАПЦ, відрізнялися від дій решти репресованих за цією статтею. Так, 30 вересня 1929 р. заарештовано священика УАПЦ с. Сміле Роменського району Л. Терлецького. Його

звинуватили в контрреволюційній діяльності, що полягала в твердженнях про УАПЦ як виразника ідей української нації, яка оберігає її від асиміляції з іншими народностями. Лунали обвинувачення священика в шовінізмі [468, с. 39]. Такі звинувачення інкримінувалися не випадково, адже призначений у квітні 1925 р. на пост голови ЦК КП(б)У Л. Каганович відразу визначив УАПЦ як контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну організацію. На засіданні політбюро ЦК 25 лютого 1926 р. схвалено пропозиції щодо посилення інформаційної роботи, створення мережі агентів ДПУ в середовищі церковників, посилення репресій проти УАПЦ, доведення її контрреволюційності [468, с. 39; 429, с. 89–90].

З метою обмеження впливу УАПЦ та РПЦ, їхнього витіснення з релігійного життя Сумщини й заміщення створеними та керованими державою Синодальною та Соборно-Єпископською церквами 22 грудня 1929 р. Сумський окружний адміністративний відділ надіслав до всіх голів районних відділів таємний обіжник із прямою вказівкою про обов'язкову безперешкодну перереєстрацію статутів громад, що прагнули перейти з РПЦ до синодальної конфесії [137, арк. 7].

У 1930 р. на території Сумської округи відбувся ряд арештів духовенства, у зв'язку зі збиранням та переховуванням розмінної срібної монети. Обґрунтовувалося це тим, що духовенство навмисно вчиняло такі дії, що сприяли дефіциту цих грошей. Проводилися обшуки та арешти. Із протоколів обшуків стає зрозумілим, що обвинувачення повністю надумані, адже в особистих збереженнях та церковних касах хоча й були відповідні монети, проте їх сума не значна, що пояснюється повсякденним використанням. Майже всі арешти у цих справах відбулися в кінці серпня 1930 р. Фактично всіх заарештованих після кількох місяців тримання під вартою було звільнено. Мною виявлено 10 подібних фактів, що дає можливість говорити про планомірну операцію з боку НКВС із метою залякування духовенства [117, 94, 66, 70, 89, 91, 93, 95, 237, 234].

Рішення січневого (1933 р.) пленуму ЦК ВКП(б) сприяли посиленню кримінального переслідування духовенства. Виступаючи на XII з'їзді КП(б)У із заключним словом, П. Постишев наголошував: «Ми розгромили ворога, міцно розгромили, і ця більшовицька

боротьба з ворогом відгострила пильність наших організацій – і партійних, і комсомольських. Але класовий ворог ще остаточно не добитий. Він притаївся, він і далі намагається загальмувати наш рух вперед. Бийте ворогів міцніше, бо тільки биттям, тільки розгромом їх зможемо розчистити соціалістичний наш шлях». На цьому з'їзді ні П. Постишев, ні будь-хто інший не згадував про реакційну діяльність бодай одного священика. Однак незабаром, саме після з'їзду, репресивна машина проти Церкви запрацювала з новою силою. Слідчі справи священнослужителів підтверджують факти відвертого та неприхованого терору проти духовенства і те, що він був запрограмований загальним політичним курсом сталінського режиму. Щоправда, у 1932–1934 роках хвиля судових процесів проти духовенства в Україні дещо спала. На Сумщині цей спад також простежується, але в незначній мірі. Показовим у цьому контексті є 1935 р., коли відбулося лише 8 арештів. Із них 3 справи було закрито, а ще по одній винесено виправдальний вирок. В. Пащенко пов'язує такий спад з голодомором 1932–1933 років та рішенням листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б) щодо обмеження застосування надзвичайних заходів [449, с. 192–193]. Погоджуючись із думкою В. Пащенка та інших дослідників даної проблеми, зазначимо, що не останню роль у цьому затишші відіграло перегрупування сил у вищих ешелонах влади, потреба політичного та юридичного обґрунтування подальших репресій. На цей час припадає реорганізація силових органів СРСР. Постановою ЦВК СРСР у 1934 р. був утворений НКВС, до якого включили й ОДПУ, реорганізоване в Головне управління державної безпеки НКВС. У складі НКВС діяла Особлива нарада при наркоматі, що мала право виносити рішення про ув'язнення у виправно-трудових таборах, заслання, вислання в віддалені райони держави чи за межі СРСР. Унаслідок проведеної реорганізації вперше за всю історію радянської держави з'явилося відомство, що сконцентрувало в своїх руках всю повноту адміністративно-політичних функцій, мало прикордонні та внутрішні війська, центральні й місцеві установи внутрішніх справ. Почали формуватися спеціальні підрозділи, зорієнтовані на придушення інакомислення, протесту, на ліквідацію чи ізоляцію

потенційних політичних противників. Цього ж року для розбору справ про контрреволюційні злочини в складі Верховного Суду СРСР, Верховних судів союзних та автономних республік, крайових, обласних та окружних судів організовувались спеціальні судові колегії, що розглядали справи без народних засідателів, за участі голови та двох членів суду.

1 грудня 1934 р. було здійснено вбивство члена Політбюро ЦК ВКП(б) С. Кірова, організоване Й. Сталіним з метою посилення репресій і залякування народу. Того ж дня за ініціативи Й. Сталіна була прийнята постанова ЦВК СРСР, що зобов'язала слідство вести справи щодо підготовки та здійснення терористичних актів прискореним порядком: судові органи не приймали до розгляду клопотання про помилування, а НКВС – негайно виконував постанови про смертні кари.

Нагнітання атмосфери загальної істерії та формуванню відповідної громадянської думки сприяли секретні листи ЦК ВКП(б) від 18 січня 1935 р. та 29 липня 1936 р., надіслані місцевим партійним комітетам. У першому, зокрема, наголошувалося на необхідності покінчити з опортуністичною благодушністю, очікуванням пристосування ворогів до соціалізму та лунав заклик до більшовицько-революційної пильності. Значна частина населення СРСР була занесена в списки Особливого відділу НКВС та його місцевих відділень і розбита на кілька категорій: АС – антирадянські елементи; Ц – ті, хто відвідує регулярно церкву; С – члени релігійних сект; П – повстанці – ті, хто в минулому брав участь у антирадянських виступах; СІ – ті, що підтримують зв'язки з іноземцями [449, с. 195].

Православне духовенство та віруючих віднесли до категорій АС, Ц, С. Тепер з'явилося багато підстав для арештів духовенства і не тільки за приналежність до духовного сану. Було сформоване підґрунтя для остаточного вирішення релігійного питання, знищення духовенства та розгортання широкої репресивної операції.

Друга половина 1930-х років в Україні характеризується подальшим планомірним наступом на «бастіон реакції» – православ'я. «Вирішальний штурм» Церкви виявився досить успішним для радянської влади. Православна церква, як і інші конфесії, була

позбавлена матеріальної бази, а віруючі – можливості задовольняти свої релігійні потреби. Духовенство всіляко утіснялося державою, але це лише один із аспектів державної політики щодо Церкви в 1930-ті роки. Другий аспект зводився до фізичного винищення священиків, здебільшого колишніх, оскільки більшість храмів на той час були закриті, а більшість духовенства працювала в різних галузях народного господарства чи залишалось безробітним. Це не врятувало їх від подальшого переслідування ДПУ-НКВС, оскільки особи, котрі опинилися в полі їхнього зору, знаходилися під наглядом і контролем протягом усього життя.

Заходи, спрямовані на реорганізацію правоохоронних органів, проведених у СРСР в середині 1930-х років, дозволили приступити до останнього штурму православ'я – фізичної ліквідації духовенства й активних віруючих. Хвилю репресій 1937–1938 років у СРСР, зокрема й в Україні, викликала постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 р. та телеграма Й. Сталіна секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій, у якій пропонувалося через особливі трійки НКВС заарештувати та розстріляти найактивніший ворожий елемент, менш активний – вислати [383, с. 7–8]. У середині 1937 р. репресивний апарат сформувався в розгалужений механізм, зорієнтований на масовий характер каральних заходів. Нехтування юридичними нормами, спрощення процедурних питань перетворювали його в грізну і часом безконтрольну зброю сталінізму.

30 липня 1937 р. народний комісар внутрішніх справ СРСР М. Єжов видав оперативний наказ №00447 [42, арк. 4–16]. Він ставив перед радянськими органами державної безпеки завдання – нещадно розгромити банду антирадянських елементів. До цієї категорії відносилось й духовенство. Операція мала розпочатися 5 серпня 1937 р. й тривати чотири місяці. Згідно з цим наказом усі репресовані поділялися на дві категорії. Перша категорія підлягала негайному арешту й після розгляду справ на засіданні трійок – розстрілу. Друга категорія – арешту й ув'язненню в таборах терміном на 8–10 р. Наказ передбачав затвердження кількості репресованих відповідно до категорій (ліміти). Він же затверджував і позасудовий репресивний

орган – трійку. До її складу входили начальник підрозділу НКВС, секретар обласного комітету Комуністичної партії та прокурор. Трійки, зазвичай, формувалися на рівні області або республіки. У разі необхідності могли відбуватися їхні виїзні засідання [42, арк. 4–16].

Ця частина наказу орієнтувала слідчих на прискорене проведення слідства в спрощеному вигляді. У результаті такого слідства необхідно було виявити «усі злочинні зв'язки» ув'язненого. У реальності це означало, що слідчий мав отримати показання проти інших осіб. Після закінчення слідства справи направлялися не на розгляд суду, а на засідання трійок, де справи мали представлятися в такому вигляді: ордер на арешт, протокол обшуку, вилучені під час обшуку речі, особисті документи, анкета заарештованого, агентурно-обліковий матеріал, протоколи допитів, короткий обвинувальний висновок. Як зазначає І. Шуйський, четвертий розділ оперативного наказу №00447 від 30 липня 1937 р., що складався з двох пунктів, фактично заміняв собою весь Кримінально-процесуальний кодекс УРСР [481, с. 218–221]. Він же чітко означив «церковників» як контингент, що піддавався репресіям [381, с. 295]. Наказ НКВС СРСР від 5 жовтня 1937 р. орієнтував його працівників на проведення в короткі терміни операції з метою рішучого розгрому «церковно-сектантських контрреволюційних кадрів» [324, с. 30]. Списки осіб, які підлягали репресіям у відповідності до наказів НКВС СРСР від 11 серпня та 20 вересня 1937 р., розглядалися також «двійками» у складі наркомів внутрішніх справ республіки чи начальника крайового (обласного) управління внутрішніх справ спільно з прокурорами відповідних регіонів. Був уведений порядок розгляду справ без виклику обвинувачених та свідків до суду «вищою двійкою» – головою Верховного Суду СРСР та Прокурором СРСР. Їхні постанови міг відмінити лише Пленум Верховного Суду СРСР [449, с. 197].

З метою виконання цих наказів відразу ж відбулося затвердження лімітів. Маховик репресій розкрутився з такою силою, що постійно спускалися додаткові ліміти в середньому на 200–800 осіб для кожної області [49, арк. 2–3]. Лише за офіційними даними за друге півріччя 1937 р. особливі трійки НКВС при обласних управліннях УРСР використали ліміт по першій категорії чисельністю 32715 осіб, по

другій – 50340 осіб. До 10 травня 1938 р. по першій категорії – ще 35483 особи, по другій – 830 осіб [49, арк. 68].

Репресії проти Православної церкви на території сучасної Сумської області здійснювались відповідно до телеграми Й. Сталіна від 2 липня 1937 р. Саме тому абсолютна більшість порушених кримінальних справ розглядалася не судом, а особливими трійками НКВС. Із 117 арештованих священників у 1937–1938 роках 56 було розстріляно, 36 – ув'язнені у виправно-трудовах таборах, ще 2 померло під слідством [478, с. 49–73; діаграма 3]. Майже всі рішення, особливо про розстріл, приймалися саме трійками. Для порушення кримінальної справи та арешту достатньо було анонімного донесення або службової доповідної записки, а для визнання вини – показів одного-двох свідків чи зізнання підозрюваного. Цілком зрозуміло, що такі зізнання вибивалися силою та тортурами, не випадково, що лише серед священників за період 1937–1938 років під слідством померло три особи.

У першу чергу заарештовували найактивніше та найвпливовіше духовенство. Так, 5 серпня 1937 р. було ув'язнено священника с. Середняки Петровського району Роменської округи. Його звинуватили в контрреволюційній діяльності, спрямованій на підри्व політики колективізації тощо. Проте можна стверджувати, що справжня причина арешту полягала в тому, що він, як зазначається в обвинувальному вироку, був єдиним священником у районі й мав зв'язок зі всіма церковниками сіл району [468, с. 73–74]. Незважаючи на те, що в справі немає жодних конкретних фактів чи доказів вини священника, особлива трійка УНКВС по Харківській області 10 вересня 1937 р. ухвалила рішення про розстріл обвинувачуваного. Вирок було виконано 22 листопада 1937 р. о 24 год. 6 хв. [468, с. 74].

Хоча священнослужителів звинувачували в антирадянській пропаганді, контрреволюційній, а не релігійній діяльності, проте за найменшої можливості їхнє служіння висвітлювалося як контрреволюція та діяльність, спрямована на повалення радянської влади. У липні 1937 р. співробітниками Липоводолинського райвідділу НКВС заарештовано священника с. Семенівка В. Базилевича. Його звинуватили в контрреволюційній діяльності, що полягала в зборі підписів селян проти закриття церкви та хрещенні

дітей. 17 вересня 1937 р. особлива трійка УНКВС Харківської області ухвалила рішення про розстріл священика [468, с. 22–23; 438, с. 149–150]. За подібних умов було заарештовано настоятеля Покровської церкви с. Калинівка Роменського району М. Гонтаровського, який помер під слідством 1 січня 1938 р. Його «контрреволюційна» діяльність полягала в тому, що він проводив богослужіння на дому та в ближніх селах, а також відправив листа до ВУЦВК з проханням відновити богослужіння закритої в 1936 р. церкви [57]. Основою для обвинувачення послужили доповідні записки партійних функціонерів та влади села [57, арк. 13–15].

Згідно з директивою НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. розпочалася так звана «польська операція», що мала покласти край фашистсько-повстанській, шпигунській, диверсійній та терористичній діяльності польської розвідки в СРСР. Остаточна реалізація операції закінчилася 1 серпня 1938 р. [467, с. 10–11]. Хоча серед релігійних громад вона була направлена проти католицького духовенства, не оминула й православних. 31 липня 1937 р. начальник Білопільського управління НКВС затвердив постанову про арешт настоятеля Покровської церкви м. Білопілья Г.Ружицького. Для священика це був уже третій арешт. Цього разу поряд із контрреволюційною діяльністю та антирадянською пропагандою його звинуватили у шпигунстві на користь Польщі. Обвинувачення базувалося на тому факті, що він був польським уродженцем та намагався декілька разів переїхати на батьківщину, а в 1923 р. звертався в Польське консульство в Харкові. Днем раніше було заарештовано секретаря церковної ради цього ж храму О. Черемисову. Її також звинуватили у шпигунстві на користь інших держав. За рішенням особливої трійки обох було розстріляно 23 грудня 1937 р. в Харкові [478, с. 25–26; 428, с. 128–129].

Якщо на початку 1937 р. проводилися арешти окремих священиків, звинувачених здебільшого в антирадянській агітації та контрреволюційній діяльності, то з середини літа 1937 р. слідчі НКВС почали викривати цілі «контрреволюційні церковні організації». Так, у ході оперативних заходів восени 1937 р. було ліквідоване так зване «контрреволюційне підпілля» в Путивльському районі на чолі зі священиком Н. Іваненком, «нелегальна

контрреволюційна група одноосібників-церковників» с. Черепівка Буринського району [324, с. 30].

Продовжилися арешти та розстріли діячів Православної церкви і у 1938 р. Було заарештовано групу священників м. Білопілья, шість колишніх священників м. Лебедин, двох священників м. Тростянець тощо. Частину священнослужителів засуджено особливими трійками до розстрілу, частину – до різних термінів ув'язнення [478, с. 34–37]. Ліквідовано «контрреволюційні націоналістичні організації» на Глухівщині та Роменщині [200; 217]. Така практика застосовувалася здебільшого відносно колишніх священнослужителів та вірних УАПЦ. У цьому випадку колективні кримінальні справи стосувалися не двох-трьох обвинувачуваних, їхня кількість була набагато більшою. По справі викриття такої організації на Глухівщині проходить близько 30 осіб, 25 із яких було розстріляно. Ще однією характерною особливістю саме цих справ є те, що вони, загалом, розширюють коло причетних до розвитку та діяльності УАПЦ. Фактично кожен протокол допиту – це список нових прізвищ, причетних до функціонування цієї Церкви. У подальшому ці протоколи допитів були основою порушення нових кримінальних справ [200, арк. 300–310].

Припинення великого терору припало на листопад 1938 р. До цього часу було знищено або вислано велику кількість соціальних груп, які, на думку сталінського керівництва, заважали будувати комуністичне суспільство в СРСР. Значна частка репресованих припадає на священників Православної церкви.

На Сумщині, як і в СРСР, у цей період звинувачення проти священнослужителів стосуються не релігійної, а контрреволюційної та антирадянської діяльності. Хоча за цими термінами насправді приховувалося чесне пастирське служіння в складних умовах тоталітарної держави [430; 443, с. 49–51]. Починаючи з літа 1937 р., слідчі НКВС «викрили» та ув'язнили цілі «контрреволюційні» групи священників. Більшість вироків проти релігійних діячів на Сумщині в період великого терору розглядали особливі трійки НКВС. Понад 50 % ув'язнених за рішеннями трійок було розстріляно, решту ув'язнено на різні терміни у виправно-трудові табори. Масові

ув'язнення та розстріли православного духовенства в роки великого терору завдали непоправної шкоди Церкві та релігійному життю Сумщини. Відновлення справедливості стосовно закатованих радянською владою священників відбувається сьогодні завдяки їхній реабілітації та канонізації Православною церквою [438, с. 149–151].

У 1937 р. в Україні було репресовано 3970 осіб, звинувачених в антидержавних злочинах, як членів церковних і сектантських антирадянських угруповань. Це становило 4,7 % від загальної кількості репресованих. В областях ситуація виглядає наступним чином: Вінницька – 1188 чол. (29,9 %), Житомирська – 540 (13,6 %), Одеська – 497 (12,5 %), Чернігівська – 450 (11,3 %), Донецька – 421 (10,6 %), Полтавська – 281 (7,1 %), Миколаївська – 146 (3,7 %), Дніпропетровська – 114 (2,9 %), Харківська – 60 (1,5 %), Київська – 44 (1,1 %), Кам'янець-Подільська (сучасна Хмельницька) – 8 (0,2 %) [403, с. 251–252]. Таким чином, частина районів Сумщини входила до складу областей із найвищими показниками репресій проти духовенства, інша – до складу з найнижчими. Проте, якщо простежити тенденцію 1937–1938 років, відразу помітно збільшення кількості жертв у кожній із областей. У Чернігівській області по лінії «церковно-сектантської контрреволюції» було репресовано 452 особи, із них православних – 304 [47, арк. 15–16].

Лише за офіційними даними НКВС за період із 01.06.1937 р. по 09.01.1938 р. із числа православних засуджено 158 священників та 136 церковників. Із них 105 осіб – по першій категорії, 174 – по другій. Було викрито, а фактично сфальсифіковано 21 групову справу з загальною кількістю заарештованих 154 особи [47, арк. 2–3, 15–17, 178, 197, 199]. У Полтавській області протягом жовтня-грудня 1937 р. зазнало арештів по «церковно-сектантській лінії» 285 церковників та сектантів і 361 особа духовного сану. У січні-червні 1938 р. заарештовано ще 142 служителі культу [403, с. 252]. У ході оперативної роботи безпосередньо на території сучасної Сумської області в період великого терору було проведено 141 арешт священнослужителів [47, арк. 177–178]. Жодному із заарештованих не інкримінувалася релігійна діяльність. Усіх їх звинувачували в антирадянській пропаганді та контрреволюційній діяльності. У цей

час набуло найбільшого поширення як самостійне, так і додаткове обвинувачення в антирадянській агітації. В історіографії не існує єдиної думки щодо кількості заарештованих та розстріляних церковнослужителів на Сумщині. О. Сотник у першому випуску своєї праці наводить дані про 205 репресованих за період 1918–1988 років [467, с.93–104], після доопрацювання та доповнень у другому випуску дає дані стосовно 220 осіб. Проте відзначає, що ця кількість не є остаточною. Лише у Глинській пустині було 82 священнослужителі та 117 ченців, більшість із яких зазнали репресій [468, с.60, 82, 93–105]. А. Чугай надає дані про той же період і говорить про 300 репресованих віруючих, із яких 135 священники, із числа яких 35 розстріляно, та подає список із 214 репресованих [478, с.45, 49–73]. Відповідно до даних «Реабілітовані історією. Сумська область» у 1919–1941 роках було репресовано 179 осіб духовного сану, із них 50 розстріляно та 2 померло під час проведення слідства.

На основі архівно-кримінальних справ мною уточнено кількість репресованих радянською владою священнослужителів на території сучасної Сумщини в 1919–1941 роках. За цими даними було проведено 308 затримань. Кількість заарештованих сягнула 211 осіб [діаграма 4]. Більшість репресованих була у віці 40–59 років (59%), із них 34% віком 50–59 років [діаграма 5]. Серед числа розстріляних священнослужителів віком від 40 до 59 років становлять 52%, при тому, що кількість розстріляних віком від 40 до 49 років та від 50 до 59 років однакова [діаграма 6]. Якщо репресовані у віці від 60 до 69 років становлять 17%, то частка розстріляних у цій віковій категорії припадає – 26%. За національним складом абсолютну більшість репресованого духовенства становили українці – 72% [діаграма 7]. Цей фактор важко пов'язати зі спеціально спланованими діями в національному аспекті, адже абсолютну більшість духовенства Сумщини становили українці. 49% репресованих мали середню освіту, 34% – початкову й лише 4% – вищу та незакінчену вищу [діаграма 8]. На думку автора, все це свідчить про те, що головним фактором і приводом до арешту була приналежність до Церкви та активна діяльність у релігійній сфері.

Вік, освіта, національність та інше відходило на другий план. Декого заарештовували один раз, декого – кілька раз [діаграма 9]. Таку тенденцію по роках ілюструє діаграма [діаграма 1]. Як бачимо, не було жодного року після приходу більшовиків, коли б не проводилися подібні арешти. До 1929 р. ситуація була досить стабільною. За рік проводилося близько 4 арештів, пов'язаних із духовенством. Кількість арештів значно збільшується, починаючи з 1929 р., і в 1930 р. сягає першого піку, після чого зменшується, а потім сягає другого піку в 1937 р. Що стосується розстрілів, варто відзначити, що з 60 встановлених фактів 56 припадає на 1937–1938 роки. Водночас у 1937 р. було розстріляно 37 осіб. У цьому простежується ще одна особливість Сумщини. Якщо в 1937 р. більшість вироків про розстріл винесено у Харківській області: 26 із 37, то в 1938 р. навпаки у цій області лише 6 рішень про розстріл, а в Чернігівській 12 із 19 розстріляних на теренах Сумщини. У 1937 р. на різні терміни ув'язнено 34 особи духовного звання, абсолютна більшість із них Чернігівської області, у 1938 р. фактично всі заарештовані управліннями НКВС цієї області підлягали розстрілу.

Як уже зазначалося, у період 1919–1941 років було здійснено 308 затримань духовенства. З цієї кількості 234 випадки було доведено до кінця, ще 74 припинено через відсутність складу злочину, доказів тощо. Найбільша кількість таких фактів припадає на 1930 р. – 17 та 1932 р. – 9. В останні роки подібних фактів було приблизно однаково, в середньому 3–4 на рік. Із 234 справ винесено 13 виправдальних вироків. Що стосується обвинувальних вироків, то абсолютна більшість із них, 90, була винесена особовими трійками: 10 – у 1930 р., 58 – у 1937 р., 20 – у 1938 р. На другому місці судові вирoki – 53: із них 13 – у 1937 р. та 15 – у 1939 р. Майже в половині випадків, 28 із 53, засуджені подавали апеляції на рішення суду. Проте задоволено було лише 6 апеляцій. На третьому місці по обвинувальних рішеннях стоїть Колегія ЧК, ДПУ та особова нарада – 44 рішення. Найбільша кількість рішень цього органу припадає на 1930 р. і 1933 р. – 12 та 11 рішень відповідно. При цьому особові трійки здебільшого виносили рішення про розстріл, суди – ув'язнення

на різні терміни, Колегія ЧК, ДПУ та особова нарада – висилки за межі УРСР, здебільшого у віддалені місцевості СРСР. Рішення про висилки виносяться в 1929 – 1934 роках, про розстріли – у 1937–1938 роках. Ув'язнення на термін від 3 до 7 років характерні для періоду 1929–1940 років. Разом із цим, у 1937 р. значно зростає кількість ув'язнених на термін від 7 до 10 років – 24 із 35 в цілому. На 1938–1939 роки припадають факти смерті духовенства, що перебувало під слідством [432, с. 103–105].

Починаючи з 1930-х років відбувається поступова підготовка підґрунтя для фальсифікації та приховування фактів смертей та розстрілів. Так, 17 березня 1930 р. вийшов обіжник ДПУ, НКЮ, НКВС УСРР «Про порядок реєстрації смертей осіб, засуджених до розстрілу». Відповідно до нього відмінялися спеціальні книги для реєстрації смертей засуджених до розстрілу. Повідомлення про смерть таких засуджених таємним чином надсилалися до відповідного окружного відділу ДПУ за останнім місцем проживання розстріляного. Після цього окрадмінвідділ від свого імені пропонував відповідальному працівнику РАЦСу здійснити відповідний запис у книгу реєстрації смертей. У графі «причина смерті» зазначалося «з невідомих причин» [326, с. 86–87].

Після видання оперативного наказу № 00447 від липня 1937 р. змінюється процедура виконання рішення про смертну кару та реєстрації смерті. Такі постанови виконувалися особами, призначеними головами трійок, на підставі завіреної виписки з протоколу засідання трійки з викладенням вироку відносно кожного засудженого та спеціальної вказівки за підписом очільника трійки. Вона видавалася працівникові, котрий приводив вирок у виконання. Виконання вердикту відбувалося порядком та у місцях, спеціально визначених наркомом внутрішніх справ, начальників управлінь і обласних відділів НКВС із дотриманням повної таємності про час і місце виконання вироку. Документи про виконання долучалися до справи в окремому конверті. Справи передавалися на таємне зберігання до обласних управлінь НКВС [42].

У 1937–1938 роках ця процедура інколи порушувалася і в кримінальних справах на декількох осіб, зустрічаються масові списки

відносно їхнього розстрілу [200, 429–429 зв.] та такі ж акти про виконання [274, арк. 26 зв.]. Рідних не повідомляли не лише про місце поховання, але й про сам факт розстрілу. Коли вони зверталися до органів НКВС з метою з'ясування долі затриманих, їм надавали довідки з фальсифікованими даними. В основному зазначалося, що ув'язнений помер у місцях позбавлення волі. При цьому зазначалося не та дата, коли було виконано вирок, а здебільшого 1940-ві роки. Причиною смерті вказували переважно запалення легень або серцеві захворювання чи напади. Ці ж дані відправлялися і в органи реєстрації цивільних станів [212, арк. 34, 38, 97, 106; 202, арк. 24, 41]. Правдиву інформацію про долю своїх рідних вдавалося отримати, лише починаючи з 1990-х років, після розсекречення цих справ та початку масового реабілітаційного процесу.

У рамках цього дослідження залучено матеріали лише стосовно священнослужителів, тобто священників та дияконів. Наведена кількість репресованих не може бути остаточною. Частина кримінальних справ могла бути втраченою, частина не віднайденою тощо. Крім того, поза увагою залишилися псаломщики, церковний причет та прості віряни. Для того, щоб краще зрозуміти масштаби репресій, варто визначити загальну кількість православного кліру на території краю. Проте, внаслідок жвавих релігійних подій та у зв'язку з тим, що Сумщина входила до різних адміністративних одиниць, досить складно встановити точну кількість духовенства на теренах краю в досліджуваний період. Крім того, фактично не збереглося архівних даних за 1930-ті роки, особливо за другу половину 1930-х років

Вважаю за можливе вирішити цю проблему шляхом висвітлення кількості релігійних громад. Усього в Україні на квітень 1924 р. було близько 5250 релігійних громад, кількість яких до 1928 р. зросла й становила близько 8800 громад [таблиця 3]. Це відбувалося за рахунок реєстрації парафій нових течій Православної церкви в Україні (УАПЦ, Жива церква тощо). Однак це зовсім не означало збільшення кількості віруючих. Навпаки, парафії ставали менш чисельними, кілька парафій використовували один храм. В округах, до яких входила територія сучасної Сумщини, ситуація була подібною. На середину 1925 р. тут було зареєстровано близько 700 парафій. Така ж кількість залишилася

і в 1927–1928 роках за рахунок створення одних парафій та ліквідації інших, їхнього переходу під юрисдикцію різних течій Церкви тощо. Проте кількість релігійних громад не зовсім об'єктивно висвітлює кількість служителів релігійного культу. З одного боку, у частині громад, крім священика, були диякони та псаломщики, подекуди в парафії був не один священик. З іншого боку, були невеликі релігійні громади, тому один священик міг обслуговувати кілька таких парафій. Крім того, після закриття монастирів залишилася значна кількість ченців, яких на вересень 1928 р. на території Сумщини нараховувалося близько 200 осіб [таблиця 4]. Тому можемо припустити, що в період 1928–1929 років на території сучасної Сумщини перебувало близько 1000 православних служителів культу. Кількість кліру з цього числа могла сягати 60–70%. Після збільшення тиску в 1929–1930 роках, голодомору 1932–1933 років, ліквідації УАПЦ, примусу до зречення священного сану тощо ця кількість значно зменшилася. Частина духовенства з метою розчинитися в суспільстві і таким чином уникнути тиску та переслідувань переселилася до інших регіонів, зокрема нових індустріальних. Тому в 1930-х роках частка духовенства була значно нижчою.

Таким чином, із приходом більшовиків на теренах Сумщини сформувався конфлікт між ними та представника Церкви. Закономірно, що після встановлення більшовицької влади вони ліквідовують можливих ворогів та інакодумців. Під ці категорії підпадає й православне духовенство. Розпочалися розправи та переслідування священиків. Після реалізації кампанії з вилучення церковних цінностей кількість ув'язнень духовенства зменшується. Арешти проводилися з метою залякування або насильної зміни юрисдикції на лояльну до влади. На межі 1920–1930-х років кількість арештів різко збільшується, що, на думку автора, пов'язано з ліквідацією УАПЦ. У цей період переслідування зазнає й найактивніша частина духовенства РПЦ. Типовими для цього часу є ув'язнення та вислання священнослужителів у віддалені райони СРСР. Найтрагічнішими для церковно- та священнослужителів стали 1937–1938 роки. Фактично кожен представник православного духовенства Сумщини зазнав у цей час різного роду репресій, в основі яких лежало переслідування за

релігійні переконання. Більшість духовенства Сумщини було ув'язнено саме в цей період. Повсякденною справою стали розстріли або ув'язнення на різні терміни. Більшість ув'язнених загинули від надзвичайно складних умов відбування покарання. У цей час репресій зазнали не лише діючі священнослужителі, але й ті, хто в минулому мав відношення до Церкви.

3.4. Незаконні методи отримання показів у справах проти священиків

Середньовічна практика застосування позазаконних методів слідства та тортур із метою здобуття зізнання у вчиненні злочину підозрюваним широко вживалася під час громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії, у тому числі й в Україні. Такі дії практикувалися як білогвардійцями, так і червоноармійцями. У 1918–1919 роках більшовицька преса визнавала неправомірність і згубність використання негласних методів тиску білогвардійцями [481, с. 218]. Природньо, що про подібну практику з боку більшовиків мови не йшлося. Пізніше, засуджуючи подібні дії монархістів, більшовицька історіографія ввела термін «білий терор». Проте осуд застосування подібних практик проти більшовиків зовсім не означав, що останні перестали їх використовувати після свого приходу до влади.

Ці методи широко практикувалися в діяльності Надзвичайної комісії. Відомо, що в Харківській надзвичайці, на чолі якої стояли «товариш Едуард» і каторжник Сасенко, в означений період часто застосовувалося здирання шкіри з живих людей, для чого їх кидали в окріп, робили надрізи на шії й довкола кистей рук, обценьками стягували шкіру, потім викидали катованого на мороз. Після звільнення Харкова від більшовиків Добровольча армія виявила в підвалах надзвичайки чимало так званих «рукавичок». Так називалася здерта з рук разом із нігтями шкіра. Розкопки ям, в які викидали тіла загиблих, виявили сліди незрозумілих операцій на статевих органах. Суть цих маніпуляцій не змогли визначити навіть тогочасні хірурги Харкова. На трупах колишніх офіцерів були випалені погони, нагороди, радянські зірки, обрізані вуха, носи та губи. На жіночих трупах обрізані груди, соски тощо. Значну кількість людей було втоплено в льохах надзвичайки, куди їх заганяли, а потім відкривали водопровідні крани. У Полтаві в цей час лютував чекіст «Гришка», котрий стратив 18 монахів, посадивши їх на забитий у землю загострений кілок [471, с. 119–121]. Така практика була типовою для всіх територій, на яких встановлювалася радянська влада.

Після згортання політики червоного терору подібні методи продовжували використовуватися слідчими органів державної безпеки та внутрішніх справ з метою силового та психологічного тиску на підозрюваних. Практикувалися взяття заручників, масові розстріли тощо.

Посилення тиску відбулося після 26 вересня 1936 р., коли М. Єжов очолив НКВС. Після видання оперативного наказу № 0047 [42, арк. 4–16], розробки та доведення на місця величезних лімітів у СРСР розпочалася широка хвиля репресій. Через надзвичайну завантаженість та необхідність виконання лімітів слідчі просто не могли проводити слідство. Вони свідомо заарештовували невинних людей і використовували незаконні методи, щоб отримати підтвердження вини, якої насправді не було. Слідство перетворилося на формальність, що складалася з суцільних катувань підозрюваних та залякувань свідків. Воно стало постачальником конвеєра смерті, метою якого було отримання необхідної інформації. Відтепер не потрібно було хвилюватися, що свідки змінять свої показання в суді, адже засідання трійок – конвеєра смерті – у СРСР 1937–1938 років відбувалося без підозрюваних та свідків.

За цих умов надзвичайно збільшилося навантаження на слідчих. Тому восени 1937 р. обласні управління НКВС були доукомплектовані «досвідченими спеціалістами» з відставних працівників ЧК-ДПУ [481, с. 218–221]. Саме ці «досвідчені» чекісти, котрі прекрасно пам'ятали методи попередніх років, зокрема громадянської війни, мали широко втілити у практику ведення слідства старі перевірені методи психологічного та силового тиску на заарештованих, допомогти молодим кадрам відшліфувати використовувані ними методи.

Незаконні методи слідства, що застосовувалися радянськими органами державної безпеки в 1920–1930-ті роки можна розділити на кілька видів.

Залежно від мети, яку переслідували слідчі під час використання позаконних методів слідства, мною виділено такі групи:

- 1) отримання зізнання провини в злочині;
- 2) отримання свідчень проти обвинуваченого;
- 3) отримання свідчень від обвинуваченого проти інших осіб.

Залежно від форм їхнього застосування мною виділено наступні групи позазаконних методів слідства:

- 1) фальсифікація протоколів;
- 2) використання підставних свідків;
- 3) переконування;
- 4) моральний тиск та залякування;
- 5) фізичний тиск (катування).

Основне завдання, що ставили перед собою представники державної безпеки УРСР під час застосування незаконних методів слідства, було отримання показань проти себе або інших осіб. Жертвами могли стати як затримані, так і свідки, котрі проходили у справі. Головним призначенням позазаконних методів слідства ставало не просто побиття або залякування, а приниження особистості, злам волі та опору [371, с. 258]. Після доведення до такого стану особа, котра потрапила до рук силових структур, фактично не усвідомлювала, що вона робила, а тому підписувала будь-що. Застосування цих методів посилювалося в середині 1937 р., коли вводилися надзвичайно високі ліміти на розстріли і потрібно було розкривати величезну кількість надуманих контрреволюційних організацій в усіх галузях життя суспільства. Не минули такі ці й Православну церкву, що розглядалася як один із контрреволюційних елементів життя нового радянського суспільства. У цей час переслідували не лише діючих священників, але й тих, котрі не мали парафій. Не рятувало від знищення й колишнє зречення від священного сану. Священників уже розгромленої на цей час УАПЦ об'єднували в надумані контрреволюційні націоналістичні організації. Наприклад, у Харківській області в серпні 1937 р. після призначення на посаду заступника начальника IV відділу УНКВС у Харківській області Ф. Федорова-Беркова систематично влаштовувалися так звані «аврали». Слідчий мав за добу закінчити слідство та підготувати на розгляд особливої трійки НКВС 50–100 справ [481, с. 220–221]. Так відбувалося форсування роботи трійок – конвеєра смерті. Майже по всіх справах трійки виносили вироки про розстріл.

Інколи на допиті необхідно було отримати свідчення не лише проти обвинуваченого, але й проти інших осіб. Особливо гостро ця проблема постала в 1937 р., коли необхідно було швидко «розкрити»

масу неіснуючих контрреволюційних організацій. Досить часто радянська судова система 1920–1930-х років, не говорячи уже про позасудові репресивні органи, виносила вирок, спираючись лише на визнання своєї вини обвинуваченим. Варто наголосити, що ніхто не звертав уваги на відсутність у справі об'єктивних доказів, показів свідків, речових доказів вини тощо. Пріоритетним у таких справах став середньовічний метод судочинства – визнання своєї вини. Зрозуміло, що слідство мало працювати не для того, щоб розібратися в справі, воно перетворилося на варварські середньовічні катування.

В. Пащенко зазначав, що система допитів була спрямована на повне придушення волі заарештованого. Протягом усього попереднього ув'язнення підозрюваному не давали відіспатися, тримали в камері з надто високою або надто низькою температурою. Як правило, допит відбувався вночі, коли ув'язнений ще не спав: часто його будили лише через 15 хвилин після того, як він засинав. Яскраво освітлена кімната, куди приводили на допит, збивала з пантелику. Постійно наголошувалося, що в'язень безсилий що-небудь зробити для власного порятунку. Системне повторення одних і тих же питань призводило до розгубленості та знесилення, ув'язнений помилявся в словах, намагаючись щось пригадати, суперечливо тлумачив одні й ті ж факти [449, с. 218–219]. Обстановка складалася так, щоб ув'язнені перебували під постійним психологічним тиском та в жахливих умовах. На них тиснуло саме середовище перебування під час слідства.

Достатньо типовими є спогади про хід слідства тих священиків, яким пощастило живими вийти з тенет радянської репресивної системи. Якщо свідкам хоча б пропонувалося добровільно дати необхідні слідчому показання, то відносно заарештованого духовенства вживалися репресивні заходи. Спочатку слідчий криком вимагав підписати необхідний протокол, якщо ув'язнений відмовлявся, у хід ішли погрози проти нього та його рідних. Лунали погрози, що у випадку відмови підписати протокол, буде заарештовано всю сім'ю. З метою більшого залякування використовувався револьвер, яким під час крику стукали по столу, погрожували тощо. Якщо вдавалося отримати необхідні дані,

повторних допитів могло не відбуватися. Сам же допит тривав залежно від того, наскільки швидко вдавалося зламати ув'язненого, та міг продовжуватися від декількох хвилин до кількох діб [198, арк. 45–45 зв.; 239, арк. 155–156, 160–162]. Крім того, на допитах звичним явищем були образи [219, арк. 130]. У такий спосіб створювалися умови психологічного тиску та погроз. За таких же умов відбувалися й очні ставки.

Після того, як допит закінчувався і затриманих відводили в камери, продовжувалася робота щодо їхнього зламу. У камери тимчасового утримання підсаджували спеціальних людей, котрі переконували, щоб в'язні без будь-якого примусу надавали свідчення, які від них вимагалися, і тоді через пару місяців вони будуть звільнені [200, арк. 452]. У такому контексті можна говорити про використання методу переконання.

Особливістю кримінальних справ проти церковнослужителів було те, що в радянському суспільстві всіма державними засобами будувалося атеїстичне суспільство. Духовенство висвітлювалося як сила, що гальмувала розвиток суспільства, експлуататорський клас, який увесь час обманював трудовий народ. За цих умов у тогочасному суспільстві склався певний прошарок, який відкрито вороже ставився до священства та релігійних активістів, сприймаючи їх як ворогів. До нього належав, у першу чергу, радянський та партійний актив. Досить часто саме вони виступали в якості свідків та учасників очних ставок. На ці факти наголошував у скарзі на ім'я обласного спецпрокурора від 26 листопада 1936 р. ув'язнений священник Конотопщини Я. Трегуб [108, арк. 56–57]. Це ще раз доводить, що порушення закону та застосовування незаконних методів слідства відбувалося не окремими працівниками органів державної безпеки, а такою була вибудована вся тогочасна репресивна система.

Особливо вражає своєю жорстокістю побиття в'язнів, що в другій половині 1930-х років (особливо в 1937 р.) стало типовим явищем. Працівники органів державної безпеки не просто били заарештованих, щоб домогтися необхідних свідчень, а робили це з особливою жорстокістю, вигадуючи «вишукані» методи катувань.

Аналіз архівних кримінальних справ засвідчує, що катування проти церковнослужителів та духовенства застосовувалися як у міських та районних управліннях НКВС, так і в обласних. На сьогодні досить важко сказати, чи відрізнялися методи катувань духовенства від інших категорій ув'язнених. Проте, зважаючи на значну завантаженість слідчих та інших працівників НКВС, можна припустити, що такої різниці, що залежала б від професійної чи соціальної приналежності в'язня, не існувало. Різноманітність методів катувань, на мою думку, можна пояснити уявою та жорстокістю конкретного функціонера репресивної системи та силою спротиву ув'язненого.

При Харківському обласному управлінні НКВС було винайдено такий метод катувань, як «собача будка». У кімнаті № 111, де стояла каса, між нею та стіною була порожнина, куди змушували заходити в'язня та гавкати, при цьому називаючи його фашистською собакою. Такий допит міг тривати 5–6 діб. За цей період ув'язнений виснажувався та непритомнів. Так проводив допити начальник IV відділу УДБ НКВС по Харківській області старший лейтенант Б. Фрей [219, арк. 131].

Цей метод катувань був досить різноманітним. Так, відомо, що І. Друшляк використовував, як мінімум, дві його модифікації: він змушував декілька годин стояти, крутитися на одному місці та гавкати або змушував допитуваного залазити на шафу та звідти вже гавкати на лампочку. Схожим методом користувався й помічник начальника IV відділу УДБ НКВС по Харківській області Половецький [218, арк. 203–204, 207].

І. Друшляк бив не лише тих в'язнів, чиї справи він вів, а й інших. Він міг зайти під час допиту до кабінету й без жодних на те причин побити допитуваного. Для таких випадків у нього була товста дубова палиця з великим наконечником, яку сам слідчий називав «Рандо». Крім того, саме йому доручалося «розколювати» в'язнів, які не зізнавалися в руках інших слідчих. Під час катувань він використовував одні і ті ж методи фізичного впливу: наносив масу ударів кулаком у живіт, ногами, ламав на спинах в'язнів стільці, бив палицею, нагинав арештованих та бив ребром кисті руки по шиї, від чого в'язні падали на підлогу. Але на цьому катування не припинялися. Кат підіймав напівпритомного ув'язненого та бив його головою та

спиною об стіну. Крім того, він плював арештованим у обличчя та рот. Не дивно, що після таких тортур частина в'язнів помирала, бо вони фактично були закатовані до смерті. [218, арк. 205–207].

Застосовувалися масові побиття. Так, слідчий Липко після того, як йому не вдалося отримати необхідних показів від обвинуваченого, запросив на допит З. Бабушкіна, Б. Фрея, Петрова та І. Друшляка. Відомий випадок, коли після побиття І. Друшляк плюнув у обличчя ув'язненому зі словами: «Ти ще не хворів на сифіліс, так я тебе заражу». Після цього побиття продовжилось. Практикувалися побиття ніжкою від стільця тощо.

Уродженець м. Лебедин, котрий пройшов радянські катівні, М. Демченко згадував про тортури, що, на нашу думку, можуть свідчити про нездоровий глузд слідчих, маніакальне захоплення та задоволення своїми справами. При управлінні застосовувався метод «карусель» – допитуваному скручували руки за спиною, клали спиною на підлогу, а на груди клали дошку й гоїдалися на ній. Під таким вантажем у в'язня тріщали ребра, він непритомнів від невгамовного болю. Його відливали водою, і тортури продовжувалися. Якщо в'язень не давав необхідних свідчень, то тортури припинялися на декілька днів, у цей час ребра починали заплітатися одне за одне. Коли ж ребра починали зростатися, катування відновлювалися. За словами очевидця, повторні допити в такий спосіб мало кому вдавалося витримати. Згадує М. Демченко й про такий метод, як «лопаточки» – голову, руки, ноги в'язня стягували до купи, зв'язували, після чого статеві органи закладали між двох держаків від лопат і нещасного підтягували тими держаками до стелі, аж доки він не зізнається в інкримінованому злочині або ж не обірветься [471, с. 411].

Як писав у скарзі на ім'я обласного прокурора в'язень Тимохін, Б. Фрей разом із Замковим та В. Ленським тримали його прив'язаним до стільця, палили вуха, ніс, змушували їсти папір, танцювати, кукурікати, били чоботами, ребром долоні, кулаками. Крім вище названих осіб, при УДБ НКВС Харківської області катуванням в'язнів займалися Поволоцький, Замков, Ротштейн, Кузнецов, Нікітін [219, арк. 121–137].

Схожою була ситуація при УДБ НКВС Чернігівської області. Після отримання від народного комісара внутрішніх справ УРСР О. Успенського ліміту на арешт 2300 осіб у Чернігівській області, яких потрібно було засудити по 1 категорії (розстріл), начальник управління А. Єгоров зібрав на оперативну нараду начальників міських та районних відділів НКВС, на якій дав установку заарештовувати осіб, що перебували на обліку та підозрювалися в причетності до контрреволюційних організацій. За словами самого А. Єгорова, він не давав прямих вказівок на фальсифікацію справ, бо підлеглі самостійно проявляли ініціативу. Крім того, установки, що давалися в слідчій роботі, направляли на таку діяльність [415, с. 11].

Директиви були сприйняті й втілювалися в життя. Методи фізичних катувань, що застосовувалися в Чернігівській області, були схожими на описані вище – допити, що тривали декілька діб без перерви, супроводжувалися збоченими формами побиття та моральним приниженням. Яскравим прикладом, коли заарештованого священика закатували до смерті, є справа священика с. Калинівка Роменського району М. Гонтаровського [57].

Випадки, коли ув'язнені церковнослужителі, не витримуючи тортур помирали під час слідства, були не поодинокими. Лише за період 1938–1939 років у Сумській тюрмі померли священик м. Білопільля О. Азбукін, позаштатний священик С. Бушуєв. Крім того, встановлено, що слідство не пережив колишній настоятель Глинської пустині Ніктарій (Нуждін). Можемо припустити, що число церковнослужителів, які не пережили катувань, було більшим. Відомо, що інколи, коли в'язень помирав під час катувань, справу оформляли як доведену до кінця. Відповідно складався акт про розстріл. Так, наприклад, було із «резидентом польської розвідки» Желіховським, справу якого при Харківському облуправлінні НКВС вів Павлюк [481, с. 224–225].

Не випадково, що більшість встановлених мною священиків, які померли під час слідства, були в'язнями Сумської тюрми. Серед її ув'язнених кінця 1930-х років ходили чутки про очільника Сумського міського відділу НКВС О. Кудринського як відомого ката. Під час допитів він застосовував методи фізичного впливу на підслідних.

Звичним явищем були нічні допити, що тривали 4–5 год. і неодмінно супроводжувалися побоями. Керівник міськвідділу НКВС м. Суми бив в'язнів ребром руки по шиї, кулаками в скроні та під боки, беручи обома руками за груди, бив усім тілом об стіну. Були в О. Кудринського й улюблені методи нанесення побоїв – бити ребром лінійки по скронях і потилиці. Або він влаштовував розваги, коли ув'язненого саджали на край табуретки, яку потім слідчий вибивав ногою, і ув'язнений падав на підлогу. Це тривало кілька годин поспіль, після чого відбувалося побиття ніжною табуретки. Якщо О. Кудринський втомлювався від допиту або відлучався у своїх справах, катування не припинялися. Їх продовжували інші працівники, котрі приходили на зміну своєму керівнику. Після катувань ув'язнених кидали на кілька діб до одиночної камери. Такі допити могли повторюватися по кілька разів поспіль. Схожі методи та практику ведення допиту застосовував і помічник оперуповноваженого УДБ Сумського міськвідділу НКВС у 1937–1938 роках М. Крисьєв. «Визначним» слідчим, хто давав фактично 100% розкриття злочинів був Фадєєв, якому О. Кудринський передавав справи тих слідчих, яким не вдавалося отримати потрібні показання від ув'язнених. За ніч роботи Фадєєв добивався необхідного результату [415, с. 12–14].

Зі слів начальника управління НКВС Чернігівської області А. Єгорова відомі прізвища осіб, які під його безпосереднім керівництвом займалися фальсифікацією справ на Чернігівщині: начальник III відділу УНКВС Александрович, начальник відділення III відділу Лещинський, колишній начальник Ніжинського районного управління НКВС Баутін, Громовенко [415, с. 11]. Звісно, це не всі прізвища, адже можна стверджувати, що в роки «великого терору» всі слідчі застосовували незаконні методи ведення слідства. Як зазначав співробітник УНКВС у Харківській області В. Ленський, у той період обстановка в УНКВС була такою, що по всьому приміщенню було чути крик і стогін [219, арк. 136]. І такою ситуація була не лише при УНКВС Харківської області, а при всіх міських, районних, обласних та республіканських управліннях НКВС в усьому СРСР. Як згадує один із фігурантів службового розслідування порушень законності в

1937–1938 роках: «...били заарештованих усі, увесь відділ, усі відділення, все управління НКВС» [481, с. 222; 426, с. 83–91].

Якою ж мала бути мотивація, щоб працівники державної безпеки перетворилися з людей на безпошадних катів, які щоденно масово застосовували не просто побиття та приниження, а збочені форми катувань.

По-перше, як згадувалося раніше, спускалися надзвичайно високі ліміти на розстріли, виконати які без застосування тортур було неможливо. Відповідно, отримавши ці ліміти, керівники обласних управлінь доводили їх до районних та міських. Разом із ними давалися неофіційні вказівки – застосовувати психологічні та фізичні методи впливу на ув'язнених [415, с. 13]. За словами очільника Чернігівського обласного управління НКВС А. Єгорова, підлеглим навіть не потрібно було давати прямих вказівок на застосування тортур, вони розуміли натяки на це й самі виявляли ініціативу.

Ще одним фактором, що може свідчити про те, що вказівки не були основним мотивом, може говорити вишукування різноманітних засобів катувань. Якби лише виконувалася вказівка, відбувалося б просто побиття, а не знущання в збочених формах. Від того, із яким фанатизмом виконувалися фізичні катування, складається враження, що слідчі отримували від цього певного роду задоволення. Вочевидь, це говорить про певні психічні відхилення. Так, наприклад, колишній керівник Сумського міського відділу НКВС, а на момент арешту за порушення соціалістичної законності 16 червня 1939 р. – тимчасово виконуючий обов'язки начальника VIII відділу 1 Управління УНКВС Харківської області О. Кудринський 28 червня 1939 р. був направлений на лікування до психіатричної лікарні ім. Павлова в м. Київ. 2 жовтня 1939 р. лікар визнав, що хворий страждає на затяжний реактивний психоз, а 29 червня 1940 р. – на хронічне душевне захворюванням у формі шизофренії [415, с. 13].

До застосування засобів фізичного тиску на ув'язнених стимулювало й те, що на оперативних нарадах регулярно цькували тих працівників, котрі, на думку керівництва, гуманно ставилися до в'язнів [415, с. 13]. На цих же нарадах заявлялося, що партія дала вказівку змусити ворога всіма засобами роззброїтися. Паралельно з

цькуванням за гуманне ставлення до в'язнів вихвалялися слідчі, які активно застосовували засоби фізичного впливу [219, арк. 123]. Були й суто матеріальні речі, що заохочували працівників органів державної безпеки вживати заходи «активного слідства», – представлення до урядових бойових нагород та відомчих відзнак [481, с. 223].

Крім того, має вагу й психологічна підготовка, адже слідчі здебільшого були переконані, що перед ними знаходяться вороги народу, які гальмують, а часом і просто шкодять діям партії та уряду, а від так і радянському суспільству. Унаслідок комплексу цих факторів, а також застосування практики, коли побиття здійснювали декілька слідчих одночасно, що суто психологічно дозволяло перекласти вину на інших, у рядах органів державної безпеки склалася навіть система певного змагання.

Проте ситуація кардинально змінюється після постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.: вище політичне керівництво країни ініціює розслідування порушення соціалістичної законності. Новий нарком внутрішніх справ Л. Берія за допомогою цього процесу проводить чистку «єжовських кадрів» [481, с. 224]. Розслідування виявляють повсякчасні масові побиття в'язнів, тиск на свідків, фальсифікації справ. Проте це не означало, що відбувалася зміна принципів роботи органів. То був привід для чергової чистки в своїх лавах. Адже за словами першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова на XX з'їзді партії, дозвіл на тортури, що широко застосовувалися з 1937 р. у всій системі НКВС, надійшов з ЦК ВКП(б). Про це свідчить шифрограма Й. Сталіна від 10 січня 1939 р. до секретарів обкомів, крайкомів, ЦК компартій національних республік, наркомів внутрішніх справ, начальників обласних управлінь НКВС. У цьому документі Й. Сталін прямо заявляв, що вживання фізичного примусу було дозволено в органах НКВС з 1937 р. за згодою ЦК [481, с. 227].

Із початком чистки «єжовських кадрів» та розслідування фактів порушення соціалістичної законності кількість застосування фізичних тортур в органах зменшилася, але не припинилася. У цей час було ув'язнено більшість осіб, котрі практикували фізичний тиск та

катування в'язнів. Певним чином вони поплавилися за ті страждання, що принесли ув'язненим та їхнім сім'ям.

Однак фізичний примус продовжував використовуватися органами державної безпеки й у повоєнний час. Про це свідчить докладний звіт Й. Сталіну міністра МДБ СРСР В. Абакумова від 17 липня 1947 р. «Про практику проведення слідства, впроваджену в органах МДБ». Масове застосування тортур було офіційно припинене лише через місяць після смерті Й. Сталіна наказом МДБ СРСР за № 0068 від 4 квітня 1953 р. [481, с. 227].

Досить часто жертвами позазаконних методів ведення слідства ставали й свідки, які проходили по справі. Можемо припустити, що практика застосування позазаконних методів для здобуття свідчень проти духовенства застосовувалася з моменту встановлення більшовицької влади на Сумщині, хоча перше виявлене автором підтвердження цього факту належить лише до 1936 р. 19 серпня 1936 р. за обвинуваченням у приналежності до нелегального контрреволюційного угруповання «істинно православних церковників» та систематичного проведення антирадянської агітації було заарештовано та ув'язнено в тюрмі м. Чернігів безпарafiального священика м. Кролевець, І. Руппу. До 10 січня 1937 р. слідство було завершено. Священик не визнав своєї вини. Проте, як зазначив в обвинувальному висновку оперативний уповноважений молодший лейтенант державної безпеки Левченко, вина підозрюваного повністю була доведена показами свідків та проведенням слідством [74, арк. 4, 80–81]. Так було лише суто документально, адже слідчі чинили тиск на свідків, вимагаючи від них необхідних показів. Проте на судовому засіданні Спеціальної колегії 10 січня 1937 р. усі свідки відмовилися від своїх показів, які вони давали на попередньому слідстві. Крім того, вони заявили, що під час допитів лейтенант Левченко чинив на них тиск, що полягав у погрозах, залякуванні, вимаганні необхідних для слідства показів та змушуванні підписати протоколи зі свідченнями, яких вони не давали [74, арк. 87]. Ці факти не допомогли звільненню священика. Міру запобіжного заходу змінено на підписку про невиїзд, справу повернуто на дорозслідування.

Можна стверджувати, що тиск на свідків відбувався й на додатковому слідстві, що повинне було довести вину священика. Свідок Лисогор підтвердив свої показання, дані на судовому засіданні, заявивши, що не чув антирадянських розмов від І. Руппи. Свідок Самусенко навпаки підтвердив свої показання, дані на досудовому слідстві, що вочевидь говорить про тиск на нього з боку слідчого. Самусенко спочатку стверджував, що нічого про антирадянську діяльність І. Руппи не знає, а потім заявив, що все-таки чув антирадянські розмови. На мою думку, свідок спочатку не боячись заявив правдиву інформацію, адже в суді йому фактично повірили. Потім, очевидно, під тиском повторив показання, які дав на попередньому слідстві. Зважаючи на це, 28 березня 1937 р. на підготовчому засіданні Спеціальної колегії Чернігівського обласного суду справу було припинено [74, арк. 87].

Отже, розгляд справ у судовому засіданні з залученням свідків та обвинувачених ускладнював проведення широких репресій у суспільстві, які, вочевидь, уже планувалися, в тому числі знищення духовенства. Для цього потрібно було або шукати реальну вину церковнослужителів, або створити орган, що замінив би собою весь судовий процес та судовому систему. Система підтвердження вини фактично була напрацьована – отримання показів шляхом тиску та залякування свідків та обвинувачених. Потрібно було лише зробити, щоб ніхто не міг заперечити дані у такий спосіб свідчення. Шлях реалізації цього задуму один – відсутність свідків та обвинувачених під час розгляду справ.

Для отримання потрібних показів слідчі досить часто фальсифікували протоколи допитів свідків та обвинувачених або взагалі складали протоколи допитів осіб, які навіть не викликалися для допиту. Під час перегляду кримінальної справи відносно учасників так званої «антирадянської українсько-націоналістичної повстанської організації», що існувала до 1938 р. на території Роменського району, та постанови трійки при Чернігівському обласному управлінні НКВС від 24 квітня 1938 р. про розстріл її членів (18 осіб, серед яких було й духовенство) визнано, що немає доказів, що доводили б існування такої організації та причетність до неї розстріляних. Зазначається, що свідчення в протоколах допитів за

1938 р. записані в спотвореному вигляді [283, арк. 186–189]. Про фальсифікацію своїх показів від 25 жовтня 1938 р. на дорозслідуванні в 1958 р. групової кримінальної справи (серед її фігурантів є й духовенство) заявив свідок, мешканець м. Лебедин Сумської області, П. Якубенко [281, арк. 121–124].

Під час реабілітації в 1956 р. священника Петропавлівського храму м. Суми Г. Ястремського свідок М. Грабовська не просто заявила про фальсифікацію своїх показів, а докладно розповіла, як це відбувалося. Під час візиту до слідчого Сумського міського відділу НКВС Богрова в 1937 р. останній не запитував її по суті справи, а запропонував підписати протокол, який би підтвердив показання інших наявних у справі свідків про вину священника. Після відмови це зробити слідчий став погрожувати М. Грабовській арештом та запропонував зайти до нього повторно 16 серпня 1937 р. Цього разу Богров не погрожував, а заявив, що свідок даремно відмовляється від заступництва органів. Уже під час візиту 20 серпня свідок довго очікувала в коридорі, після чого її прийняв слідчий Кулик, котрий відразу ж заявив, що їй необхідно підписати протокол, а також повідомив про очну ставку з обвинуваченим. Коли свідок відмовилася підписати протокол, який їй не зачитували, слідчий заперечив, що вона даремно так робить, адже слідство має достатньо показів проти Г. Ястремського, і вона його не врятує, а лише себе погубить. Після того, як на очну ставку привели ув'язненого, слідчий відразу ж запропонував підписати протокол, який він сам записав у потрібній йому редакції. Протокол очної ставки був підписаний ув'язненим та свідком. М. Грабовська наголошувала, що вона підписала протоколи, відчуючи марність подальшого спротиву, а найголовніше – страх за свою свободу та життя [202, арк. 55–59].

Досить часто обвинувачувані виступали одночасно і свідками. Відповідно до оперативного наказу №00447 у ході слідства необхідно було викрити всі злочинні зв'язки обвинуваченого. У справах священнослужителів це перетворювалося у вимагання надати свідчення проти іншого духовенства та активних віруючих. Цим перекривалося ще одне завдання органів державної безпеки – викриття контрреволюційних угруповань (у цьому випадку

релігійних). Саме за таких умов обвинувачуваний одночасно був свідком у інших справах. Звісно, що незаконні методи отримання показів у таких ситуаціях не відрізнялися від позазаконних методів ведення слідства – погрози, побиття, катування. За подібною схемою було сфабриковано існування «контрреволюційного підпілля церковників», що ставило за мету свого існування проведення антирадянської діяльності та відкриття церков на території Глухівського району Сумської області. Благодійний Глухівщини Я. Лукашевич, коли опинився в одній камері зі священником м. Глухів А. Фененком, заявив, що слідчий змусив його дати показання проти А. Фененка. Після цієї заяви Я. Лукашевич відразу ж у камері написав на ім'я прокурора спростування своїх показів. Проте, у кримінальній справі А. Фененка про цей факт немає жодної згадки, що свідчить про те, що або заява була знищена працівниками Глухівської тюрми, або прокурор проігнорував цю заяву. Свідок К. Дубина в 1962 р. заявив, що він не віруючий, а слідчий його просто умовив дати показання проти священника [42, арк. 80–80 зв., 115–116]. Таким чином, на свідків чинився тиск та залякування з боку працівників державної безпеки з метою отримання необхідних свідчень. Застосовувався також метод переконування та нав'язування думки, що показання не врятують обвинуваченого, відповідно немає ніякого сенсу їх не давати.

Якщо переконання та залякування не діяли, слідчий сам писав протокол та підписував його замість свідка. Це, зокрема, видно з показів жительки с. Оксютинці Роменського р-ну Сумської області А. Сиволан від 18 травня 1959 р. Вона та її мати Є. Хілько проходять свідками в справі священника їхнього села В. Шерстюка за 1937 р. У справі наявні нібито їхні показання від 30 листопада 1937 р., але А. Сиволан категорично заперечує проти того, що це її показання, і заявляє, що її ніколи не допитували. Її ж мати взагалі померла задовго до представленого помічником оперуповноваженого IV відділу УНКВС сержанта державної безпеки Радько в кримінальній справі протоколу її допиту – у 1933–1934 роках [216, арк. 26–26 зв.].

Під час слідства проти духовенства використовувалися й підставні свідки, які давали ті показання, що потрібні було слідчому. Так, під час реабілітації в 1962 р. повторним слідством встановлено, що свідок

Кірієнко допитувався в Глухівському відділі НКВС 5 листопада 1937 р. у трьох кримінальних справах проти духовенства і відносно всіх священників давав аналогічні показання [42, арк. 116].

Очевидно, що в період найбільшого розвитку великого терору в СРСР – другій половині 1937 р. слідчі органів державної безпеки інколи не просто перекручували показання в протоколах допитів, але й могли їх фальсифікувати, записуючи свідками людей, котрих не допитували або котрі давно померли. У цей період у політичних кримінальних справах протоколи допитів свідків були не підтверджуючим фактором провини, а необхідною формальністю. На розгляд особових трійок направлялися справи, що не могли бути розглянуті в суді через їхню фальсифікацію. Трійка ж просто виносила вирок, запропонований слідчим, в абсолютній більшості випадків обвинувальний, а в період великого терору – фактично санкціонувала розстріли.

До подібної практики працівників державної безпеки стимулювало декілька факторів. З одного боку, спускалися відповідні вказівки та розпорядження. Застосовувалося заохочення слідчих, які розкривали надумані справи. У таких умовах навіть виникали своєрідні змагання з кількості розкритих справ та знищеного населення. З іншого боку, самі слідчі боялися за своє майбутнє, якщо вони не будуть виконувати подібні вказівки. Вочевидь поряд із цим, діяло переконання, що переслідуються вороги нового соціалістичного суспільства, їх треба покарати навіть якщо вони не винні.

Подібна практика, як і у випадку застосування тортур проти обвинувачуваних, зменшується наприкінці 1938 р. Аналізуючи архівні кримінальні справи духовенства, помітно, що починаючи з кінця 1938 р. фактично відсутні вирoki про розстріли, кардинально зменшується кількість заарештованих. У кримінальних справах автором не виявлено скарг свідків на незаконні методи отримання показів, що б датувалися пізніше кінця 1938 р.

У цілому в 1936–1938 роках найпоширенішими методами отримання неправдивих свідчень проти духовенства були: переконування, що свідчення не змінять долі ув'язненого, тому немає сенсу їх не давати; пропозиції покровительства органів НКВС в обмін

на необхідні показання; перекручування показів; погрози та залякування; фальсифікація протоколів; використання підставних свідків [437, с. 170–174].

Отже, у 1936–1938 роках на Сумщині, як і в СРСР загалом, органами державної безпеки практикувалося масове застосування позазаконних методів слідства. Жертвами ставали як підозрювані, так і свідки, від яких вимагалось дати необхідні покази. Особливого поширення ця практика набула в 1937–1938 роках. Саме на цей період припадають факти, коли ув'язнені священники помирали під час слідства.

Побиття та фізичні тортури використовувалися в системі й лише доповнювали засоби морального впливу та психологічного ламання. Усі незаконні методи слідства обиралися з урахуванням особистих рис заарештованого, його сімейного становища, професійної приналежності тощо.

У період «великого терору» побиття набувають рис катувань, що здійснювалися працівниками органів державної безпеки в збочених, садистських формах. У цей час фізичних катувань зазнавали фактично всі в'язні, їх використовували більшою або меншою мірою всі працівники органів.

У 1936–1937 роках активно використовувалися незаконні методи й для отримання свідчень проти духовенства. Після видання 30 липня 1937 р. оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова №00447 подібні випадки перетворилися на повсякденну практику. Значно зменшується практика використання позазаконних методів із початком розслідувань порушень соціалістичної законності наприкінці 1938 р.

Характерним є той фактор, що автор не зустрічав свідчень про застосування фізичного впливу на свідків, хоча проти ув'язненого духовенства у цей період широко застосовувалися тортури. Винятком були лише ті особи, які проходили по одних справах підозрюваними, а по інших – свідками. Проте в комплексі всі застосовувані органами державної безпеки методи давали необхідний результат, адже суспільство було надзвичайно залякане репресіями.

Свідки розуміли, що відмова дати необхідні показання могла обернутися в кримінальну справу проти них самих, що фактично

дорівнювало смерті. Таким чином, можна говорити про те, що свідків доводили до такого стану, коли інстинкт самозбереження переважав над усіма іншими. Поставало завдання – вийти живим зі стін управління НКВС будь-якою ціною, а насправді – просто вижити. Лише після смерті Й. Сталіна та зміни ситуації в державі більшість із цих людей змогли розповісти правду. Досить часто саме ця правда сприяла перегляду справ репресованого духовенства та його реабілітації.

Більшість показів, отриманих від обвинувачених та свідків, були результатом тиску або сфальсифікації. До обвинувачених широко застосовувалися тортури та катування. До свідків застосовувався переважно моральний тиск та залякування. Керівництво ДПУ, НКВС морально та матеріально заохочувало своїх працівників до таких методів роботи.

* * * * *

Вилучення церковних цінностей на різних територіях Сумщини відбувалося по-різному. У округах Полтавщини відбувалися загравання з владою та протистояння між РПЦ і УАПЦ. Унаслідок цього Церква втратила фактично всі цінності. У Конотопському повіті очільники різних конфесій об'єдналися та разом із представниками влади склали та погодили списки необхідних речей, що не вилучалися з храмів. Завдяки цьому масштаби вилучення були значно нижчими. Відразу два повіти сучасної Сумщини – Роменський та Сумський ввійшли до числа найуспішніших у реалізації цієї кампанії за визначенням тогочасної влади. Унаслідок втілення кампанії Церкву Сумщини не лише було позбавлено дорогоцінних речей та святинь, а й розпочато нові обвинувачення проти духовенства та кримінальні переслідування.

Процес закриття храмів 1920–1930-х років можна розділити на чотири етапи. Перший етап – 1920-ті роки. Відбувається закриття переважно храмів, розташованих на території державних установ та монастирів. Усього на Сумщині було закрито близько 30 храмів та всі монастирі.

Другий етап – 1929 – початок 1930 р. Темпи закриття збільшуються. Початок закриття церков у селах. На цьому етапі було закрито близько 10% храмів.

Третій етап – кінець 1930 р. Відбувається закриття більшості церков. Влада широко застосовувала адміністративний тиск, повністю ігнорувала думку та настрої населення. Закриті храми перетворювалися на заклади соціально-культурного характеру. Представники місцевої влади широко практикували фальсифікацію списків зібрань виборців із рішенням про закриття храмів.

Четвертий етап – 1932–1941 роки. Відбувається остаточне закриття храмів. Закриття відбувалося повністю адміністративним чином. Церкви перетворювали на склади або руйнували. Усього за період 1920–1930-х років на Сумщині було закрито 508 храмів. Мінімум 12 із них було повністю зруйновано, ще 213 перебудовано під різні заклади та установи. Сумська область увійшла до складу регіонів, де на середину 1941 р. не залишилося жодного діючого храму.

За період 1920–1930-х років на Сумщині було заарештовано 211 священнослужителів, 60 із яких розстріляно. Понад 95% розстрілів припадає на 1937–1938 роки. До 1929 р. затриманих головним чином ув'язнювали. У 1929–1934 роках переважають вислання за межі України. Починаючи із 1937 р., одночасно з розстрілами збільшилася кількість засуджених до 7–10 років ув'язнення. Більшість ув'язнених померли в таборах.

Протягом 1920–1930-х років силовими структурами широко застосовувалися методи морального та фізичного тиску. Завдяки катуванням слідчі отримували не лише зізнання у злочинах, що інкримінувалися підозрюваним, але й обвинувачення проти інших.

РОЗДІЛ 4. ОПІР НАСЕЛЕННЯ СУМЩИНИ АНТИЦЕРКОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВЛАДИ

У 1920–1930-ті роки більшість жителів Сумщини були віруючими, особливо в сільській місцевості. Інші лише дотримувалися зовнішніх проявів релігійності. На кінець 1930-х років частка віруючих дещо скоротилася, проте зростає кількість громадян, що дотримувалися зовнішніх проявів релігійності. У попередній період віра та релігійність проникли практично в усі сфери життя, супроводжуючи людину від народження до самої смерті. Викорінення цих явищ із суспільного життя – досить складний і тривалий процес, що обов’язково мав зіткнутися зі спротивом. Саме тому антицерковна та антирелігійна політика радянської влади не могла не викликати опір та незадоволення суспільства, зокрема сільської його частини. А в 1920–1930-х роках це була більшість населення регіону.

За матеріалами перепису 1926 р. на Сумщині нараховувалося лише 11 міст та селищ міського типу, у той час як сіл та хуторів – близько 3200. Сільське населення становило 1391940, міське – 216267 осіб. Як міста, так і села були порівняно невеликими. У середньому на 1 село припадало 437,7 осіб, а на 1 місто – 19660,6 осіб. Регіон був досить аграрно перенаселеним. У середньому на 1 км² припадало 74,2 особи, у той час як в Україні цей показник становив 64,3. У деяких районах густота населення перевищувала всеукраїнську в півтора-два рази. Наприклад, у Білопільському районі Сумської округи цей показник сягав 130,7 осіб на км². Переважна більшість як міських, так і сільських жителів були українцями [365, с. 2; 366, с. 1–2; 367, с. 1–2; 368, с. 1–2; 369, с. 1–2; 370, с. 1–2, 8].

Важко сказати, яка частка населення на 1926 р. позиціонувала себе як віруюча, адже таких даних переписом 1926 р. не фіксувалося. Проте можна говорити, що місцева влада відносила до категорії віруючих практично все населення, що досягло повноліття. Про це свідчать списки віруючих по населених пунктах, що являють собою фактично посімейні переписи, куди занесено все доросле населення та реєстраційні картки релігійних громад, де зазначалася кількість

членів релігійної громади [185, арк. 16–18 зв.]. До числа парафіян зараховували незалежно від рівня освіти та соціального чи майнового становища. Значну кількість віруючих серед жителів СРСР із різним рівнем освіти підтвердив і перепис 1937 р. [363, с. 118–119].

На кінець 1930-х років зростає кількість міського населення, хоча перепис 1939 р. свідчить, що Сумщина зберегла аграрний характер. Лише 18,7% жителів проживало в містах. Рівень освіченості в віковій групі від 5 до 49 років зріс із 62,4% у 1926 р. до 92% у 1939 р. Хоча рівень освіченості вікової групи понад 50 років збільшився вдвічі, однак залишався досить низьким – 42,6%. Серед міщан віком від 9 років і старше освіченість в 1926 р. становила 72,6%, в 1939 р. – 91,1%. Серед селян – 52,8% та 82,3% відповідно. Проте рівень освіченості жителів області був досить низьким. У 1939 р. лише 4 жителі з тисячі мали вищу освіту та 71,9 – середню. У той час, коли, наприклад, у Харківській області цей показник становив 15 та 128,9 особи відповідно.

Рівень релігійності дещо переважав серед сільського населення. Більшість селян старше 49 років були віруючими, водночас невіруючі склалися переважно з молоді, на яку значний вплив мала радянська ідеологія через різні галузі суспільного життя, у тому числі й освіту [364, с. 25, 41, 45, 52].

Спираючись на ці дані, можна стверджувати, що більшість жителів Сумщини проживала в невеликих селах і вплив радянської антирелігійної ідеології на них був дещо нижчим. Оскільки агітатори не були місцевими, то ставлення до них було з позиції «чужих», а відповідно, і до їхніх промов жителі ставилися, як мінімум, із насторогою. У той час як духовенство сприймалося за «своїх». Крім того, сільське населення сприймало церкву як святиню та місце розради, тобто осередком суспільного життя. Відповідно, будь-які утиски проти неї сприймалися вороже. Цілком логічно, що рівень радикалізму і силові форми спротиву серед сільського населення були значно вищими ніж серед міського.

У 1920-х роках після закінчення політики «воєнного комунізму» у віруючих залишалася можливість, маніпулюючи повсякденністю, пошуку варіантів законно відстоювати свої права та інтереси. Віряни перебирали на себе частину антицерковних утисків (в економічному

та фінансовому плані), допомагаючи функціонувати церквам та парафіям. Маховик репресій лише набирив обертів, рівень силового тиску й панування силових структур був значно меншим, ніж у 1930-х роках, тому віруючі могли в межах закону висловити своє незадоволення та фактично чинити опір антирелігійній політиці. З іншого боку, антицерковні заходи були покликані обмежити вплив Церкви, а не цілковито її ліквідувати. Такі дії хоча й негативно впливали на Церкву, проте залишали віруючим можливість задовольняти свої духовні потреби.

Що стосується законних методів опору православного населення антирелігійній політиці, то вони були досить типовими для всієї України. Це, насамперед, релігійна пропаганда, діяльність мандрівних проповідників, виступи духовенства на влаштовуваних більшовиками антирелігійних диспутах, організація хресних ходів, вивчення й тлумачення законодавства про свободу совісті, освячення колгоспних ланів, криниць, будівель, залучення віруючих до церковних рад і з'їздів різних рівнів.

Ще однією групою законних методів була адекватна відповідь тиску на духовенство та Церкву. Так, віруючі збирали продовольство та кошти для сплати податків духовенства, утримання храмів тощо. Значного поширення набуло писання скарг віруючими до радянських інстанцій різних рівнів, збирання підписів проти закриття храмів тощо [394, с. 70–77]. В абсолютній більшості випадків усі ці заходи не здобували бажаних результатів. Радянська влада весь час намагалася зменшити спротив населення, тому постійно, але впевнено забороняла та ставила поза межі закону «легальні» методи.

Однак справжній спротив антирелігійній політиці виражався в незаконних (силових) методах, що відбувалися у відповідь на посилення тиску про Православної церкви. Перші прояви пробудила кампанія з конфіскації церковних цінностей на допомогу голодуючим у 1922 р. В Україні цей захід викликав протести окремих священнослужителів і віруючих. Вони проявлялися у двох напрямках: агітація проти вилучення коштовностей і переховування майна та його описів. Рідше відбувалися стихійні виступи та сутички з органами правопорядку [394, с. 83]. Р. Конквест із посиланням на

газету «Правда» від 20 квітня 1922 р. пише про 1400 сутичок, що відбулися біля храмів [498, с. 229].

Інколи саме духовенство переховувало церковне майно, проте це також були поодинокі випадки. Населення краю відносилось до цієї кампанії по-різному. Серед більшості духовенства панували настрої байдужості, співчуття до вилучення або приховане незадоволення. Незважаючи на те, що в атеїстичній літературі говорилося про контрреволюційну позицію священнослужителів, насправді ж, воно хоча й без ентузіазму зустріло постанову про вилучення цінностей, але більшість не виявила відвертої ворожості діям органів влади [449, с. 69]. На Сумщині, як і в Україні загалом, незважаючи на втрату майна, Церква практично не змогла організувати віруючих на захист своїх інтересів.

Але на теренах краю все-таки відбувалися виступи на захист церковного майна. Приводом було те, що населення вважало храми недоторканими, Божим місцем, а тому виступало на їхній захист. Водночас значно більше обурення викликала провокативна поведінка представників влади під час вилучення. Зазвичай церкву оточувало озброєне військо, потім усередину входили представники влади й священник, а досить часто лише «віруючий», який насправді був радянським активістом і не мав ніякого відношення до релігійної громади. Замкнувши за собою двері, ці представники проводили вилучення, причому представники влади не виявляли найменшої пошани ані до церкви, ані до сакральних предметів. Заходили до церкви в капелюхах і з цигарками, супроводжуючи це брудною лайкою. Тим часом миряни оточували церкву та спостерігали за поведінкою більшовиків, що ображала їхні релігійні почуття, а відповідно, викликала обурення [485, с. 49].

Прикладом цього були події в селах Печини та Угроїди Охтирської округи, де віруючі збунтувалися проти подібних заходів. Ситуацію вдалося стабілізувати лише після вживання відповідних заходів з боку силових структур. До революційного трибуналу було передано 18 осіб, 10 із яких – духовенство. За образу комісії одну особу віддано під суд [296, арк. 56–57]. На захист своїх церков та святинь піднялися також жителі с. Вільне Великописарівського району, с. Княжичі Ямпільського району, с. Ведмеже Великобубнівського району,

с. Веригине Глухівського району, с. Битиця Сумського району, с. Олександрівка Буринського району та інші [471, с. 145]. Ці випадки охоплюють усю територію Сумщини та є підтвердженням того, що віруючі краю негативно відносилися до вилучення церковного майна. Незважаючи на те, що регіон вважається одним із тих, який байдуже зустрів цю акцію, і реалізована вона тут була нібито спокійно, а результати вилучення в окремих районах є одними з найвищих, сьогодні можемо стверджувати, що населення не віднеслося до кампанії зі співчуттям, а проводило боротьбу проти її реалізації. Проблема в тому, що у більшості випадків ця боротьба не давала бажаних результатів.

Як зазначало ОДПУ щодо бунтів на захист церковних цінностей в циркулярному листі № 37 від 1930 р., останній контрреволюційний виступ, проведений Церквою, та розрахований на фанатизм віруючих, під лозунгом захисту церковних цінностей у 1922 р. закінчився важкою поразкою для Церкви. Переконавшись в неможливості безпосередньої відкритої боротьби, церковники почали пристосуватись до радянських умов [43, арк. 1]. Сприяло цьому й запровадження НЕПу, коли натиск на Церкву помітно зменшився. Не останнє місце у цьому процесі відіграла й міжконфесійна політика більшовиків, унаслідок якої владі вдалося розпалити міжконфесійну ворожнечу та сподіватися, що Церква у ній просто знищить саму себе.

Одночасно в державі відбувалися антирелігійні кампанії, що в 1925–1926 роках призвели до виступів на Одещині та Катеринославщині [394, с. 84]. Проте на Сумщині у цей час не зафіксовано жодних акцій на захист Церкви.

Згортання НЕПу означало й новий наступ на релігію та духовенство. Збільшувався економічний та ідеологічний тиск. Розпочалася кампанія з вилучення дзвонів у фонд індустріалізації, масове закриття церков, що передавалися під культосвітні заклади, комори тощо. Інколи закриті храми взагалі не використовувалися. За таких умов посилювався спротив антирелігійній політиці з боку духовенства та селянства, яке залишалося в переважній більшості глибоко віруючим та вбачало єдину розраду своєму тяжкому

становищу лише в Церкві. Її знищення штовхало народ постати на захист Православної церкви шляхом відкритих виступів.

Саме в цей період на Сумщині зароджуються та активно поширюються радикальні методи опору антирелігійній політиці. На відміну від 1922 р., коли частина суспільства, як і духовенство краю, здебільшого байдуже або навіть зі співчуттям поставилися до вилучення цінностей на користь голодуючим, зараз церкви закривалися й досить часто стояли без використання. Як зазначає Р. Конквест, храми та їхнє майно інколи цинічно знищувалося на очах віруючих. Проте, за словами дослідника, населенню боліло не лише святотатство. У цій справі селянство відчувало образу своєї людської гідності, втрату останньої втіхи в своєму житті. Наприклад, у с. Вільшана Недригайлівського району Сумської області було закрито та розібрано дві церкви: із кам'яної – вимощена дорога, дерев'яна – розібрана та спалена. Здійснювалися спалення ікон, церковних книг, архівів, розкрадання цінностей тощо [395, с. 233–235]. Тепер фактично відбувалося не просто вилучення майна чи закриття храмів, а знущання над релігійними почуттями населення. Безумовно, що це не могло не викликати обурення в суспільстві. Ці факти у поєднанні зі збільшенням тиску на селянство призводили до наростання опору.

Це визнавалося й владою. Так, на початку 1930 р. з боку ОДПУ відзначалося, що закриття молитовних будинків, оподаткування служителів культу, застосування інституту позбавлення швидко активізувало духовенство всіх напрямів. Воно почало активно опиратися. За цих умов колись досить вороже налаштовані представники різних напрямів православ'я змушені були краще зорганізуватися. До цієї боротьби активно долучається просте населення [43, арк. 1–9].

У 1929 р. фіксується значна кількість хвилювань та виступів у селах на релігійному підґрунті. Приводом до виступів слугувало не лише закриття храмів незаконним шляхом, але й так звані «правильно» організовані закриття, коли дотримувалися всіх формальностей. Перетворення будинків духовенства на культурні установи, позбавлення священників права голосу, вилучення земельних наділів, обкладання їх під час хлібозаготівель, податки,

закріплення радіоантен на дзвіницях, зняття дзвонів – усе це спонукало до виступів та демонстрацій [43, арк. 5].

Архівні документи зберегли значну кількість даних про активну протидію віруючих у цей період радянським антирелігійним лекціям, виставам, мітингам та демонстраціям, що здебільшого супроводжували антисвяткові кампанії (комсомольське Різдво, більшовицька Пасха тощо). Наприклад, у с. Есмань Глухівського округу під час факельної антипасхальної демонстрації 1929 р. населення вороже її зустріло, закидавши палицями та іншими предметами. У с. Кучерівці цієї ж округи на демонстрантів влаштували засідку, а саму демонстрацію закидали багном. Під час «воскресника» у с. Сопичі близько 2 тис. жителів хотіли побити активістів, які працювали на цьому заході [123, арк. 6]. Таких випадків у партійних доповідях різних округів та районів сучасної Сумської області згадується безліч. Відповідальність за це влада покладала на куркулів та духовенство. Але ці випадки свідчать про те, що народ зміг самоорганізуватися на захист своїх інтересів, на відміну від випадків вилучення церковних цінностей, коли вважав цей захід необхідним для допомоги іншим.

За офіційними даними в Україні за період із 1 травня до 15 грудня 1929 р. відбулося 32 виступи [30, арк. 158], що в середньому становить 1 виступ на 10 днів. Проте ситуація погіршувалася, кількість виступів збільшувалася. У результаті цього за період із 1 по 12 січня 1929 р. відбулося 12 виступів [32, арк. 2]. Фактично кожного дня в Україні відбувався 1 виступ на релігійному ґрунті.

Відкритий опір органам влади як метод спротиву антирелігійній політиці влади поширювався й на Сумщині. Особливістю краю, з одного боку, було те, що тут тільки почали розповсюджуватись радикальні форми, а з іншого боку, саме тут відбувається один із наймасовіших та найрадикальніших виступів на релігійному ґрунті 1929 р. в УРСР. Виступ у с. Берюхово Путивльського району влада класифікувала як повстання. Цей випадок набув широкого резонансу та тримався на контролі центральними державними й партійними органами. Пізніше Р. Конквест опише його як приклад повстань 1929–1930 років [498, с. 235]. Приводом до виступу послужило те, що 14 грудня 1929 р. група

активістів, перебуваючи в нетверезому стані та не маючи жодного рішення чи дозволу, піднялася на дзвіницю й почала спилювати дзвони. Побачивши, що з дзвіниці знімають дзвони, біля церкви зібралися віруючі щоб захистити храм. У відповідь на заклик активістів розійтися розпочалися хвилювання. Натовп побив радянських та комсомольських активістів. Втікаючи від переслідування, активісти закрилися в приміщенні сільської ради. Проте, це не зупинило селян. Натовп розгромив його, підпалив культосвітні заклади. Безладдя припинилися лише після того, як партійці відкрили вогонь із вогнепальної зброї [30, арк. 158 зв.; 144, арк. 57–64].

Показово, що винними в цьому інциденті влада визнавала не п'яних активістів, які відкрито порушили законодавство, а церковний актив села, зокрема монашку та священика. Місцева партійна верхівка назвала цей випадок проявом класової боротьби на селі, а саме спробою куркульських та інших елементів помститися партійній, комсомольській та позапартійній частині активу села за проведення правильної політики на селі. Унаслідок цих подій планувалося не переглянути відносини з Церквою та налагодити законний процес закриття храмів та зняття дзвонів, навпаки ця ситуація була використана для посилення антирелігійної агітації та колективізації округу [122, арк. 42–48].

За цих умов менше ніж за місяць в окрузі відбувається ще одне повстання. 8 січня 1930 р. у с. Блистів Понорницького району також через зняття дзвонів було нанесено побої голові районного виконавчого комітету та окружного виконавчого комітету. На Різдво місцевий осередок «Безбожник» вирішив наступного дня зняти дзвони з місцевої церкви. Про рішення довідався церковний актив та священик. 8 січня після богослужіння останній закликав віруючих обороняти святині, сторожу наказав нікому не передавати ключів. Коли з'явилися комсомольці сторож негайно повідомив про це церковний актив. Задзвонили в набат, на що зібралося, за офіційними даними, близько тисячі осіб [144, арк. 70–71].

З огляду на реакцію селян в обох описаних випадках, можна стверджувати, що більшість виступала проти зняття дзвонів та закриття храмів. Проте тоталітарний режим ігнорував думку

населення. Такі ситуації були використані як привід для посилення репресій та втілення в життя своїх планів. Силовими методами усувалося інакодумство. Події с. Блистів не були винятком, оскільки знову вина покладалася на священика та церковний актив, зокрема було заарештовано понад 30 осіб.

Це лише наймасовіші та найяскравіші приклади. Дрібні бунти відбувалися на всій території Сумщини. У с. Пекарі Смілянського району в день зборів виборців з метою прийняття рішення про зняття дзвонів, на які прибув секретар РПК, зібралося близько 300 віруючих. Побоюючись наслідків, питання зняття дзвонів не обговорювалося. У с. Чернеча Слобода під час Різдвяного богослужіння до церкви зайшла демонстрація з прапорами, очолювана місцевим головою сільської ради, з вимогою припинити богослужіння. Звісно, що це обурило народ і той побив голову сільської ради. У с. Коровинці Недригайлівського району під час перевірки культового майна члени комісії та голова Комітету незаможних селян почали курити в церкві. Такі дії обурили віруючих жінок, котрі побили голову КНС [129, арк. 34]. Аналогічні інциденти відбувалися практично в кожному селі.

Незважаючи на те, що в більшості випадків такі дії віруючих не давали бажаних результатів (зазвичай заплановане просто відтермінувалось), вони є показником ставлення населення краю до антирелігійної політики влади. Спираючись на це, можна стверджувати, що в абсолютній більшості народ, зокрема селянство, не підтримувало політику радянської влади, воно ідеологічно та матеріально перебувало в своєрідній опозиції до радянської влади. Єдиною установою, що багато в чому поділяла думку та долю селян у нових умовах, була Православна церква, яка, як і значна частина селянства, зазнала переслідувань.

Після виходу статті Й. Сталін «Запаморочення від успіху», населення намагалося використати затишшя на релігійному фронті для відновлення богослужінь в уже закритих храмах. На передодні Великодня 1930 р. хвиля масових виступів із вимогами відкриття церков прокотилася селами Сумської, Чернігівської, Полтавської, Прилуцької, Первомайської, Миколаївської та Сталінської округ [395, с. 24]. Це свідчить про те, що населення держави не лише не

сприймало антирелігійної політики, а й залишалося релігійним, намагалося не просто зберегти діючі храми, але й повернути в своє користування вже зачинені, залишити на них дзвони тощо.

Проте період затишшя не був тривалим. Уже до кінця 1930 р. було закрито 80% сільських церков [498, с. 236; 443, с. 49–51]. На Сумщині, як і в СРСР, у цей час не зафіксовано масових виступів населення. О. Бойко таке народне затишшя пов'язує, з одного боку, із пом'якшенням антирелігійної роботи після критики Й. Сталіна, а з іншого – із голодомором 1932–1933 років, репресіями 1932–1936 років і «безбожною п'ятирічкою», що остаточно підірвали спроможність українців чинити опір. Боротьба з антирелігійною політикою влади вщухала [395, с. 85]. Голодомором та масовим закриттям храмів на початку 1930-х років влада завершила злам церковної організації як дійової цілісності [399, с. 83]. Це не могло не відбитися на спротиві населення. Адже голодна людина не може думати про вищі цінності. В умовах голоду вся її активність інстинктивно зводиться лише до забезпечення природної необхідності в їжі. Головним завданням стає вижити, будь-яка боротьба окрім боротьби за виживання, відходить на другий план.

Разом із тим, не можна говорити про повне припинення боротьби та спротиву, що відбувалися перманентно, стихійно. Так, кількість та масштабність виступів кардинально зменшилася. Приводом були не лише релігійні питання. Переплітаються церковні, соціальні, ідеологічні та економічні чинники. Проте релігійне підґрунтя не зникає. Типовими залишалися жіночі бунти, що найбільшого свого розвитку сягнули в 1930 р. Досить часто саме жінки відкликалися на захист церковних дзвонів та храмів [498, с. 235]. Інколи їм вдавалося досягти своєї мети. Під страхом розправи розлюченого натовпу місцеві активісти на деякий час відкладали реалізацію запланованого. Ці бунти були проявом реакції жіночої частини населення на антирелігійну політику радянського тоталітарного режиму й у подальшому. Досить часто перепліталися економічні та релігійні причини опору. Прикладом цього був бунт у с. Красне Сумського району, що відбувся в березні 1932 р., після того як у місцевому колгоспі було винесено постанову про здачу молока державі та зменшення норм його видачі

колгоспникам. Як реакція місцевого населення на таку постанову та тяжке матеріальне становище, 19 березня 1932 р. відбувся жіночий бунт. Є. Шесточенко разом із сином С. Шесточенком ходили хатами закликаючи розбирати колгоспних корів. Жінки під керівництвом Є. Шесточенко спочатку збиралися групами на вулицях, а потім відсторонили від роботи керівництво колгоспу, зламали замки та почали розбирати колгоспних корів. Показово, що жінки брали лише тих корів, які до колективізації належали їм [66].

Незважаючи на те, що колгоспниці не висували жодної релігійної вимоги, поряд із Шесточенками в організації бунту було обвинувачено й місцевого священика М. Олексенка, як організатора та керівника. Представники НКВС намагалися звинуватити духовенство в організації таких виступів. Інколи безпідставно, лише через те, що серед бунтівниць були члени релігійної громади. Хоча, як показує практика, такі демонстрації в основному відбувалися стихійно і церковнослужителі не мали до них жодного відношення.

Лише з черговим посиленням тиску на Церкву в 1936–1938 роках пожвавлюється й спротив антирелігійній політиці. Знову відбувається радикалізація форм опору. Нова хвиля пожвавлення антирелігійного руху вже не набуває попереднього розмаху, проте, незважаючи на смертельну небезпеку, селянство намагається відстояти своє право на віру та Церкву. Основною формою опору на даному етапі були «волинки». Цей термін в 1930-х роках вживався радянськими спецслужбами для позначення селянських бунтів.

Управління НКВС Чернігівської області в доповідній записці про результати оперативної діяльності за період із 1 червня 1937 р. до 10 січня 1938 р. повідомляло про посилення організацій волинок релігійними організаціями, головною вимогою яких було відкриття закритих храмів [47, арк. 16, 182]. Причинами, що провокували ці бунти, крім посилення наступу на релігію та терору проти духовенства, була й нова Конституція. Спираючись на її норми, церковнослужителі та віруючі вимагали відкрити храми для реалізації свого конституційного права.

Зрозуміло, що у цей час масштаби виступів органами НКВС перебільшувалися. Силові структури, а насправді карально-

репресивні, навмисно до організаторів виступів зараховували духовенство, навіть якщо воно не мало жодного відношення до таких хвилювань. Починаючи з 1936 р. відбувається посилення репресій проти духовенства, а із другої половини 1937 р. – реалізація куркульської операції, у ході якої планувалося остаточно покінчити зі служителями Церкви. Відповідно необхідно було знайти приводи для арештів, що переростали в розстріли. таким чудовим приводом була організація волинок.

Не варто недооцінювати таку форму боротьби. У другій половині 1930-х років на Сумщину знову повертаються волинки на релігійному підґрунті. Саме вони стають радикальними проявами спротиву антирелігійній політиці у цей період. Наприклад, у першій половині 1935 р. під впливом діяльності священика м. Шостка Г. Шевчука відбувалося дві волинки [99, арк. 61–64]. Священик с. Семенівка Липоводолинського району В. Базилевич під час закриття церкви в 1935–1936 роках намагався організувати населення виступити проти даної акції [274, арк. 23]. Напередодні першотравневих свят 1937 р. священик с. Калинівка Роменського району М. Гонтаровський організував делегацію жінок до сільської ради з вимогою поновити роботу закритої у 1936 р. церкви. Натовп, чисельністю 18–20 осіб, підняв бунт у сільській раді, вимагаючи від голови відкрити церкву [57, арк. 55–56; 439, с. 79–83]. Досить часто під обвинуваченням духовенства в організації волинок, приховувалося те, що священик просто говорив, що нова Конституція не забороняє богослужіння, або на запитання віруючих, як можна відновити богослужіння чи повернути закритий храм, відповідав, що потрібно добиватися дозволу влади.

Такі факти свідчать про те, що радикальні форми опору антирелігійній політиці на Сумщині в 1930-х роках не припинилися, лише зменшився масштаб виступів та їхня кількість, якщо порівнювати з кінцем 1929–1930 роками. У цей час більшість учасників були жінками. Після прийняття в 1937 р. нової Конституції УРСР, духовенство та активні віряни в своїх вимогах відкрити храми спиралися саме на її норми. А з іншого боку, збільшення кількості виступів на релігійному

грунті в другій половині 1930-х років було викликано посиленням репресій проти Церкви та духовенства [434, с. 197–204].

Упродовж 1920–1930-х років на Сумщині відбувався спротив репресіям проти Православної церкви, що характеризується такими особливостями: по-перше, майже всі випадки бунтів, волинок тощо характерні виключно для сіл і практично відсутні в містах; по-друге, акти спротиву супроводжують дії влади, пов'язані зі знищенням храмів або інших святинь у той час, як подібні дії жодного разу не були реакцією на переслідування або арешти духовенства. На мою думку, перше можна пояснити тим, що сільське населення було більш прив'язане до Церкви, вплив радянської ідеології на селі був значно нижчим, ніж у містах. Усі жителі села знали місцевого священика та сприймали його за «свого», у той час як приїжджих агітаторів сприймали за «чужих». Відповідно, спираючись на таку позицію населення, сільське духовенство могло широко апелювати до антирелігійних тез партійних агітаторів. З іншого боку, таку ситуацію можна пояснити тим фактом, що в містах та містечках було по декілька церков, у той час як у селах – переважно по одній. Закриття єдиної в селі церкви або вилучення з неї майна чи дзвонів автоматично означало, що селяни позбавлялися єдиної можливості для забезпечення своїх релігійних потреб. У містах подібна ситуація була менш трагічною, адже для задоволення релігійних потреб існувала певна альтернатива. Після закриття одного храму можна відвідувати богослужіння в іншому. Крім того, вплив духовенства в селах був значно вищим. Церква залишалася єдиним соціальним осередком на селі, у той час як у місті існували клуби та інші заклади соціального характеру, певною мірою «відв'язували» народ (переважно молодь) від Церкви. Проведення вільного часу тут було забавнішим, менш регламентованим.

Що стосується того факту, що віряни не чинили спротиву репресіям проти духовенства, тут також присутні кілька факторів. По-перше, в час масових арештів ця проблема зачіпала більшість родин. Відповідно, ставлення до арешту священнослужителів, з одного боку було цинічним, адже арештовували не лише духовенство, з іншого боку – арешти рідних вочевидь хвилювали більше.

Крім того, усунення церковнослужителів не означало припинення релігійного життя громади. Можна було розраховувати, що замість ув'язненого священика прийде інший. Разом із тим не можна відкидати й фактор страху, оскільки в період панування тоталітаризму кожен розумів, що в разі виступу на захист ув'язненого його можуть також заарештувати та розстріляти.

Таким чином, весь період репресій 1920–1930-х років проти Церкви супроводжувався на Сумщині активним спротивом з боку населення. Його форми та прояви, як і радикалізація методів, залежали від міри тиску на церкву. Піком спротиву була межа 1920–1930-х років, коли регіон охопив ряд повстань на релігійному ґрунті.

* * * * *

Отже, у період 1920–1930-х років на Сумщині, як і в усьому СРСР, активно відбувався опір населення антирелігійній політиці радянської влади. Він проявлявся у таких формах, як масові виступи, жіночі бунти, волинки тощо. З 1922 р. під час конфіскації церковних цінностей розпочалася боротьба проти антицерковної політики більшовиків. Піком цієї боротьби були 1929–1930 роки, коли відбулася радикалізація методів досягнення мети. На зміну релігійній агітації, збиранню підписів проти тих чи інших дій влади прийшли масові виступи та відкриті протистояння. Саме в цей час на теренах краю відбулася низка масових виступів проти зняття дзвонів, наприклад у селах Берюхово та Блистіві. Незважаючи на те, що в першій половині 1930-х років кількість і масштаб виступів зменшилися, боротьба не припинялася. Починаючи з середини 1930-х років відбулося певне повернення до збору підписів та подання клопотань до різних радянських інстанцій. Зі збільшенням репресій проти Церкви спротив цій політиці посилювався, набуваючи нового максимуму в 1935–1937 роках. Варто зазначити, що більшість акцій спротиву відбувалися за ініціативи населення і Церква фактично не виступала їхнім організатором.

ВИСНОВКИ

У 1920–1930-ті роки Українська держава та український народ переживали складні часи. Цей період був одним із найтрагічніших в історії України, оскільки було втрачено незалежність та суверенітет. Більшовицькі окупанти встановили жорстокий режим, що поставив під загрозу існування не лише державу та самобутність українців, але й саме існування українського народу.

У переважній більшості українці були релігійними, сповідуючи православ'я, що було не лише релігією, але й фактором формування та розвитку культури, неповторності українського народу протягом останнього тисячоліття. Не дивно, що в таких умовах долю свого народу повністю розділила Православна церква. Сотні духовенства й тисячі віруючих Сумщини постраждали в страшні роки гонінь на Церкву, несучи Слово Боже та відстоюючи правду. Непоправних втрат було нанесено і матеріальній, і духовній спадщині пов'язаній із православ'ям. Показовим є приклад Сумщини, що була одним із тих регіонів, де Православна церква постраждала найбільше.

Перші праці радянських дослідників мали на меті легітимізувати дії влади відносно Церкви, а відповідно показати населенню її ворожість не лише до більшовиків, а, насамперед, до простого населення. Виходячи з поставлених завдань, вони лише обґрунтовували необхідність витіснення релігії з суспільного життя та ліквідації Церкви. Поштовху розвитку радянській історіографії надала кампанія вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим. З одного боку, з'являлися публікації, в яких стверджувалося, що подібні заходи вже відбувалися в минулому. У критичних умовах Церква віддавала свої багатства на допомогу населенню. З іншого боку, після завершення цієї кампанії публікувалася інформація стосовно кількості вилученого майна. З новим наступом на релігію в СРСР із кінця 1950-х років з'являються історичні дослідження з даної проблеми. Проте вони, як і раніше, акцентували на ворожості Церкви. Радянська історіографія не розглядала регіональні особливості.

В українській діаспорній історіографії увага приділяється переважно функціонуванню та переслідуванню УАПЦ.

Зарубіжна історіографія пов'язана, насамперед, із появою робіт Р. Конквеста. У його дослідженнях знайшли відображення окремі події, що стосуються репресій 1920–1930-х років проти Церкви на Сумщині. Російська емігрантська історіографія стосується переважно історії РПЦ. Цю традицію продовжила й сучасна російська історіографія.

Після здобуття Україною незалежності розпочинається новий етап розвитку історіографії. Відзначається значний інтерес до питання гонінь Церкви. На початку ХХІ ст. акценти зміщуються в сторону соціальної та регіональної історії. Відповідно, об'єктом наукових пошуків стають соціально-економічні питання, повсякденне життя духовенства, дослідження репресій проти Церкви на краєзнавчому рівні. Проблема репресій проти Православної церкви на Сумщині в 1920–1930-ті роки досліджувалася переважно краєзнавцями. Основна увага приділялася арештам духовенства. Окремі аспекти знайшли відображення в працях українських істориків. Проте на сьогодні не має комплексного дослідження з даної теми.

Монографія підготовлена на основі інформативно насичених та взаємодоповнюючих документів, продукуваних як в межах державних установ, так в релігійних інституціях. Більшість джерел введено до наукового обігу вперше. Архівні документи розпорошені по різних архівосховищах. Використання тогочасної преси, архівних кримінальних справ, матеріальних джерел дало змогу зробити дослідження об'єктивнішим.

Дослідження дало змогу виявити та ввести до наукового обігу ряд архівних документів, а саме: нормативно-розпорядчі документи місцевої влади, листування щодо закриття храмів, архівні кримінальні справи, реєстраційні картки духовенства, релігійних громад, апеляційні скарги ув'язнених, протоколи повторних допитів свідків (1950-х років), щоденник та акти передачі речей із храмів до Роменського краєзнавчого музею, погосподарську книгу Калинівської сільської ради за 1937 р.

Репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки були складовою загальнодержавних заходів державного примусу та переслідування. На тлі того, що в північних та

південних районах значної підтримки здобула УАПЦ, відбувалося запекле протистояння представників різних православних церков.

На території краю був слабо розвинений безвірницький рух. Незважаючи на це, наслідки репресій тут стали одними з найтяжчих в Україні. До 1941 р. в Сумській області не залишилося жодного діючого храму, більшість духовенства було заарештовано або знищено.

Антицерковна політика Сумщини мала регіональну специфіку, що визначалася наявним адміністративно-територіальним поділом та являла собою систему політичних, правових, адміністративних та ідеологічних заходів, направлених на послаблення позицій Православної церкви, витіснення її з суспільного життя регіону. Антицерковна політика на Сумщині вибудовувалася, виходячи з твердження про Церкву, як основу старого державно-політичного ладу та основного ворога радянської держави. Цілі такої політики полягали в витісненні Церкви з усіх ланок життя суспільства, ліквідації економічного підґрунтя для існування, позбавлення майна та можливості відстоювати право на власне існування. Генеральна лінія, основні напрями та завдання цієї політики визначалися союзним та республіканським центрами. Проте виконавцями були представники місцевої влади та активу. Саме від них залежали масштаби та наслідки реалізації різних кампаній на місцях. Досить часто виконавцями антицерковних заходів на місцях були члени партії, комсомольці та піонери. Саме вони були активістами.

Комплекс антицерковної політики на Сумщині включав у себе позбавлення Церкви прав юридичної особи, можливості вести релігійну пропаганду, видавничу, освітню, соціальну, економічну діяльність. Головна мета антицерковної політики полягала в створенні таких умов, за яких були б закриті всі храми та ліквідовані релігійні громади. Радянська ідеологія та спосіб життя мали повністю замінити православні. Репресивність полягала, насамперед, у тому, що відбувалися утиски та обмеження інтересів Церкви в усіх сферах життя, незаконному позбавленні майна та юридичних прав, перспективи релігійної пропаганди, а з часом і можливості відправляти богослужіння. В основі цієї політики лежала

дискримінація за релігійною ознакою. Зважаючи на відсутність єдиного адміністративного підпорядкування, часові рамки реалізації кампаній були різними.

Репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки включали дві складові: репресії проти Церкви як суспільного інституту та репресії проти духовенства. Виходячи з цього, визначалися дії репресивного апарату на Сумщині, їх спрямованість, механізми репресій, форми та напрямки переслідувань.

Підрив економічного становища православ'я на теренах Сумщини був складовою загальнодержавної політики і не мав регіональних особливостей. Заходами такого підриву були: позбавлення Церкви права власності, вилучення церковних цінностей, земельних наділів, ліквідація монастирів. Що стосується масштабів та умов, у яких відбувалася реалізація цих кампаній, вони відрізнялися в залежності від адміністративного підпорядкування районів сучасної Сумщини та позиції місцевої влади. Ще одним чинником слугувало вміння керівництва різних православних церков знайти спільну мову між собою та світською владою. На Конотопщині представники різних гілок православ'я спільно з владою визначили речі, що повинні були залишитися в храмах після вилучення. Масштаби вилучення церковних цінностей тут виявилися значно меншими. У Сумському та Роменському округах представники різних православних конфесій проводили відкрите протистояння між собою. Скориставшись цим, місцевої владі вдалося домогтися значних успіхів у реалізації кампанії. Ці округи зайняли одні з перших місць в Україні за результатами вилучення цінностей. У цілому, у 1920-ті роки Церква регіону втратила економічне підґрунтя для існування та забезпечення своїх служителів.

Механізм репресій проти Православної церкви на Сумщині фактично не мав специфічних рис. Він включав у себе позбавлення матеріальної основи, законодавчі та адміністративні обмеження, насадження розколу й ворожнечі в церковному середовищі, запровадження замість традиційних релігійних свят та обрядів нових – радянських. Залежно від часових рамок, можемо виділити п'ять основних репресивних механізмів: запровадження антицерковного законодавства, економічний тиск на Церкву, насильна зміна

юрисдикції парафій, дискримінація Церкви в очах суспільства та запровадження атеїзму, закриття та знищення церков. До початку літа 1941 р. на Сумщині було закрито всі православні храми, кількість яких сягала понад 500, мінімум 12 із них були повністю знищені, а 225 – перебудовані під світські установи.

Репресивний механізм відрізнявся від загальнодержавної ситуації насамперед умовами, в яких реалізовувався. Сумщина – аграрний регіон із невеликими містечками та селами, що негативно впливало на матеріальне становище Церкви. Крім того, край був досить слабо охоплений безвірницьким рухом. Механізми репресій та їхнє втілення широко залежали від загальнополітичної ситуації в державі.

На Сумщині, як і в СРСР загалом, позбавлення економічного підґрунтя існування Церкви мало такі напрямки: конфіскація економічних ресурсів, вилучення матеріальних цінностей, позбавлення речей культового призначення, створення неможливих умов для утримання релігійними громадами церков.

На Сумщині позбавлення Православної церкви матеріального благополуччя відбувалося такими способами: передання майна релігійних громад у розпорядження місцевої влади з можливістю безкоштовного використання релігійними громадами; докладний облік майна з метою недопущення його продажу для забезпечення потреб парафії; позбавлення права юридичної особи; закриття монастирів; вилучення церковних цінностей; націоналізація свічних заводів та інших монастирських підприємств; передача монастирського майна, приміщень, земель радянським органам та колгоспам; позбавлення земель та будівель нерелігійного призначення; вилучення книг із церковних бібліотек, старого богослужбового вбрання та інших речей; конфіскація дзвонів; закриття та руйнування дзвіниць; закриття та переоблаштування храмів; конфіскація та знищення ікон, богослужбових речей. Ці заходи реалізовувалися переважно адміністративними та силовими методами. Незважаючи на це, влада намагалася надати їм правового підґрунтя, видаючи реалізацію своїх постанов за бажання та вимоги населення. Позиція ж громадян була кардинально протилежною.

Мета таких механізмів у різні періоди коливалася від зменшення активності духовенства в суспільстві до примусу зречення від священного сану. Репресивність полягала у створенні таких умов, що через приниження людської гідності, позбавлення права на свободу віросповідання та думки, нестерпні матеріальні умови змушували духовенство проти власної волі змінювати своє заняття та спосіб життя за для виживання у новій державі.

Нами визначено такі форми утисків на духовенство Сумщини: економічні, політичні, моральні, фізичні. Економічні утиски полягали в підвищеному оподаткуванні, обмеженні господарської діяльності, прибутків від релігійної діяльності, земельних наділів. Політичні утиски полягали в обмеженні прав (у тому числі виборчих), права на вільне сповідання релігії, вільне пересування та обрання місця проживання, переслідування за критику антицерковної діяльності радянської влади тощо. Моральний тиск полягав у формуванні з духовенства ворога, глумливих публікацій у місцевій пресі, цькуванні як служителів культу, так і їхніх рідних та близьких, примусі дітей зректися батьків-священиків. У середині 1930-х років таких публікацій у місцевій пресі було значно більше, ніж у центральній. Якщо остання подавала інформацію переважно аналітичного та загального характеру, то місцева – суто викривального, спрямованого проти конкретних осіб.

Фізичний тиск включав у себе залякування та насилля. Жертвами побиття та тортур з боку місцевої влади, комсомольського та партійного активу стали священики С. Кавун, П. Федоров, Д. Улезко та ін. Метою цих заходів був примус до припинення священицької діяльності, а з кінця 1920-х років – до зречення від священного сану. Головним критерієм для утисків була релігійна приналежність та служіння Богові. Як віруючі, так і духовенство розцінювали ці кроки як репресивні, покликані змусити припинити релігійну діяльність.

Адміністративне переслідування полягало в адміністративних покараннях (штрафи, трудова повинність), виселенні в віддалені райони СРСР. Воно мало такі цілі: примус до зміни юрисдикції, обмеження активності духовенства, створенні умов, неможливих для відправлення богослужінь, вислання найавторитетнішого та

найвпливовішого духовенства Сумщини. Крім того, ці заходи слугували для залякування діючих священно- та церковнослужителів. Заходи адміністративного переслідування застосовувалися фактично до всіх церковнослужителів та віруючих.

Кримінальне переслідування включало в себе арешти та ув'язнення. Його жертвами стали 211 священників регіону. Дехто з них зазнав два-три арешти, а найактивніші та найавторитетніші, як наприклад І. Приходько та Г. Ружицький, – близько п'яти. Арешти мали на меті залякування, примус до співпраці, вербування таємних співробітників із середовища духовенства, збирання необхідної інформації, у тому числі щодо конкретних осіб. Позбавлення волі було покликане ізолювати духовенство від населення з метою припинення релігійної діяльності та пропаганди, забезпечити розправу з непокірними діячами Церкви. Наприкінці 1930-х років змінюється політична ситуація в державі, й головним завданням стає знищення духовенства. Як і в СРСР, так і на Сумщині засобом такого знищення були переважно розстріли. На теренах краю розстріляно 60 священників, 56 із яких – у 1937–1938 роках, коли було закрито майже всі храми та фактично не залишилося діючого духовенства. Ще чотири священники – М. Гонтаровський, О. Азбукін, С. Бушуєв, Н. Нуждін померли від тортур, перебуваючи під слідством. Крім того, у 1937–1938 роках 36 представників духовенства Сумщини зазнало ув'язнення у виправно-трудових таборах. Розстрільні акції на території сучасної Сумської області мали певну часову динаміку, що обумовлювалася переважно наявним адміністративно-територіальним устроєм. У 1937 р. переважну більшість заарештованого духовенства Харківським управлінням НКВС було розстріляно, а Чернігівським – ув'язнено на терміни 7–10 р. У 1938 р. – навпаки.

З метою опору антирелігійному наступу населення області використовувало два методи: законний і незаконний. Формами законного спротиву було написання скарг, збирання підписів проти дій влади. Форми незаконного опору на теренах регіону представлені побиттям радянських активістів, нападами на антирелігійні демонстрації, бунтами, волинками. У переважній більшості випадків приводами до опору з боку громадян було закриття церков або

вилучення з них майна. Форми та методи боротьби були адекватними до дій радянської влади та сили тиску на Церкву. З посиленням репресій форми опору радикалізувалися. Незважаючи на це, спротив не забезпечував досягнення поставлених результатів.

Ряд важливих аспектів роботи заслуговують на перспективне спеціальне вивчення, зокрема методи, форми та динаміка насадження безвірницького руху; дослідження репресій проти псаломщиків, церковних старост, віруючих; встановлення подальшої долі заарештованого та висланого духовенства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО)

ф. 5 Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР

оп. 1

1. спр. 946 Проект циркуляра наркомата юстиции, земельных и внутренних дел УССР «О порядке использования бывших церковных усадеб в сельских местностях» и материалы по рассмотрению его. – 92 арк.

2. спр. 2182 Циркуляры Наркомвнудела УССР. – 77 арк.

3. спр. 2199 Материалы о деятельности ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства при отделах управления Харьковского губернского и окружных исполкомов. – 131 арк.

оп. 2

4. спр. 191 Циркуляры Наркомвнудела УССР. – 47 арк.

5. спр. 192 Циркуляры Наркомвнудела УССР. – 77 арк.

6. спр. 194 Народный комиссариат внутренних дел. – 86 арк.

7. спр. 947 Циркуляры Наркомвнудела УССР и переписка о передачи государственным органам имущества закрытых церквей, состоящих из меди, серебра и др. цветных металлов. – 77 арк.

8. спр. 956 Статистические сведения о количестве религиозных общин по округам. – 57 арк.

оп. 3

9. спр. 1064 Сведения о количестве религиозных общин, монастырей, членов общин, монахов и монахинь на территории УССР за 1925/26 – 1927/28 гг. – 38 арк.

10. спр. 1627 Выписки из протоколов заседаний секретариата ВУЦИКа и сведения о количестве закрытых молитвенных домов по округам. – 56 арк.

11. спр. 1934 Переписка о закрытии молитвенных домов по Глуховскому округу. – 28 арк.

12. спр. 1940 Переписка о закрытии молитвенных домов по Конотопскому округу. – 43 арк.

13. спр. 1952 Переписка о закрытии молитвенных домов по Роменскому округу. – 22 арк.

ф. 8 Міністерство юстицій УРСР

оп. 1

14. спр. 819 Переписка с ВУЧК об автокефальной церкви. – 23 арк.

15. спр. 1216 Документы о работе ликвидационного отдела Наркомюста УССР по отделению церкви от государства (протоколы, докладные записки, протоколы). Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений ликвидационного отдела Наркомюста УССР. – 376 арк.

16. спр. 1217 Документы о работе губернских ликвидационных комиссий юстиции по отделению церкви от государства (протоколы, отчеты, докладные записки, заявления, прошения, переписка). – 258 арк.

Центральний державний архів громадський об'єднань України (ЦДАГО)

ф. 1 ЦК КП(б)У

оп. 16

17. спр. 1 Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про порядок розміщення та використання емігрантів-галичан з таборів у Чехословаччині в УСРР, ставлення до УКП й колишніх меншовиків та організацію з'їздів цих партій з метою проголошення їх саморозпуску; церковну політику КП(б)У тощо. – 15 арк.

18. спр. 2 Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про мирні переговори та лінію кордону з Румунією; галицьке питання; УКП; колишніх меншовиків; фінансову допомогу колишній УСДП; приведення до виконання вищої міри покарання; Ревраду Українського військового округу; створення АМССР; антирелігійну роботу; з питань Уповнаркомзасправ тощо. – 145 арк.

19. спр. 3 Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про справи в КПЗУ і КПП; Молдавський обком КП(б)У; організацію Союзу революційних селян в Бессарабії; роботу ДПК УСРР; комісію Українського Червоного Хреста для надання допомоги Західній Україні; з питань Уповнаркомзасправ; питання Комісії ПБ ЦК КП(б)У з політичних справ, автокефальну церкву тощо. – 172 арк.

20. спр. 4 Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про політичне становище в республіці; порядок прийняття громадянств УСРР; пропозиції бессарабському питанню та з'їзду бессарабців; організацію закордонних пунктів РАТАУ; компартію Буковини; ЕКП; церковні справи; настрої серед української інтелігенції; роботу комісії з надання допомоги голодуючим Західної України; порядок ухвалення рішень про найвищу міру покарання та з інших питань комісії ПБ ЦК КП(б)У з політичних справ тощо. – 194 арк.

21. спр. 144 Постанови Секретаріату ЦК КП(б)У про Дніпробуд; інформування української преси у справі Шварубарта; реєстрацію статуту Української автокефальної церкви; призначення в Одесу нового турецького консула та з партійних, господарських, кадрових, організаційних й інших питань. – 66 арк.

22. спр. 145 Постанови Секретаріату ЦК КП(б)У з партійних, господарських, національних, релігійних, кадрових, організаційних та інших питань. – 122 арк.

оп. 20

23. спр. 1222 Протоколи VI Лебединской уездной конференции КП(б)У Харьковской губернии, пленума, заседаний бюро, узкой коллегии женотдела уездного комитета партии, общегородский партийных собраний. Отчеты и доклады уездного комитета партии о деятельности уездной партийной организации. Циркуляры Лебединского уездного комитета КП(б)У о проведении антирелигиозной пропаганды, правах и обязанностях инструкторов по работе на селе. – 131 арк.

24. спр. 1450 Циркулярные письма, директивы, тезисы ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У об антирелигиозной пропаганде и изъятию церковных ценностей. Доклады, письма Агитпропа ЦК КП(б)У, губкомов партии о проведенной работе по антирелигиозной пропаганде. Материалы выставки «Религия или наука» и о работе антирелигиозных кружков. – 127 арк.

25. спр. 1647 Телеграммы ЦК КП(б)У о работе среди нацменшинств, организации губотделов по делам печати, выборах делегатов на Всеукраинский

съезд комнезамов, борьбе с религиозными пережитками, укреплении аппаратов губфинотделов и др. вопросам. – 82 арк.

26. спр. 1772 Протоколы заседаний и совещаний антирелигиозных комиссий при ЦК КП(б)У, Агитпропах Волынского и Одесского губкомов партии, антирелигиозного семинара при Полтавском партийном клубе. Тезисы, директивы, доклады, обзоры ЦК КП(б)У, окружкомов партии о положении церкви на Украине, деятельности окриквидкомов, религиозном и сектантском движении, добровольном снятии сана и др. вопросам. Характеристика членов Украинского синода, избранных собором епископов. – 121 арк.

27. спр. 1843 Переписка подотдела антирелигиозной пропаганды Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У с ЦК РКП(б), губкомов и окружкомов партии, советскими органами и организациями, издательствами об усилении антирелигиозной пропаганды, проведении совещаний, издании литературы, программе кружков по антирелигиозной пропаганде и др. вопросам. – 134 арк.

28. спр. 2006 Циркулярные и директивные письма ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, протоколы заседаний антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)У, совещаний при Агитпропе ЦК, переписка по вопросам антирелигиозной пропаганды. Докладные записки, справки Агитпропа ЦК КП(б)У, окружкомов партии о состоянии религиозного движения в республике и формах борьбы с ним. – 205 арк.

29. спр. 2987 Спецсообщения ДПУ УССР в ЦК КП(б)У о террористических атаках на селе, настроении рабочих и крестьян, закрытии церквей, авариях на производстве и др. вопросам. – 105 арк.

30. спр. 2994 Доклады, справки ДПУ УССР в ЦК КП(б)У о ликвидации контрреволюционных организаций, результатах борьбы с преступностью, положении на Южной железной дороге, настроении рабочих в связи с перезаключением колдоговоров, состоянии рабочей кооперации, закрытии церквей и др. вопросам. докладная записка подкомиссии помощи городской бедноте в ЦК КП(б)У и положении городской и местечковой бедноты в Украине. – 207 арк.

31. спр. 3095 Докладные записки Глуховского окружкома партии и Винницкого окрисполкома в ЦК КП(б)У о закрытии церквей. – 11 арк.

32. спр. 3185 Докладные записки ДПУ УССР в ЦК КП(б)У о политическом состоянии комитетов незаможных селян, недостатках в проведении антирелигиозной пропаганды, недостатках в охране труда на предприятиях, борьбе с бандитизмом и спекуляцией, ходе подписки на заем «Пятилетка в 4 года» и др. вопросам. Сведения о численном составе запаса ОДПУ на Украине по областям. – 131 арк.

33. спр. 7105 Справки и спецсообщения партийных и административных органов в ЦК КП(б)У о наличии на Украине церквей и молитвенных домов, их закрытии, о работе отделов культов при исполкомах, первом номере газеты «Безбожник», состоянии антирелигиозной пропаганды на местах. – 39 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)

ф. 6 Кримінальні справи на реабілітованих осіб

34. спр. 67093 Ярошенко С.Ф. – 34 арк.

35. спр. 75217 Нуждин Н.Ф. – 27 арк.

36. спр. 75652 Левицкий Д.М. – 70 арк.

- 37. спр. 75654 Тарабан Н.А. и др. – 422 арк.
- 38. спр. 75655 ФП Прохоров Н.И. и др. – 329 арк.
- 39. спр. 75923 Лаптирев И.А. и др. – 288 арк.
- 40. спр. 75959 Купраш С.Я. – 61 арк.

ф. 9 Нормативно-розпорядчі документи ЧК-КГБ

- 41. спр. 8 СП Збірник цілком таємних, таємних та розпорядчих документів НКВС СРСР за 1937 – 1938 рр. – 214 арк.
- 42. спр. 81 Збірник цілком таємних наказів НКВС СРСР за 1938–1939 рр. – 304 арк.

ф. 13 Колекція друкованих видань КГБ УРСР

- 43. спр. 383 Циркулярное письмо № 37 о состоянии и перспективах церковного движения и очередных задачах органов ДПУ. – 9 с.
- 44. спр. 385 Предварительный обзор по делу о всесоюзной монархической контрреволюционной организации церковников («Истинно-православная церковь»), ликвидированной секретным отделом ОДПУ. – 24 с.
- 45. спр. 393 Протокол совещания Начальников 4-х Отделений СПО УГБ Областных Управлений НКВД и работников 4-го Отделения СПО УГБ ГКВД УСРР. – 33 арк.
- 46. спр. 1039 Об агентурно-оперативной работе по церковно-сектантской контрреволюции. – 4 с.

ф. 16 Секретаріат ДПУ-КГБ УРСР

- 47. спр. 0142 Управление НКВД по Черниговской области. Докладная записка о результатах оперативной деятельности. – 203 арк.
- 48. спр. 0219 Документи (довідки, листи, повідомлення, телеграми) Секретаріату НКВС СРСР, УДБ НКВС УРСР, УМЗ НКВС УРСР до НКВС УРСР та НКВС УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР і СРСР про: результати агентурно-оперативно-слідчої роботи по сіоністським, «правотроцькістським», та релігійним організаціям; роботу пенітенціарних закладів; хід «куркульської» та «польської» операції; нагляд за демаркаційною лінією з Румунією. – 248 арк.
- 49. спр. 0307 Материалы о работе Особой тройки при НКВД УСРР. Военных трибуналов и Военной коллегии Верховного суда. 1938 год. – 220 арк.

ф. 42 Оперативно-статистична звітність КГБ УРСР

- 50. спр. 31 Статистичні звіти про оперативно-слідчу роботу за 1937 р. (місячні та річні). – 189 арк.

Управління Служби безпеки України в Сумській області (УСБУ в СО)

ф. П

- 51. спр. П-79 Ворона Я.П и др. – 94 арк.
- 52. спр. П-429 Котлеров А.С. – 45 арк.
- 53. спр. П-624 Романовский М.Я. – 73 арк.
- 54. спр. П-801 Гресь И.Ф. – 14 арк.
- 55. спр. П-858 Кочет Н.В. и др. – 88 арк.
- 56. спр. П-915 Сайко П.Н. – 90 арк.
- 57. спр. П-974 Гонтаровский М.А. – 61 арк.
- 58. спр. П-979 Кавун С.Г. – 38 арк.

59. спр. П-1075 Веденский И.И. – 38 арк.
60. спр. П-1109 Геррус А.П. – 87 арк.
61. спр. П-1172 Лещенко К.А. – 56 арк.
62. спр. П-1351 Бугаенко П.К. – 70 арк.
63. спр. П-1447 Шкуратов М.Ф. – 59 арк.
64. спр. П-1557 Деркачев А.И. – 159 арк.
65. спр. П-1630 Васильев Е.А. – 76 арк.
66. спр. П-1776 Олексенко Н.А. и др. в 2 т., Т. I – 78 арк.
67. спр. П-1776 Олексенко Н.А. и др. в 2 т., Т. II – 10 арк.
68. спр. П-1781 Дудник Г.П. – 76 арк.
69. спр. П-1807 Марков Г.К. – 123 арк.
70. спр. П-1809 Маслов И.Л. – 88 арк.
71. спр. П-1825 Еварницкий П.М. – 62 арк.
72. спр. П-1852 Азбукин А.Н. – 30 арк.
73. спр. П-1853 Бушуев С.Г. – 31 арк.
74. спр. П-2070 Руппа И.К. – 87 арк.
75. спр. П-2090 Глинка Н.М. – 127 арк.
76. спр. П-2129 Рублевский Д.И. – 35 арк.
77. спр. П-2213 Рулько А.Ф и др. – 96 арк.
78. спр. П-2273 Пархоменко Н.А. – 14 арк.
79. спр. П-2327 Шеверницкий Ф.А. – 82 арк.
80. спр. П-2440 Войнов С.В. – 45 арк.
81. спр. П-2450 Кучменко И.С. – 29 арк.
82. спр. П-2457 Амелин Н.А. – 32 арк.
83. спр. П-2509 Штеппа Ф.Е. и др. – 53 арк.
84. спр. П-2685 Гресь П.И. – 53 арк.
85. спр. П-3326 Ильченко С.И. – 42 арк.
86. спр. П-3851 Вертиловский П.Ф. – 23 арк.
87. спр. П-4054 Котляревский К.К. – 133 арк.
88. спр. П-4144 Войтенко А.Н. – 36 арк.
89. спр. П-4147 Григорьев И.П. – 11 арк.
90. спр. П-4148 Домашенко Е.Д. – 9 арк.
91. спр. П-4149 Дейнека М.Ф. – 9 арк.
92. спр. П-4155 Конев Г.С. – 15 арк.
93. спр. П-4159 Кутаков А.Ф. – 10 арк.
94. спр. П-4161 Герус А.П. – 10 арк.
95. спр. П-4163 Ткаченко Е.Ф. – 10 арк.
96. спр. П-5934 Руднев Л.И. – 15 арк.
97. спр. П-5984 Пархоменко Н.К. – 27 арк.
98. спр. П-6353 Гладкий Г.Г. – 50 арк.
99. спр. П-11533 Шевчук Г.И. и др. – 108 арк.
100. спр. П-11764 Кушнирев И.И. – 58 арк.
101. спр. П-11885 Яновский Н.А. – 218 арк.
102. спр. П-11930 Евреинов А.И. – 83 арк.
103. спр. П-11932 Успенский В.В. – 137 арк.
104. спр. П-11941 Краснопевцев К.И. – 61 арк.

- 105. спр. П-12069 Колосовский Д.П. – 35 арк.
- 106. спр. П-12159 Королев В.Ф. и др. – 167 арк.
- 107. спр. П-12458 Приходько И.Д. и др. – 339 арк.
- 108. спр. П-12603 Трегуб Я.В. – 71 арк.
- 109. спр. П-13144 Конев Е.С. – 84 арк.

Головне управління Національної поліції в Сумській області (ГУНП в СО)

ф. 6

- 110. спр. 29-Р Шумицкий А.М. – 60 арк.
- 111. спр. 181-Р Николаенко Н.Т. – 26 арк.
- 112. спр. 1347-Р Каменицкий П.В. – 39 арк.
- 113. спр. 3228 Штепа В.Ф. – 27 арк.
- 114. спр. 3279 СО Белогай Л.П. – 33 арк.
- 115. спр. 5904 СО Гонтаровский М.А. – 116 арк.
- 116. спр. 6099 СО Бородин П.А. – 44 арк.
- 117. спр. 6498 СО Церковнический А.Н. – 81 арк.
- 118. спр. Р-59 Лебедь П.С. – 26 арк.

ф. 7

- 119. спр. 115 Ващенко Е.М. – 544 арк.
- 120. спр. 119 Ружицкий Г.Ф. – 61 арк.

Державний архів Сумської області (ДАСО)

ф. П-26 Охтирський районний комітет Комуністичної партії України

оп. 1

121. спр. 5 Протоколы совещаний при райкоме КП(б)У по работе среди молодежи и женщин. Протоколы собраний ячеек КП(б)У. – 61 арк.

ф. П-221 Новгород-Сіверський окружний комітет Комуністичної партії більшовиків України м. Глухів

оп. 1

122. спр. 456 Планы работ бюро и секретариата ОПК, отчет райсоюза за первое полугодие 1928/1929 г., докладная записка по расследованию происшествия в с. Берюхово Путивльского района. – 58 арк.

123. спр. 523 Директивные указания агитпропотдела ОПК по антирелигиозной работе. Ведомости о работе общества «Безбожник». – 36 арк.

ф. П-404 Конотопський окружний комітет Комуністичної партії більшовиків

оп. 1

124. спр. 35 Циркуляры и письма ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У по вопросам антирелигиозной работы. – 8 арк.

125. спр. 199 Конотопский окружной комитет КП(б)У. Переписка с органами ДПУ. – 27 арк.

126. спр. 778 Спецсообщения органов милиции и ДПУ о происшествиях; убийствах активистов, поджогах, массовых выступлениях бандитских группировок. Протоколы заседания тройки по борьбе с бандитизмом в округе. – 108 арк.

ф. П-443 Роменський окружний комітет Комуністичної партії більшовиків України

оп. 1

127. спр. 238 Указ ЦК РКП(б), окружкома о проведении культурно-шефской работы, мероприятия в дни религиозных праздников, месячные отчеты, прикрепительные талоны на чл. канд. ВКП(б), удостоверения на командировку в окружную партшколу. – 82 арк.

128. спр. 243 Положение и инструкции Полтавского губкома КП(б)У о кружке Безбожник. Список антирелигиозных кружков. Программы по антирелигиозной пропаганде. – 43 арк.

129. спр. 1298 Отчеты Роменского КП(б)У за период с 1928 г. IX по IV 1930 г., информации об отчетах и выборах в низовых парторганизациях, письма ОПК КП(б)У по вопросам антирелигиозной работы, раскулачивании, кооперации, характеристики на руководящих работников, о поведении с/х работ. – 120 арк.

ф. Р-7 Адміністративний відділ виконавчого комітету Сумської окружної ради

оп. 2

130. спр. 10 Копии циркуляров, отношения НКВД УССР, Сумского окружного отдела ДПУ о регистрации и отправке беженцев на родину. Удостоверения, справки и списки беженцев. – 302 арк.

131. спр. 37 Приказы, циркуляры и инструкции НКВД УССР о порядке учета служителей религиозных культов, о порядке пользования молитвенными зданиями. – 213 арк.

132. спр. 49 Протоколы общин собраний, уставы и списки членов религиозных общин. Сумской округ. – 177 арк.

133. спр. 50 Переписка с райисполкомами (Сумской округ) о ходе работы по отделению церкви от государства. – 372 арк.

134. спр. 63 Циркуляры милиции и розыска республики об устройстве секретной сигнализации, о выселении перебежчиков с территории Украины, об утверждении штатов районной милиции Т. I. Административный отдел Сумского уездного исполкома. – 424 арк.

135. спр. 73 Переписка Сумского админотдела с районными отделами, приговор о расторжении договора между Сумским окружным отделом коммунального хозяйства и еврейской молельней. Ведомости о количестве членов обществ Сумского округа. Акт обследования колхоза-артели «Труд». – 254 арк.

136. спр. 91 Переписка с НКВД, с Сумским окрисполкомом о разрешении съезда евангелистов. Об учете религиозных обществ. Протоколы общих собраний и сведения религиозных обществ о количестве верующих. – 387 арк.

137. спр. 102 Копии циркуляров и отношений Сумского окружного админотдела и милиции о реорганизации админ. аппарата, о мероприятиях по регулированию расценок с/г продуктов. – 21 арк.

138. спр. 115 Переписка с НКВД, райотделами и другими организациями по вопросу учета и отчетности религиозных общин, проведения церковных обрядов и регистрации служителей религиозного культа. Сумской округ. – 381 арк.

оп. 3

139. спр. 1 Копии циркуляров Народного комиссариата Внутренних дел об изменении устава религиозных общин, отчеты, доклады Сумской окружной ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства. – 26 арк.

ф. Р-715 Виконавчий комітет Лебединської районної ради народних депутатів

оп. 1

140. спр. 38 Протоколы заседания президиума Лебединского райисполкома и районной комиссии по проверке списков лишенных избирательных прав. – 426 арк.

ф. Р-1662 Виконавчий комітет Путивльської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 2

141. спр. 8 Материалы ликвидационной комиссии по ликвидации монастырей (акты, заявления, описи имущества). – 140 арк.

ф. Р-1716 Відділ управління виконавчого комітету Глухівської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 3

142. спр. 12 Циркуляры, приказы и инструкции Народного Комиссариата Юстиции, Черниговского губисполкома о применении законоположения об отделении церкви от государства. Постановление Центрального исполкома Украины о передаче отдела по отделению церкви от государства в ведение Народного Комиссариата Внутренних дел. – 45 арк.

ф. Р-1752 Глухівський окружний прокурор

оп. 1 а

143. спр. 44 Глуховский окружной прокурор г. Глухов Глуховского района Глуховского округа. Директивы, циркуляры Народного Комиссариата Внутренних дел, Народного Комиссариата Юстиции об амнистии административно высланных, о борьбе с церковной контрреволюцией, о шифрованном делопроизводстве и др. Выписки из протока заседания президиума Центрального исполнительного комитета СССР о расслаивании перебежчиков и др. – 144 арк.

144. спр. 78 Глуховский окружной прокурор г. Глухов Глуховского района Глуховского округа. Копии постановления Всеукраинского Центрального исполнительного комитета о военизации Рабоче-крестьянской милиции УССР. Циркулярные распоряжения Наркома Юстиции и Государственного Политического управления об усилении борьбы с кулацким террором, об освобождении рецидивистов из допров и отправки их в концентрационные лагеря в отдельные области, об операциях по ликвидации сельской уголовщины. – 174 арк.

ф. Р-2196 Виконавчий комітет Сумської обласної ради

оп. 12 Уповноважений у справах РПЦ

145. спр. 4 Список действующих церквей и молитвенных домов. – 49 арк.

146. спр. 7 Списки церковных зданий, молитвенных домов, сведения о патриотических сборах церквей за 1946 год. – 113 арк.

ф. Р-3131 Адміністративний відділ виконавчого комітету Глухівської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 3

147. спр. 31 Протокол заседания организационно-административного совещания при окрадинотделе; экономической комиссии при местном комитете Глуховского окрадинотдела. – 10 арк.

ф. Р-4259 Виконавчий комітет Конотопської міської ради народних депутатів

оп. 1

148. спр. 45 Протоколы пленумов Конотопского городского Совета. – 63 арк.

149. спр. 121 Протоколы пленумов Конотопского городского Совета. – 47 арк.

ф. Р-4530 Жовтневий районний виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 1

150. спр. 38 Циркуляр НКВД УССР о представлении сведений об обществах и союзах не преследующих целей извлечения прибыли. Список религиозных обществ Конотопского округа, Черниговской губернии, Карабутовского района, зарегистрированных на 1 мая 1925 г. – 127 арк.

оп. 2

151. спр. 144 Циркуляр Конотопского окрисполкома о снятии колоколов с церквей. Протоколы общин собраний членов религиозных общин и др. Списки членов религиозных общин, сектантских объединений. – 144 арк.

ф. Р-4549 Виконавчий комітет Роменської районної ради народних депутатів

оп. 1

152. спр. 67 Протоколи засідань релігійних громад їх установи та листування з релігійними громадами сел Біловоди, Коржів та ін. – 106 арк.

153. спр. 78 Листування з адміністративним відділом, міліцією та ін. установами про зняття адмінстягнень, відбуття примусової праці, зняття дзвонів та ін. – 51 арк.

154. спр. 179 Протоколи засідань президії Роменського Райвиконкому. – 115 арк.

155. спр. 243 Листування з Біловідською сільрадою про зняття дзвонів з церкви с. Біловоди. – 45 арк.

ф. Р-4560 Відділ управління виконавчого комітету Конотопської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 1

156. спр. 150 Сведения о бывших церковных землях по селам Конотопского округа. – 52 арк.

157. спр. 176 а Инструкция председателям райисполкомов по применению декрета об отделении церкви от государства и школы от церкви. Переписка с губликвидкомом о состоянии и хранении секретной переписки. – 10 арк.

ф. Р-4611 Відділ управління виконавчого комітету Конотопської повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп 1

158. спр. 432 Отчёт уездной комиссии по изъятию церковных ценностей по Конотопскому уезду за 1922 год. – 4 арк.

ф. Р-4641 Виконавчий комітет Попівської волосної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп 1

159. спр. 22 Протоколы заседаний комиссии Поповского волостного исполнительного комитета об изъятии церковных ценностей в пользу голодающим. – 23 арк.

ф. Р-4646 Відділ управління волосного виконавчого комітету Кroleвецької повітової ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп 1

160. спр. 30 Копии протоколов заседаний президиума Мутинского волисполкома, объединённых заседаний Мутинского волисполкома и волкомнезама, сельисполкомов и общин собраний граждан Мутинской волости. – 333 арк.

ф. Р-4653 Виконавчий комітет Конотопської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп 1

161. спр. 166 Доклады о деятельности Конотопского окружного ликвидационного комитета. – 28 арк.

162. спр. 849 Отчет о работе Конотопского окрисполкома за 1925/26 год. – 102 арк.

163. спр. 900 Отчеты о работе Конотопского горсовета, райисполкомов. – 182 арк.

оп. 4

164. спр. 4 Протоколы и выписки из протоколов заседаний пленума Черниговского губисполкома, президиума, секретариата Конотопского окрисполкома. Планы работы и отчеты о работе Конотопского админотдела, окружного управления милиции и розыска. – 134 арк.

ф. Р-4654 Адміністративний відділ виконавчого комітет Конотопської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 1

165. спр. 22 а Постановления, циркуляры Черниговского губисполкома, Конотопского окрисполкома, инструкция об учете служителей культа, о мероприятиях по отделению церкви от государства. Об обложении налогами и сборами молитвенных зданий, служителей культов. – 132 арк.

166. спр. 100 Циркуляры НКВД УССР Черниговского Губадминотдела, Конотопского окрадминотдела об антирелигиозной работе, о служителях культа, о порядке закрытия молитвенных зданий. – 137 арк.

167. спр. 194 Админотдел при Конотопском окрисполкоме. Копия с копии циркуляра НКВД об избирательных правах служителей культа. Циркуляр окрадминотдела о перезаключении договоров на молитвенные дома. Списки служителей культа церквей сел Грузчанского района. – 30 арк.

168. спр. 333 Циркуляры административного управления НКВД УССР, выписки из протокола заседания секретариата ВУЦИК, заседаний президиума Конотопского окрисполкома по вопросам религиозного характера. – 27 арк.

ф. Р-4819 Виконавчий комітет Конотопської районної ради депутатів трудящих

оп. 1

169. спр. 568 Циркуляры НКВД УССР, обязательные постановления Конотопского окрисполкома по вопросам религиозного характера. – 40 арк.

170. спр. 592 Дело о передаче церкви в с. Жолдаки (Конотопский район) для устройства школы. – 28 арк.

ф. Р-5631 Виконавчий комітет Засульської районної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 1

171. спр. 127 Циркуляры ВУЦИК и губернского и кружного земельных отделов о раскулачивании хозяйств о едином сельскохозяйственном налоге, сообщения сельских советов о событиях за неделю, сведения о религиозных общинах. Засульский уезд. – 127 арк.

172. спр. 292 Циркулярные распоряжения НКВД и Засульского окрисполкома, сведения о религиозных обществах, регистрационные карточки служителей культов, материальные и денежные отчеты религиозных обществ по району. Списки населенных пунктов, сельских советов. – 405 арк.

173. спр. 382 Исполнительный комитет Засульского районного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Отчеты райисполкома и его отделов за 1926 год. – 39 арк.

ф. Р-5667 Виконавчий комітет Глинської районної ради депутатів трудящих

оп. 1

174. спр. 564 Полугодовой отчет Глинского райисполкома, сводные данные о работе сельских советов. – 104 арк.

ф. Р-5690 Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Роменської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 1

175. спр. 376 Распоряжения, протоколы заседаний коллегии Народного Комиссариата Здравоохранения УССР и Роменского окрисполкома. – 659 арк.

ф. Р-5702 Адміністративний відділ виконавчого комітету Роменської окружної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 1

176. спр. 13 О недостатках церковных ценностей в церкви с. Хустянки и отсутствии описей церковного имущества в церквях с. Ивановки и Процовки. – 2 арк.

177. спр. 251 Регистрационные карточки служителей культа по Смеловскому району. – 47 арк.

178. спр. 260 Книга учьота службовців релігійних культів Роменської Окрадміністрації. – 82 арк.

179. спр. 261 Циркулярные распоряжения и инструкции Народного Комиссариата Внутренних дел УССР об отделении церкви от государства. – 35 арк.

180. спр. 262 Распоряжения админотдела райисполкомом. – 42 арк.

181. спр. 280 Устав, договори, денежные отчеты, протоколы собраний, описи культового имущества Петро-Павловской церкви, с. Процовки Засульского района. – 39 арк.

182. спр. 286 Заявления, публикации в газете об отрекшихся от духовного звания. – 31 арк.

183. спр. 329 Распоряжения и инструкции админотдела НКВД УССР, протокол заседания малого президиума ВУЦИК. – 30 арк.

ф. Р-5822 Виконавчий комітет Великобубнівської районної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

оп. 1

184. спр. 218 Списки религиозных обществ, существующих на территории Великобубновского района. Регистрационные карточки служителей культа за 1925 год. – 189 арк.

ф. Р-5947 Виконавчий комітет Калинівської сільської ради депутатів трудящих

оп. 1

185. спр. 2 Обіжні розпорядження Засульського РВК, список службовців сільради, реєстраційні картки релігійної громади та листування. – 25 арк.

оп. 3

186. спр. 81 Майно службовця релігійного культу Калинівської с/ради. – 15 арк.

ф. Р-6044 Виконавчий комітет Ведмежівської сільської ради депутатів трудящих

оп. 1

187. спр. 5 Списки виборців Ведмежівської сільради, протоколи сільвиборкому та бюлетені до перевиборів рад. – 45 арк.

ф. Р-7641 Управління Служби безпеки України по Сумській області

оп. 1

188. спр. 11 Лукашевич Я.Н. – 32 арк.

189. спр. 17 Миловидов Г.И. – 31 арк.

190. спр. 25 Кречетов А.М. – 30 арк.

191. спр. 90 Шевель А.Н. – 46 арк.

192. спр. 98 Фененко А.А. – 117 арк.

193. спр. 103 Баймут Ф.Н. – 64 арк.

194. спр. 160 Ярмак Д.Ф. – 27 арк.

195. спр. 164 Коробченко П.Е. – 14 арк.

196. спр. 202 Леонтович И.М. – 31 арк.

197. спр. 249 Федосенко Н.И. – 81 арк.

198. спр. 254 Краснощек М.А. – 81 арк.

199. спр. 285 Зимбалеvский Д.А. – 41 арк.

200. спр. 348 Губенко И.П. и др. – 478 арк.

201. спр. 376 Сочин Н.М. и др. – 106 арк.

202. спр. 389 Ястремский Г.И. – 83 арк.

203. спр. 640 Ващенко Е.М. – 42 арк.

204. спр. 678 Горбенко Ф.П. – 35 арк.

205. спр. 684 Коробченко П.Е. – 58 арк.

206. спр. 692 Бондарева Е.П. и др. – 137 арк.

- 207. спр. 792 Бурковский Е.И. – 25 арк.
- 208. спр. 793 Старогурский П.М. – 41 арк.
- 209. спр. 819 Лукаш П.В. и др. – 141 арк.
- 210. спр. 835 Асмолов Н.И. – 100 арк.
- 211. спр. 843 Фурдыло Л.Я. – 35 арк.
- 212. спр. 970 Дорошенко И.С. – 113 арк.

оп. 2

- 213. спр. 14 Коваленко А.М. и др. – 147 арк.
- 214. спр. 78 Ружицкий Г.Ф. и др. – 112 арк.
- 215. спр. 136 Даховский В.А. – 57 арк.
- 216. спр. 213 Шерстюк В.П. – 56 арк.
- 217. спр. 216 Яковенко Н.З. и др. – 317 арк.
- 218. спр. 253 Голик А.Н. и др. – 235 арк.
- 219. спр. 387 Храпач А.Н. и др. – 207 арк.
- 220. спр. 419 Пустовойт Н.В. – 33 арк.
- 221. спр. 555 Иваненко Н.А. и др. – 257 арк.
- 222. спр. 691 Левченко М.А. – 24 арк.
- 223. спр. 694 Гирчев А.А. – 21 арк.
- 224. спр. 698 Евтеев А.Д. и др. – 40 арк.
- 225. спр. 703 Богданец М.В. и др. – 62 арк.
- 226. спр. 739 Тризна Ф.Е. – 35 арк.
- 227. спр. 793 Рачинский Н.В. и др. – 29 арк.
- 228. спр. 862 Приходько И.Д. – 27 арк.
- 229. спр. 968 Гутаров И.Т. – 44 арк.

оп. 3

- 230. спр. 84 Шафранов В.М. – 16 арк.
- 231. спр. 87 Никольский Г.Ф. – 19 арк.
- 232. спр. 150 Карасев В.Г. – 55 арк.
- 233. спр. 282 Олейник С. и др. – 147 арк.
- 234. спр. 345 Обуховский И.В. – 41 арк.
- 235. спр. 581 Вакулович Е.С. – 24 арк.
- 236. спр. 668 Никулин М.Ф. – 21 арк.
- 237. спр. 889 Волкодав Ф.И. и др. – 59 арк.
- 238. спр. 980 Шайдун С.К. – 25 арк.

оп. 4

- 239. спр. 97 Шафранов И.М. и др. – 202 арк.
- 240. спр. 102 Юзвяк П.А. – 23 арк.
- 241. спр. 440 Левченко И.П. – 176 арк.
- 242. спр. 464 Шумицкий А.М. – 38 арк.
- 243. спр. 500 Перч-Гонджула Д.М. – 35 арк.
- 244. спр. 673 Смирнов И.С. – 37 арк.
- 245. спр. 685 Горуневич А.Г. – 33 арк.
- 246. спр. 686 Сайко П.Н. – 26 арк.
- 247. спр. 691 Рулько А.Ф. – 34 арк.
- 248. спр. 878 Григоренко С.Е. – 38 арк.
- 249. спр. 967 Пустовит Д.П. – 35 арк.

250. спр. 970 Григоревич В.Л. – 31 арк.

251. спр. 977 Кротов И.М. – 51 арк.

252. спр. 987 Кузик Е.И. – 36 арк.

оп. 5

253. спр. 11 Власовский П.А. – 21 арк.

254. спр. 143 Васильев А.И. – 79 арк.

255. спр. 162 Приходько И.Д. он же Гурасенко Г.П. – 93 арк.

256. спр. 236 Лагода К.В. – 22 арк.

257. спр. 302 Назарук Ф.И. – 28 арк.

258. спр. 394 Григоревич Ф.С. – 48 арк.

259. спр. 398 Гамагин Е.И. – 26 арк.

260. спр. 400 Заграфский А.Н. – 34 арк.

261. спр. 523 Рубо-де-Понтевес С.И. – 54 арк.

262. спр. 592 Бидоленько И.Я. – 36 арк.

263. спр. 803 Мозговой А.Н. – 152 арк.

264. спр. 937 Кравченко Е.Я. – 28 арк.

265. спр. 761 Ткаченко Н.Д. и др. – 135 арк.

266. спр. 1000 Кочман П.К. – 24 арк.

оп. 6

267. спр. 47 Новиков Е.П. – 36 арк.

268. спр. 58 Калиновский П.А. – 49 арк.

269. спр. 121 Антоненко И.Ф. – 25 арк.

270. спр. 122 Блаженко И.Г. – 20 арк.

271. спр. 123 Кузьменко С.И. – 33 арк.

272. спр. 233 Тимченко И.Х. – 32 арк.

273. спр. 241 Примаков Ф.Н. – 50 арк.

274. спр. 289 Базилевич В.М. – 30 арк.

275. спр. 439 Борисенко В.А. – 102 арк.

276. спр. 497 Федоров П.Ф. – 29 арк.

277. спр. 498 Чикало И.А. – 28 арк.

278. спр. 504 Кочат Н.В. – 28 арк.

279. спр. 508 Петровский Н.И. – 38 арк.

280. спр. 555 Терлецкий Л.В. – 66 арк.

281. спр. 588 Яковлев В.П. ид. – 170 арк.

282. спр. 596 Чижевский И.Ф. – 33 арк.

283. спр. 602 Шеденко С.Ф. и др. – 194 арк.

284. спр. 612 Волынский В.Г. и др. – 193 арк.

285. спр. 622 Руппа П.К. и др. – 74 арк.

286. спр. 720 Кривомаз П.М. – 41 арк.

287. спр. 725 Воронин А.Я. и др. – 82 арк.

288. спр. 751 Надточей Григорий Алексеевич. – 23 арк.

289. спр. 839 Шеккер Т.Е. – 61 арк.

290. спр. 882 Козин А.И. – 251 арк.

оп. 7

291. спр. 93 Неополитанский В.Н. и др. – 83 арк.

292. спр. 6, Жирило Ф.Я. – 37 арк.

293. спр. 156 Прохоренко В.И. – 159 арк.

294. спр. 197 Чудненко Ф.П.– 27 арк

295. спр. 198 Буденчук И.П.– 29 арк.

Державний архів Харківської області (ДАХО)

ф. Р-203 Харьковский губисполком

оп. 1

296. спр. 887 Информационные сводки и переписка об изъятии церковных ценностей в фонд помощи голодающим по Харьковской губернии. – 120 арк.

297. спр. 1423 Протоколы заседаний Харьковской губернской ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства и переписка с ней. – 265 арк.

298. спр. 1970 Протоколы заседаний Сумской окружной ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства и переписка с ней. – 49 арк.

ф. Р-519 Ахтырский (Богодуховский) окрисполком

оп. 1

299. спр. 51 Циркуляры Харьковской губернской ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства; сведения о количестве религиозных общин разных течений в Ахтырском округе о количестве членов в каждой. – 53 арк.

300. спр. 54 Списки церквей, находящихся в районах Ахтырского округа, со сведениями о личном составе служителей культа, органа управления, о количестве прихожан. – 144 арк.

301. спр. 73 Циркуляры и предписания Харьковского губернского административного отдела и переписка с ним по вопросам работы Ахтырского окружного отделения культов, отчет о работе последнего за январь – октябрь 1924 года. – 131 арк.

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО)

ф. Р-15 Виконавчий комітет Чернігівської губерньської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

оп. 1

302. спр. 122 Циркуляр Наркомюста и протоколы заседаний ликвидационного подотдела по отделению церкви от государства. – 6 арк.

оп. 4

303. спр. 1 Постановления Совнаркома УССР, Губернского Комитета Обороны Черниговщины и Губисполкома об организации и функциях Комитета обороны, о мероприятиях по подавлению кулацких и белогвардейских мятежей, введении военной дисциплины в Советских учреждениях, о помощи в уборке урожая семьям красноармейцев, об увольнении с учреждений и организаций бывших служителей религиозного культа и другим вопросам, протоколы Черниговского Комитета Обороны, списки бывших офицеров. – 276 арк.

оп. 5

304. спр. 2 Циркуляры Губисполкома о зарплате технико-правленческому персоналу, об антирелигиозной пропаганде, характеристики ответственных работников г. Чернигова. – 29 арк.

ф. Р-17 Адміністративний відділ виконавчого комітету Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

оп. 1

305. спр. 69 Циркуляр ГПУ об организации при ДОПРах специальных следственных камер. – 5 арк.

306. спр. 74 Инструкции НКВД по вопросам культов. Протокол окрликвидкомов. – 73 арк.

307. спр. 88 Протоколы заседаний Черниговской губернской ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства. Переписка с окрликвидкомами по вопросу регистрации служителей культа. – 52 арк.

308. спр. 93 Регистрационные карточки служителей религиозного культа по Черниговской губернии. – 421 арк.

309. спр. 106 Материалы о состоянии религиозного движения на Украине. – 65 арк.

310. спр. 165 Циркуляры НВД о работе отдела культов при губадминотделе – 76 арк.

Державний історико-культурний заповідник «Посулля» (м. Ромни Роменського району Сумської області)

311. Воззвание. – Инв. № 2925. – 1 арк.

312. Дневник Роменского краеведческого музея за 1932–1934 гг. – арх. № 49. – 79 арк.

313. Листування та акти одержання експонатів 1934–1937 рр. – арх. № 58. – 59 арк.

314. Переписка, акты, расписки о сборе и поступлении музейных экспонатов 1919–1926 гг. – арх. № 1. – 138 арк.

315. Переписка, акты, списки и другие документы на получение экспонатов Роменским музеем 1926–1934 гг. – арх. № 8. – 121 арк.

316. Щоденник Роменського музею 08.12.1934–21.03.1938 рр. – арх. № 60. – 65 арк.

Миколаївська сільська рада Роменського району Сумської області

317. Погосподарська книга Калинівської сільради. Робітники та службовці. На 1937 рік. – 22 арк.

318. Погосподарська книга Калинівської сільради. На 1937 рік. – 100 арк.

Збірники документів

319. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея Руси, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917 – 1943 гг. / [сост. М. Губонин]. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского Института, 1994. – 1064 с.

320. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / [ред.-упор. П. Бачинський]. – К., 1999. – 640 с.

321. Другий Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р.: документи і матеріали / [упор. С. Білокінь, І. Преловська, І. Старовойтенко]. – К., 2007. – 698 с.

322. Політичні репресії проти священиків Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами ГДА СБУ / [уп. І. Бухарев, С. Кокін, І. Преловська та ін.] // 3 архівів ВУЧК ДПУ НКВД КГБ. – 2005. – № 1, 2. – С. 15 – 344.

323. Реабілітовані історією: Полтавська область. – К. 1 / [уп. О. Білоуско, Т. Пустовіт]. – Київ–Полтава: АСМІ, 2009. – 432 с.

324. Реабілітовані історією: Сумська область: в 3 книгах. – К. 1 / [ред. Л. Латишева, Б. Корогод, Ю. Осадчий та ін.]. – Суми: ТОВ «Мрія–1», 2005. – 756 с.

325. Реабілітовані історією: Сумська область: в 3 книгах. – К. 2 / [уп. О. Бажан, О. Рубанова, І. Федорченко]. – Суми: ТОВ «Мрія–1», 2013. – 756 с.

326. Реабілітовані історією: Харківська область. – К. 1. – Ч. 2 / [уп. редакційно-видавничою групою Харківського тому серії «Реабілітовані історією»]. – К.; Х.: Оригінал, 2008. – 672 с.

327. Реабілітовані історією: Чернігівська область. – К. 1 / [уп. О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко, І. Желєзна]. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 800 с.

328. Реабілітовані історією: Чернігівська область. – К. 3 / [уп. О. Коваленко, Р. Подкур, О. Лисенко]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 600 с.

329. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы / [ред. Я. Шапов]. – М.: Издательство Библейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. – 352 с.

330. Следственное дело патриарха Тихона. Сборник документов и материалов Центрального архива ФСБ РФ / [ред. В. Воробьев]. – М.: Памятники исторической мысли, 2000. – 1016 с.

331. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т. 1 / [уп. С. Михальчук]. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 772 с.

332. Чорна книга України: зб. документів, арх. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / [уп. Ф. Зубачина]. – К.: Вид. центр «Просвіта», 1998. – 784 с.

Періодика

333. **Артемів Э.** Церковь и умирающие / Э. Артемів // Известия. – № 403. – 19 февраля. – 1922 г. – С. 1.

334. Безвірницькі передзвони // Войовничий безвірник. – № 2. – 6 січня. – 1930. – С. 4.

335. Боротьба з голодом // Вісти. – № 192. – 9 жовтня. – 1921 р. – С. 3.

336. Боротьба з голодом // Вісти. – № 203. – 25 жовтня. – 1921 р. – С. 3.

337. Боротьба з голодом // Вісти. – № 212. – 4 листопада. – 1921 р. – С. 3.

338. Боротьба з голодом // Вісти. – № 235. – 2 грудня. – 1921 р. – С. 3.

339. Віцент розбити пута релігії – гальмо соціалістичного розвитку // Радянське життя. – № 43. – 24 квітня. – 1932 р. – С. 2.

340. Где золото дая спасения голодающих // Известия. – № 403. – 19 февраля. – 1922 г. – С. 2.

341. З минулого і сучасного церкви // За більшовицький колгосп. – № 152. – 6 липня. – 1937 р. – С. 2.

342. **Заграва** Негаймо налагодити антирелігійну роботу с. Андріївки / Заграва // Радянське життя. – № 4. – 9 січня. – 1932 р. – С. 4.

343. Замість церкви – будинок культури // Войовничий безвірник. – № 30. – 12 листопада. – 1930. – С. 3.
344. Здійснено вимоги дітей // Радянське життя. – № 4. – 9 січня. – 1932 р. – С. 4.
345. Зміцнити організація СБВ // Радянське життя. – № 4. – 9 січня. – 1932 р. – С. 4.
346. Изятие ценностей на Роменщине // Известия. – № 434. – 24 мая. – 1922 г. – С. 1–2.
347. Изятие ценностей на Роменщине // Известия. – № 435. – 27 мая. – 1922 г. – С. 1.
348. Изятие ценностей на Роменщине // Известия. – № 436. – 31 мая. – 1922 г. – С. 1.
349. К изытию церковных ценностей // Известия. – № 419. – 14 марта. – 1922 г. – С. 2.
350. **К.Ф.** Геть Пасху – свято визискувачів / К.Ф. // Радянське життя. – № 42. – 22 квітня. – 1932 р. – С. 2.
351. **Коряк В.** За Ісуса чи за хліба куса? / В. Коряк // Вісти. – № 192. – 9 жовтня. – 1921 р. – С. 2.
352. **Костюк С.** Задовольнити вимоги колгоспників / С. Костюк // Радянське життя. – № 42. – 22 квітня. – 1932 р. – С. 2.
353. **Культармієць** Батько обдурює трудящих в церкві, а дочка у школі / Культармієць // За більшовицький колгосп. – № 37. – 7 квітня. – 1933 р. – С. 2.
354. **М.К.** Попи сотнями зрікаються свого сану / М.К. // Войовничий безвірник. – № 3. – 10 січня. – 1930. – С. 3.
355. На Сумщині // Войовничий безвірник. – № 24. – 20 серпня. – 1930. – С. 3.
356. **Олещук Ф.** Соціалістище духівництво і релігія / Ф. Олещук // За більшовицький колгосп. – № 120. – 29 травня. – 1937 р. – С. 2.
357. Попівський будинок дітям // Войовничий безвірник. – № 1. – 1 січня. – 1930. – С. 4.
358. СБВ на задвірках (Глухівщина) // Войовничий безвірник. – № 6. – 15 лютого. – 1930. – С. 3.
359. Церковь и умирающие // Известия. – № 403. – 19 февраля. – 1922 г. – С. 1.
360. Церковь и умирающие // Известия. – № 410. – 8 марта. – 1922 г. – С. 2.
361. Церковь и умирающие // Известия. – № 415. – 22 марта. – 1922 г. – С. 2.
362. **Чулий Л.** По округі. Житне / Л. Чулий // Влада праці. – № 42. – 16 квітня. – 1924 р. – С. 2.

Матеріали переписів населення

363. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов / [сост. В. Жиромская, Ю. Поляков], М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – 320 с.
364. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / [ред. Ю. Поляков], М.: Наука, 1992. – 256 с.
365. Залюднені пункти Харківської округи. – Х.: Держвидав «Господарство України», 1930. – 96 с.
366. Матеріали до опису округ. Глухівська округа. – Х.: друкарня ім. Петровського «Полтава поліграф», 1926. – 44 с.

367. Матеріали до опису округ. Конотіпська округа. – Х.: «Харківдрук», 1926. – 54 с.

368. Матеріали до опису округ. Полтавська округа. – Х.: друкарня ім. Петровського «Полтава поліграф», 1926. – 74 с.

369. Матеріали до опису округ. Роменська округа. – Х.: друкарня ім. Петровського «Полтава поліграф», 1926. – 48 с.

370. Матеріали до опису округ. Сумська округа. – Х.: Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1926. – 53 с.

Автори́ферати дисертацій

371. **Білокінь С.І.** Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук: спец. 07.00.06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С.І. Білокінь. – Київ, 2000. – 35 с.

372. **Бобко Т.Г.** Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис.на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.Г. Бобко. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

373. **Бойко О.В.** Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України): автореф. дис.на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Бойко. – Дніпропетровськ, 2007. – 19 с.

374. **Демидович Л.С.** Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.С. Демидович. – Київ, 2005. – 17 с.

375. **Змерзлий Б.В.** Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921–1929 рр.: автореф. дис.на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Б.В. Змерзлий. – Київ, 2000. – 18 с.

376. **Киридон А.М.** Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.М. Киридон. – Київ, 2006. – 34 с.

377. **Силантьєв В.І.** Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.І. Силантьєв. – Харків, 2005. – 38 с.

Українська історіографія

378. **Аверін І.** НКВС УСРР як знаряддя партійно-державного апарату в боротьбі проти церкви (20-ті роки ХХ ст.) / І. Аверін // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2004. – Випуск 17. – С. 132–137.

379. **Бабенко Л.** «Церковну політику розколу повинна вести ВЧК...»: інструменти антирелігійної політики 1920–1930-х рр. / Л. Бабенко // З архівів ВУЧК ДПУ НКВД КГБ. – 2012. – № 1. – С. 333–350.

380. **Бабенко Л.** Динаміка розкольницьких тенденцій у Російській православній церкві на початку 1920-х рр.: чекістський сегмент / Л. Бабенко // З архівів ВУЧК ДПУ НКВД КГБ. – 2012. – № 2. – С. 283–299.

381. **Бабенко Л.** Технологія боротьби з Церквою (1920 – початок 1950-х рр.): «чекістський» сегмент / Л. Бабенко // Радянські органи державної безпеки в Україні

(1918 – 1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу (Київ, 19 грудня 2013 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 248–302.

382. **Бабенко Л.** Участь ВЧК-ДПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. / Л. Бабенко // З архівів ВУЧК ДПУ НКВД КГБ. – 2004. – № 1, 2. – С. 410–428.

383. **Бажан О.** Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект / О. Бажан // З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2. – С. 7–18.

384. **Бажан О.** Реакція українського соціуму на репресивну політику радянської держави в 1937–1938 роках / Бажан О. // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 15 березня 2012 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 437–455.

385. **Бажан О.** Командир «великого терору» на Сумщині (Олексій Кудринський) / О. Бажан, В. Золотарьов // Сумська старовина. – 2009. – № 38–39. – С. 156–163.

386. **Білас І.** Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1 / І. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.

387. **Білас І.** Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 2 / І. Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.

388. **Білокінь С.** Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) / С. Білокінь. – К, 1999. – 448 с.

389. **Білокінь С.** Сексоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.) / С. Білокінь // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України, 2012. – № 17. – С. 40–48.

390. **Білокінь С.** Православні єпархії України 1917–1941 рр. / С. Білокінь // Історико-географічне дослідження в Україні. – К.: Наукова думка, 1992. – № 2. – С. 100–120.

391. **Бобко Т.** Диякони та псаломщики в структурі церковної ієрархії в 20-х рр. ХХ ст. / Т. Бобко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2005. – Випуск 19. – С. 240–243.

392. **Бобко Т.** Сім'я православного священнослужителя в 20–30-х рр. ХХ ст.: соціально-правовий аспект / Т. Бобко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2006. – Випуск 20. – С. 207–210.

393. **Бобко Т.** Ставлення православного духовенства до українізації церковного життя в 20-х рр. ХХ ст. / Т. Бобко // Сумська старовина. – 2003. – № 11–12. – С. 75–79.

394. **Бойко О.** «Легальні» методи опору православної церкви атеїстичній політиці більшовиків в Україні у 1920–1930-х рр. / О. Бойко // Вісник Дніпропетровського університету: серія «Історія та археологія». – 2010. – Випуск 18. – С. 69–79.

395. **Бойко О.** «Нелегальні» методи протидії православної церкви антирелігійній політиці в Україні у 1920–1930-х рр. / О. Бойко // Вісник Дніпропетровського університету: серія «Історія та археологія». – 2011. – Випуск 19. – С. 80–87.

396. **Євсєєва Т.** Особливості збереження / порушення православним священством вірності пастирському служінню в контексті історії

повсякдення (УСРР, 1920-ті рр.) / Т. Євсєєва // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 93–103.

397. **Євсєєва Т.** Особливості збереження / порушення православним священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення (УСРР, 1930-ті рр.) / Т. Євсєєва // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 94–108.

398. **Ігнатуша О.** Антисергіївська опозиція в Україні 1927–1941 рр. / О. Ігнатуша // Сумська старовина. – 2004. – № 13–14. – С. 147–157.

399. **Ігнатуша О.** Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави / О. Ігнатуша // Сумська старовина. – 2003. – № 11–12. – С. 80–84.

400. **Ігнатуша О.** Єпархіальна організація обновленської церкви в Україні у 20-ті рр. XX ст. / О. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Випуск 30. – С. 166–172.

401. **Ігнатуша О.** Єпархії та благочиння Українського екзархату Російської православної церкви у 20–30-х рр. XX ст. / О. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Випуск 29. – С. 145–152.

402. **Ігнатуша О.** Зміни канонічного статусу православної церкви в Україні (1918–1930-ті рр.): від автономії до екзархату / О. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2006. – Випуск 20. – С. 198–207.

403. **Ігнатуша О.** Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.

404. **Ігнатуша О.** Комісія у справах культів при Президіях ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР та її значення для України (1929–1938 рр.) / О. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Випуск 31. – С. 231–243.

405. **Ігнатуша О.** Модернізаційні трансформації православної церкви в Україні 20–30-і рр. XX ст. / О. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2008. – Випуск 24. – С. 193–199.

406. **Ігнатуша О.** Організація місцевої влади Української автокефальної православної церкви (20-ті рр. XX ст.) / О. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Випуск 28. – С. 180–185.

407. **Ігнатуша О.** Послання митрополита Михаїла (Єрмакова) до духовенства та віруючих України від 17 листопада 1927 р. / О. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2007. – Випуск 21. – С. 205–214.

408. **Ігнатуша О.** Соборно-єпископська церква на Сумщині у 20–30-х роках XX ст. / О. Ігнатуша // Сумська старовина. – 2002. – № 10. – С. 76–81.

409. **Ігнатуша О.** Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.) / О. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 174–190.

410. **Киридон А.** «...Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...»: релігійний напрямок діяльності органів державної безпеки в Україні (1920–1930-ті рр.) / А. Киридон // Радянські органи Державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура,

функції: матеріали круглого столу (Київ, 19 грудня 2013 р). – К.: Інститут історії України НАН України, 2014 – С. 229–248

411. **Киридон А.** Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920–1930-х років: соціальний вимір / А. Киридон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – № 12. – С. 234–256.

412. **Киридон А.** Духовенство в радянській Україні 1920 – 1930-х років / А. Киридон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – № 14. – С. 310–328.

413. **Киридон А.** Українська православна церква (1930–1936 рр.) А. Киридон // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 143–159.

414. **Киридон А.** Держава – церква – суспільство / А.М. Киридон. – Рівне: РІС КСУ, 2011. – 216 с.

415. Книга Пам'яті Сумської області: в 3 т. – Т. I. Забуттю не підлягає: Анотований покажчик / [авт.-упор. О. Коваленко]. – Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. – 384 с.

416. Книга Пам'яті Сумської області: в 3 т. – Т. II. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / [авт.-упор. О. Корнієнко]. – Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. – 324 с.

417. **Лаврик Г.** Державно-управлінська діяльність у сфері реалізації права на свободу совісті і віросповідання в радянській Україні 1919 – 1929 років: організаційно-правові засади / Г. Лаврик. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – 353 с.

418. **Лаврик Г.** Законодавче обмеження економічного функціонування церкви і релігійних організацій в радянській Україні 1920-х років / Г. Лаврик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2004. – Випуск 18. – С. 173–184.

419. **Лисенко О.** Довідки сільських рад та правлінь колгоспів як підстави для арешту селян в умовах «Великого терору» 1937–1938 рр. (на матеріалах Чернігівської області) / О. Лисенко // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 15 березня 2012 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 42–52.

420. **Макарьська А.** Пристосування представників чорного духовенства в умовах «безрелігійного суспільства» в УРСР в 20–30-ті рр. XX ст. / А.І. Макарьська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Випуск 29. – С. 161–165.

421. **Михайлуца М.** Здійснення органами ДПУ-НКВС України репресій проти православної церкви на Одещині (1930 – 1940-ві рр.) / М. Михайлуца // З архівів ВУЧК ДПУ НКВД КГБ. – 2004. – № 1, 2. – С. 429–450.

422. **Нестуля О.** Доля церковної старовини в Україні 1917–1941. Ч. 1: 1917 – середина 20-х років / О. Нестуля. – К., 1995. – 278 с.

423. **Нестуля О.** Доля церковної старовини в Україні 1917–1941. Ч. 2: 1917–1941 / О. Нестуля. – К., 1995. – 216 с.

424. **Нікольський В.** Обвинувачення репресованих в Україні періоду «великої чистки» 1937–1938 рр. / В. Нікольський // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 54–63.

425. **Овчаренко В.** Ліквідаційний відділ з відокремлення церкви від держави Наркомату юстиції УСРР: історія утворення та діяльності / В. Овчаренко // *Наука. Релігія. Суспільство*. – 2011. – № 2. – С. 92–99.

426. **Olitsky V.** Application of the Illegal Methods of Investigation by the State Security of the USSR in 1936–1938 / V. Olitsky // *European Journal of Social and Human Sciences*. – 2016. – Vol. 11. – P. 116–122.

427. **Оліцький В.** Преса Сумщини, як репресивно-пропагандистський інструмент антицерковної політики початку 1920-х рр. / В. Оліцький // *Сумська старовина*. – 2016. – № XLIX. – С. 83–91.

428. **Оліцький В.** Справи Григорія Ружицького, як приклад переслідування православного духовенства Сумщини за національною ознакою / В. Оліцький // Міжнародна науково-практична конференція «Україна-Польща: Стратегічне партнерство в системі геополітичних координат» (Київ, 16–17 березня 2017 р.). – С. 128–129.

429. **Оліцький В.** Звинувачення на націоналістичному підґрунті проти діячів УАПЦ у 20–30-ті рр. XX ст., на прикладі Сумщини / В. Оліцький // IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Історико-філософські дослідження молодих учених» (Суми, 14–15 травня 2015 р.). – С. 87–90.

430. **Оліцький В.** Зміни в політиці радянської держави щодо православних громад Сумщини у 1938–1945 рр. / В. Оліцький // *Вісник аграрної історії*. – 2015. – Випуск 11–12. – С. 98–102.

431. **Оліцький В.** Інформаційний потенціал архівних кримінальних справ репресованих у 1920–1930-ті рр. священиків Сумщини / В. Оліцький // *Україна в гуманітарних та соціально-економічних вимірах: матеріали всеукраїнської наукової конференції* (Дніпропетровськ, 29–30 квітня 2016 р.). – Ч. 2. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. – С. 97–99.

432. **Оліцький В.** Кримінальне переслідування православного духовенства Сумщини у 1919–1941 роках: особливості, масштаби, наслідки / В. Оліцький // *Історико-філософські дослідження молодих учених: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Суми, 27 квітня 2017 р.). – С. 103–105.

433. **Оліцький В.** Міжконфесійна політика радянської влади на Сумщині у 1920-ті рр. / В. Оліцький // *Вісник аграрної історії*. – 2015. – Випуск 13–14. – С. 79–87.

434. **Оліцький В.** Опір православного населення Сумщини антирелігійній політиці 1920–30-х рр.: форми, методи та наслідки / В. Оліцький // *Грані*. – 2016. – № 8. – С. 197–204.

435. **Оліцький В.** Підготовка до вилучення церковних дзвонів на території Сумщини / В. Оліцький // *Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 6–7 травня 2016 р.). – К.: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2016. – С. 14–18.

436. **Оліцький В.** Податковий тиск, як форма репресій проти православного духовенства на Сумщині (1920–1930-ті рр.) / В. Оліцький // *Вісник аграрної історії*. – 2016. – Випуск 16–17. – С. 85–91.

437. **Оліцький В.** Позазаконні методи отримання показів свідків у справах проти духовенства Сумщини у 1936–1938 рр. / В. Оліцький // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – 2016. – Випуск 46. – С. 170–174.

438. **Оліцький В.** Православна церква Сумщини у роки великого терору / В. Оліцький // Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії та історії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 22–23 травня 2015 р.). – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. – С. 149–151.

439. **Оліцький В.** Радянська репресивна політика 1920–30-х рр. що до церковних діячів, на прикладі священика Сумщини – М.О. Гонтаровського / В. Оліцький // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Випуск 42. – С. 79–83.

440. **Оліцький В.** Радянська репресивна політика проти православної церкви на Сумщині у 1920-ті рр. / В. Оліцький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – серія історія. – 2015. – Випуск 1, частина 3. – С. 19–23.

441. **Оліцький В.** Релігійне питання у поглядах та діяльності М.С. Грушевського / В. Оліцький // Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 19–20 травня 2016 р.). – К.: «Міленіум». – С. 107–108.

442. **Оліцький В.** Репресії проти православної церкви на Сумщині у 20-ті рр. ХХ ст. / В. Оліцький // Сучасні виклики суспільних наук в умовах глобалізації: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 29–30 травня 2015 р.). – Львів: ГО Львівська фундація суспільних наук, 2015. – С. 95–97.

443. **Оліцький В.** Трансформація політики радянської влади щодо православної церкви у кінці 30-х – першій половині 40-х рр. ХХ ст. та вплив на неї радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. (на прикладі Сумщини) / В. Оліцький // Перемога над нацизмом у Другій світовій війні: суспільна пам'ять, наукові інтерпретації, освітньо-виховні технології: тези доповідей I Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 29 жовтня 2015 р.). – К.: НУБіП України, 2015. – С. 49–51.

444. **Папакін Г.** Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації / Г. Папакін // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 15 березня 2012 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 13–28.

445. **Пашенко В.** Більшовики і православна церква. Війна замість співпраці / В. Пашенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2005. – випуск 19. – С. 228–239.

446. **Пашенко В.** Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки / В. Пашенко, А.М. Киридон. – Полтава, 2004. – 335 с.

447. **Пашенко В.** Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. / В. Пашенко. – К., 1993. – 187 с.

448. **Пашенко В.** Ніч минула, а день наблизився... Держава і православ'я в Україні: 20-ті роки / В. Пашенко. – К., 1994. – 168 с.

449. **Пашенко В.** Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. 20-30-ті роки ХХ ст / В. Пашенко. – Полтава, 1995. – 289 с.

450. **Пашенко В.** Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років / В.О. Пашенко. – К., 1994. – 249 с.

451. **Подкур Р.** Документы органов государственной безопасности УСРР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.

452. **Подкур Р.** Деякі стереотипи світогляду чекістів під час «великого терору» (1937–1938 рр.) / Р. Подкур // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2008. – Випуск 23. – С. 255–263.

453. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / [відп. ред. В. Смолій]. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

454. **Потоцький В.** Діяльність секти підгорнівців у Харківській губернії (1886–1917 рр.) / В. Потоцький // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2004. – випуск 7. – С. 41–48.

455. **Преловська І.** До 80-ї річниці скликання II-го Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 17 – 30 жовтня 1927 р. / І. Преловська // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2006. – Випуск 20. – С. 194–198.

456. **Преловська І.** Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ ГДА СБ України та ЦДАГО України / І. Преловська // З архівів ВУЧК ДПУ НКВД КГБ. – 2009. – № 1. – С. 26–48.

457. **Пристайко В.** Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

458. Реабілітація репресованих / [укл. В. Маляренко]. – К.: Юрінком, 1997. – 461 с.

459. Репресії в Україні (191 –1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний показник / [авт.-упор. Є.К. Бабич, В.В. Патока]. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

460. **Савчук Т.** Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття / Т. Савчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – випуск 31. – С. 243–246.

461. **Савчук Т.** Православне духовенство в умовах голодомору 1932–1933 рр. / Т. Савчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Випуск 35. – С. 134–138.

462. **Савчук Т.** Стратегії виживання православних священиків у 1930-х рр. / Т. Савчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Випуск 38. – С. 161–164.

463. **Светлов А.** З історії Глинської пустині / А. Светлов // Сумська старовина. – 2004. – № 13 – 14. – С. 143–146.

464. **Сильванський С.** Заметки о Православии на Сумщине: очерк об истории и событиях XIX – начала XXI веков / С.В. Сильванский. – Сумы: ИПП «Мрія-1», 2014. – 368 с.

465. **Славути Г.** Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20 – 30-х рр. / Г. Славути // З архівів ВУЧК ДПУ НКВД КГБ. – 1998. – № 1, 2. – С. 244–252.

466. **Сотник О.** Геноцид української нації / О. Сотник. – Суми: Видавництво «МакДен», 2008. – 100 с.

467. **Сотник О.** Репресії проти православної церкви на Сумщині: Випуск 1 / О. Сотник. – Суми: Собор, 2005. – 116 с.

468. **Сотник О.** Репресії проти православної церкви на Сумщині: Випуск 2 / О. Сотник. – Суми: Мак Ден, 2007. – 124 с.

469. **Сотник О.** Це – наша історія / О. Сотник. – Рівне: Світанкова зоря, 1997. – 176 с.

470. **Татарченко О.** Репресивна політика радянської влади проти церковників – «контрреволюціонерів» в 1920–1930-х рр. (на прикладі південної України) / О. Татарченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Випуск 34. – С. 166–169.

471. **Ткаченко Б.** Важка стежка до Бога / Б. Ткаченко. – Суми: ВАТ «СОД», видавництво «Козацький вал», 2007. – 844 с.

472. **Ткаченко Б.** Лебедя у пазурах червоного антихриста / Б. Ткаченко. – Х.: Видавець Савчук О.О., 2014. – 640 с.

473. **Тригуб О.** Переслідування «антисергієвської» опозиції в РПЦ: з історії «істинно-православної церкви» (1932–1941 рр.) / О. Тригуб // З архівів ВУЧК ДПУ НКВД КГБ. – 2007. – № 2. – С. 39–60.

474. **Тригуб О.** Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Видавництво ЧДГУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.

475. **Тригуб О.** Розкол РПЦ 1920–1930-х рр. у американській історіографії / О. Тригуб // Наукові праці: науково-методичний журнал. Історичні науки. Т. 83. – Вип. 70. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 107–117.

476. **Тригуб О.** Розкол як форма боротьби ДПУ УСРР із православною церквою в Україні (1922–1927 рр.) / О. Тригуб // З архівів ВУЧК ДПУ НКВД КГБ. – 2009. – № 1. – С. 10–26.

477. **Тригуб О.** Поширення ідеї «канонічної» автокефалії в українському православ'ї (1922–1925 рр.) / О. Тригуб // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Випуск 27. – С. 170–175.

478. **Чугай А.** Мученики за віру / А. Чугай, В. Анацький. – Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2005. – 80 с.

479. **Чучалін О.** Позбавлення виборчих прав духовенства в УСРР у 1920–1930-х рр. / О. Чучалін // Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (14–15 травня 2013 р.). – Умань: ВПЦ «Візаві» (видавець «Сочінський»), 2014. – С. 133–138.

480. **Шаповал Ю.** ЧК – ДПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

481. **Шуйський І.** Застосування органами державної безпеки УРСР методів морального та фізичного впливу на підслідних у період «Великого терору» в Україні / І. Шуйський // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу (Київ, 19 грудня 2013 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 218–228.

482. **Щербань М.** Державна кампанія по вилученню церковних цінностей в Україні в 20 рр. XX ст.: суть, принципи, наслідки / М.В. Щербань // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Історичне краєзнавство». – Випуск 10. – С. 213–223.

Діаспорна історіографія

483. **Біднов В.** Церковна справа на Україні / В. Біднов. – Тернів: Видавництво «Українська автокефальна церква», 1921. – 50 с.

484. **Великий А.** З літопису християнської України: у IX т. – Т. IX: XX ст. / А. Великий. – Рим: Видавництво ОО Василян, 1977. – 304 с.
485. **Верига В.** Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / В. Верига. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с.
486. **Власовський І.** Нарис історії Української православної церкви: у IV т. – Т. IV: XX ст. / І. Власовський. – Нью Йорк: БАНД БРУК, 1966. – репринт: К.: АТ «Книга», 1998. – 416 с.
487. **Липківський В.** Відродження церкви в Україні 1917–1930 / [ред.О. Мох]. – Торонто: Українське видавництво «Добра книжка», 1959. – 335 с.
488. **Липківський В.** Православна христова церква українського народу / [ред. Д. Б-ко]. – Мюнхен, 1951. – 32 с.
489. **Лотоцький О.** Автокефалія / О. Лотоцький. – Варшава, 1938. – 566 с.
490. Мартирологія українських церков: у IV т. – Т. I: Українська православна церква / [уп. О. Зінкевич, О. Ворона]. – Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.
491. **Нагаєвський І.** Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – Рим: Український католицький університет ім. св. Климента папи, 1989. – 486 с.
492. **Наддніпрянець В.** Українські націонал-комуністи: їхня роль у визвольній війні України 1917–1956 рр. / В. Наддніпрянець. – Нью Йорк – Торонто – Сідней, 1983. – 151 с.
493. **Пігідо Ф.** Україна під більшовицькою окупацією / Ф. Пігідо. – Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1956. – 142 с.
494. **Плічковський Н.** Нарис історії Української православної церкви / Н. Плічковський. – Сідней: Друкарня М. Цюрака, 1985. – 125 с.
495. **Федорів Ю.** Історія церкви в Україні / Ю. Федорів. – Торонто, 1967. – 362 с.

Зарубіжна історіографія

496. **Беглов А.** Русская православная церковь. XX век / А. Беглов, О. Васильева, А. Журавский и др. – М.: Издательство Сретенского монастыря, 2008. – 800 с.
497. История Русской Православной Церкви от восстановления патриаршества до наших дней. – Т. 1: 1917–1970 / [ред. М. Данилушкин]. – Санкт-Петербург: Воскресение, 1997. – 1020 с.
498. **Конквест Р.** Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / [ред. С. Головко]. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.
499. **Конквест Р.** Большой террор: у 2 т. Т. 1 / Р. Конквест. – Рига: Ракстниекс, 1991. – 416 с.
500. **Конквест Р.** Большой террор: у 2 т. Т. 2 / Р. Конквест. – Рига: Ракстниекс, 1991. – 432 с.
501. Монашество и монастыри в России. XI–XX века: исторические очерки / [ред. Н. Сеницына]. – М.: Наука, 2002. – 346 с.
502. **Поспеловский Д.** Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
503. **Цыпин В.** История Русской Церкви XX век / В. Цыпин. – Сергиев Посад, 2006. – 199 с.

Радянська історіографія

504. **Бонч-Бруевич В.** Избранные атеистические произведения [ред. Л. Колтырева]. – М.: Мысль, 1973. – 343 с.

505. **Грекулов Е.** Православная церковь – враг просвещения / Е. Грекулов. – М.: Издательство АН СССР, 1962. – 192 с.

506. Історія Української РСР: у 2 т. Т. 2 / [гол. ред. О. Кашменко]. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1956. – 704 с.

507. **Корзун М.** Русская православная церковь 1917–1945 годы: изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения / М. Корзун. – Минск: Беларусь, 1987. – 111 с.

508. **Красиков П.** Избранные атеистические произведения [ред. А. Окулов]. – М.: Мысль, 1970. – 269 с.

509. **Крывелев И.** Русская православная церковь в первой четверти XX века / И. Крывелев. – М.: Знание, 1982. – 64 с.

510. Нарис історії України / [ред. К. Гуслистый, Л. Славін, Ф. Ястребов]. – Уфа: Академія наук УРСР. Інститут історії і археології України, 1942. – 212 с.

511. **Плаксин Р.** Крах церковной контрреволюции (1917–1923 гг.) / Р. Плаксин. – М.: Наука, 1968. – 192 с.

Словники, довідники

512. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.

513. **Кондрашов В.** Новейший философский словарь / В. Кондрашов, Д. Чекалов, В. Копорулина; под общ. ред. А. Ярещенко. – Ростов на Дону.: Феникс, 2005. – 672 с.

514. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. – Т. 1 А – Є / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Видавництво «АКОНІТ», 1998. – 910 с.

515. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. – Т. 2 Ж – ОБД / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Видавництво «АКОНІТ», 1998. – 910 с.

516. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. – Т. 3 ОБЕ – РОБ / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Видавництво «АКОНІТ», 1998. – 927 с.

517. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. – Т. 4 РОБ – Я / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К.: Видавництво «АКОНІТ», 1998. – 941 с.

518. **Шевченко В.** Словник-довідник з релігієзнавства / В. Шевченко. – К.: Наукова думка, 2004. – 559 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК РЕПРЕСОВАНОГО ДУХОВЕНСТВА

А

1. **Авдєєнко Василь Архипович**, 1885 р.н. Священик м. Середино-Буда². Заарештований 1936 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 27.04.1938 р. Реабілітований 22.10.1958 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 14*)
2. **Азбукін Олександр Миколайович**, 1869 р.н. Священик м. Білопілля. Заарештований 1938 р. Помер під слідством 02.01.1939 р. (*УСБУ в СО, спр. П-1852; УСБУ в СО, спр. П-79*)
3. **Амелін Микола Олександрович**, 1872 р.н. Священик м. Путивль. Заарештований 1934 р. (*УСБУ в СО, спр. П-2457*)
4. **Андрієвський Григорій Митрофанович**, 1870 р.н. Священик с. Малі Бубни Роменського р-ну. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 01.12.1937 р. Реабілітований 01.05.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 136*)
5. **Антоненко Іван Федорович**, 1903 р.н. Священик с. Підлипне Конотопського р-ну. Заарештований 1931 р. – 5 р. концтабору. Реабілітований 05.06.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 121*)
6. **Антонов Микола Григорович**, 1859 р.н. Священик с. Межиріч Ворожбянського р-ну. Заарештований 1930 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 761*)
7. **Асмолов Микола Іванович**, 1887 р.н. Священик с. Бобрик Тернівського р-ну. Заарештований 1929 р. – 3 р. концтабору. Реабілітований 30.10.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 835*)

Б

8. **Базилевич Василь Митрофанович**, 1878 р.н. Священик с. Семенівка Липоводолинського р-ну. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляно 21.10.1937 р. Реабілітований 06.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 289*)
9. **Баймут Федот Микитович**, 1880 р.н. Священик. Заарештований 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 16.11.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 103*)
10. **Белик Григорій Авксентьєвич**, 1895 р.н. Диякон м. Лебедін. Заарештований 1930 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 612*)
11. **Бєлогай Лука Павлович**, 1884 р.н. Священик с. Протасівка. Заарештований 1937 р. – 5 р. ВТТ. (*ГУНПУ в СО, ф. 6, спр. 3270 «СО»*)
12. **Бігун Дмитро Іванович**, 1878 р.н. Священик м. Кролевець. Заарештований 1936 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 11.03.1992 р. (*ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75654*)
13. **Бідоленко Йосип Якович**, 1897 р.н. Священик с. Покровка Краснопільського р-ну. Заарештований: 1930 р. – 5 р. заслання; 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 15.05.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 592*)
14. **Блаженко Іона Герасимович**, 1894 р.н. Священик с. Кринична Краснопільського р-ну. Заарештований 1930 р. – 5 р. концтабору. Реабілітований 15.06.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 122*)
15. **Богданець Михайло Васильович**, 1898 р.н. Священик с. Ясенове Охтирського р-ну. Заарештований 1930 р. – 3 р. концтабору, після закінчення

² Тут, і далі, населені пункти зазначаються за назвою та адміністративно-територіальним поділом на момент арешту (відповідно до архівно-кримінальних справ)

терміну покарання, вислання на Північ на 3 р. Реабілітований 26.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, *спр.* 703)

16. **Борисенко Василь Андріанович**, 1893 р.н. Священик с. Кошари (Конотопський р-н.). Заарештований 1936 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 01.08.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 439)

17. **Брикун Анікій Григорович**, 1886 р.н. Священик с. Семенівка Глухівського р-ну. Заарештований 1938 р. – розстріл. Реабілітований 21.11.1956 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, *спр.* 348)

18. **Бугаєнко Павло Карпович**, 1870 р.н. Священик с. Велика Рибиця Миропільського р-ну. Заарештований: 1933 р.; 1937 р. – 5 р. ВТТ. (УСБУ в СО, *спр.* П-1351)

19. **Буденчук Іван Павлович**, 1874 р.н. Священик с. Порозок Славгородського р-ну. Заарештований 1930 р. – вислання у Казахстан на 3 р. Реабілітований 16.10.1995 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 7, *спр.* 198)

20. **Бурковський Євгеній Іванович**, 1890 р.н. Священик м. Конотоп. Заарештований 1929 р. – вислання на Північ на 3 р. Реабілітований 05.10.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, *спр.* 792)

21. **Бушуєв Стефан Георгієвич**, 1870 р.н. Священик с. Кальченки Білопільського р-ну. Заарештований 1938 р. Помер під слідством 19.09.1938 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-1853; УСБУ в СО, *спр.* П-79)

В

22. **Вакулович Євсей Спирідонович**, 1885 р.н. Священик с. Томашівка Недригайлівського р-ну. Заарештований 1932 р. – вислання на Північ на 3 р. Реабілітований 30.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, *спр.* 581)

23. **Васільєв Євгеній Андрійович**, 1882 р.н. Священик с. Дорошівка Ямпільського р-ну. Заарештований 1937 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-1630)

24. **Васільєв Олександр Іванович**, 1892 р.н. Священик м. Глухів. Заарештований: 1925 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 01.12.1937 р. Реабілітований 28.07.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, *спр.* 143)

25. **Вашенко Єфим Михайлович**, 1883 р.н. Священик Преображенської церкви м. Сміле. Заарештований: 1927 р. (два рази). (ГУ НПУ в СО, ф. 7, *спр.* 115; ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, *спр.* 640)

26. **Вашенко Кузьма [Кирило] Якович**, 1885 р.н. Священик с. Вирівка Конотопського р-ну. Заарештований 1929 р. – вислання на 3 р. на Північ. Реабілітований 27.04.1989 р. (Реабілітовані історією. Чернігівська обл. – Кн.3.)

27. **Веденський Іван Іванович**, 1868 р.н. Священик с. Клепали Буринського р-ну. Заарештований 1938 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-1075)

28. **Вертиловський Павло Федорович**, 1866 р.н. Священик м. Білопілья. Заарештований 1938 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-3851)

29. **Власовський Павло Олександрович**, 1872 р.н. Священик м. Конотоп. Заарештований: 1936 р.; 1938 р. – розстріл. Розстріляний 10.05.1938 р. Реабілітований 20.07.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, *спр.* 11)

30. **Войнов Степан Васильович**, 1871 р.н. Священик с. Собич Шосткинського р-ну. Заарештований 1937 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-2440)

31. **Войтенко Андрій Миколайович**, 1882 р.н. Священик м. Ромни. Заарештований 1934 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-4144)

32. **Волкодав Феогност Іванович**, 1882 р.н. Ієромонах с. Чорториги Глухівського р-ну. Заарештований 1933 р. – 3 р. умовного ув'язнення. Реабілітований 29.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, *спр.* 889)

33. **Ворона Яків Петрович**, 1886 р.н. Священик. Заарештований: 1926 р. – 6 місяців примусових робіт; 1938 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-79)

Г

34. **Гаврильченко Василь Григорович**, 1879 р.н. Диякон. Заарештований 1938 р. – розстріл. Реабілітований 21.11.1956 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, *спр.* 348)

35. **Гамагін Єрофей Іванович**, 1868 р.н. Священик с. Лучка Липоводолинського р-ну. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 21.10.1937 р. Реабілітований 08.08.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, *спр.* 398)

36. **Геррус Авксентій Павлович**, 1872 р.н. Священик с. Ворожба Білопільського р-ну. Заарештований: 1930 р.; 1937 р.; 1938 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-4161; УСБУ в СО, *спр.* П-87)

37. **Гичко Паладій Степанович**, 1879 р.н. Священик с. Добрянське Великописарівського р-ну. Заарештований 1930 р. (Реабілітовані історією. Харківська область. – Кн. 1, ч.1.)

38. **Гірчев Антоній Антонович**, 1881 р.н. Ієромонах м. Суми. Заарештований 1930 р. – 3 р. концтабору. Реабілітований 30.09.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, *спр.* 694)

39. **Гладкий Григорій Гаврилович**, 1880 р.н. Священик с. Засулля Роменського р-ну. Заарештований: 1921 р.; 1937 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-6353)

40. **Глінка Микола Михайлович**, 1871 р.н. Священик с. Козацьке Конотопського р-ну. Заарештований 1936 р. – 5 р. ВТТ. (УСБУ в СО, *спр.* П-2090)

41. **Гонтаровський Михайло Олександрович**, 1883 р.н. Священик с. Калинівка Роменського р-ну. Заарештований: 1921 р.; 1937 р. Помер під слідством 01.01.1938 р. Реабілітований 09.12.2013 р. (ГУНП в СО, ф. 6, *спр.* СО-5904; УСБУ в СО, *спр.* П-974)

42. **Горосевич Петро Олексійович**, 1881 р.н. Священик с. Іскрисківщина Білопільського р-ну. Заарештований 1936 р. – штраф 300 крб.; 1938 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-79)

43. **Горунович Андрій Гаврилович**, 1882 р.н. Священик м. Ромни. Заарештований 1930 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 10.12.1937 р. Реабілітований 22.05.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, *спр.* 685)

44. **Грабовський Павло Сергійович**, 1886 р.н. Священик м. Лебедин. Заарештований 1938 р. – розстріл. Розстріляний 09.06.1938 р. Реабілітований 30.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 588)

45. **Гребенюк Нифонт Григорович**, 1877 р.н. Ієромонах м. Глухів. Заарештований: між 1919 р. і 1933 р. – 1 р. примусових робіт; 1933 р. – 3 р. умовного ув'язнення. Реабілітований 29.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, *спр.* 889)

46. **Гресь Іван Федорович**, 1884 р.н. Священик с. Угроїди Краснопільського р-ну. Заарештований 1930 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-801)

47. **Григор'єв Іван Петрович**, 1874 р.н. Священик м. Суми. Заарештований 1930 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-4147)

48. **Григоревич Василь Львович**, 1873 р.н. Священик м. Охтирка. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 16.01.1938 р. Реабілітований 18.05.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, *спр.* 970)

49. **Григоренко Сава Юхимович**, 1871 р.н. Священик м. Охтирка. Заарештований: 1932 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 05.12.1937 р. Реабілітований 16.05.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, *спр.* 878)

50. **Григорович Філіп Семенович**, 1881 р.н. Священик м. Лебедин. Заарештований: 1922 р. – 1 р. позбавлення волі; 1923 р. – вислання за межі України; 1932 р.; 1936 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 30.09.1937 р. Реабілітований 08.08.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 394)

51. **Губенко Семен Пантелеймонович**, 1889 р.н. Священик м. Глухів. Заарештований 1938 р. – розстріл. Реабілітований 21.11.1956 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 348)

52. **Гусев Арсеній Євгенович**, 1871 р.н. Священик м. Суми. Заарештований 1938 р. – розстріл. Розстріляний 25.05.1938 р. Реабілітований 13.06.1958 р. (*Книга пам'яті жертв політичних репресій у СРСР*)

53. **Гутаров Іван Тимофійович**, 1876 р.н. Священик с. Линове Путивльського р-ну. Заарештований 1930 р. – 3 р. концтабору. Реабілітований 16.03.1990 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 968)

Д

54. **Дейнека Михайло Хомич**, 1894 р.н. Священик с. Бобрик Ворожб'янського р-ну. Заарештований 1930 р. (УСБУ в СО, спр. П-4149)

55. **Дем'яновський Никодим Васильович**, 1894 р.н. Священик с. Городище Кролевецького повіту. Заарештований 1920 р. (ДАЧО, ф. Р-415, оп. 1, спр. 180)

56. **Деркачов Андрій Іванович**, 1880 р.н. Священик с. Левченки Роменського р-ну. Заарештований 1939 р. – 8 р. ВТТ. Реабілітований 13.07.1993 р. (УСБУ в СО, спр. П-1557)

57. **Добрецький Андрій Михайлович**, 1886 р.н. Священик м. Білопіль. Заарештований 1938 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 27.03.1990 р. (ГДА УСБУ, ф. 6, спр. 75655 ФП)

58. **Домащенко Іронім Данилович**, 1878 р.н. Священик сл. Рябушки Лебединського р-ну. Заарештований 1930 р. (УСБУ в СО, спр. П-4148)

59. **Дуднік Григорій Павлович**, 1894 р.н. Священик м. Тростянець. Заарештований: 1931 р. – вислання на 3 р.; 1937 р.; 1938 р. (УСБУ в СО, спр. П-1781)

60. **Дудченко Яків Григорович**, 1877 р.н. Диякон с. Бобрик Тернівського р-ну. Заарештований 1929 р. – вислання на 3 р. на Північ. Реабілітований 30.10.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 835)

Є

61. **Єварницький Петро Михайлович**, 1879 р.н. Священик с. Клімівка Білопільського р-ну. Заарештований 1938 р. – 8 р. ВТТ. (УСБУ в СО, спр. П-1825)

62. **Євреїнов Андрій Іванович**, 1897 р.н. Священик с. Журавка Ямпільського р-ну. Заарештований 1935 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 07.02. 1992 р. (УСБУ в СО, спр. П-11930)

63. **Євтєєв Олексій Данилович**, 1893 р.н. Священик с. Петрушівка Миропільського р-ну. Заарештований 1930 р. – 3 р. концтабору. Реабілітований 29.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 698)

64. **Ємельяненко Олександр Федорович**, 1888 р.н. Священик м. Суми. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 17.12.1937 р. Реабілітований 10.09.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 795)

Ж

65. **Жолобок Терентій Андрійович**, 1883 р.н. Священик с. Підлипне Конотопського р-ну. Заарештований 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 26.10.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 34)

66. **Жук Антон Павлович**, 1904 р.н. Ієродиякон м. Лебедин. Заарештований 1938 р. – розстріл. Розстріляний 09.06.1938 р. Реабілітований 30.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 588)

67. **Журило Федір Якович**, 1891 р.н. Священик м. Охтирка. Заарештований: 1929 р.; 1933 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 23.10.1937 р. Реабілітований 29.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 7, *спр.* 6)

З

68. **Заграфський Олександр Миколайович**, 1872 р. Священик м. Лебедин. Заарештований: 1930 р. – 2 ½ р. ув'язнення, 3 р. вислання; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 20.10.1937 р. Реабілітований 08.08.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, *спр.* 400)

69. **Зимбальевський Дмитро Андрійович**, 1894 р.н. Священик с. Локня Роменського р-ну. Заарештований 1926 р.; 1934 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, *спр.* 285)

70. **Зражевський Іван Фролович**, 1893 р.н. Диякон м. Глухів. Заарештований 1938 р. – розстріл. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, *спр.* 348)

І

71. **Іваненко Микола Афанасович**, 1894 р.н. Священик м. Путивль. Заарештований 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 21.03.1962 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, *спр.* 555)

72. **Ільченко Стефан Йосипович**, 1895 р.н. Священик с. Бакирівка Охтирського р-ну. Заарештований 1931 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-3326)

73. **Ісінченко Олександр Олександрович**, 1877 р.н. Диякон м. Охтирка. Заарештований 1931 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-858)

К

74. **Кавун Стефан Гаврилович**, 1886 р.н. Священик с. Реутенці Кролевецького р-ну. Заарештований 1929 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-979)

75. **Каліновський Петро Андрійович**, 1880 р.н. Священик м. Конотоп. Заарештований: 1930 р.; 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 21.06.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 58)

76. **Каменицький Петро Васильович**, 1862 р.н. Священик м. Путивль. Заарештований 1932 р. (ГУНПУ в СО, ф. 6, *спр.* 1347-Р)

77. **Карасьов Василь Георгієвич**, 1887 р.н. Священик. Заарештований 1930 р. – вислання на Північ на 3 р. Реабілітований 16.11.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, *спр.* 150)

78. **Коваленко Олексій Максимович**, 1885 р.н. Священик м. Середино-Буда. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 27.04.1938 р. Реабілітований 22.10.1958 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, *спр.* 14)

79. **Коваль Григорій Іванович**, 1881 р.н. Священик м. Охтирка. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 16.01.1938 р. Реабілітований 18.05.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, *спр.* 969)

80. **Козін Олександр Ігнатович**, 1894 р.н. Священик м. Глухів. Заарештований: 1929 р. – 5 р. концтабору; 1938 р. – розстріл. Розстріляний 20.05.1938 р. Реабілітований 30.12.1989 р.; 29.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 882; ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 626)

81. **Колосовський Дмитро Петрович**, 1872 р.н. Священик с. Старіково Глухівського р-ну. Заарештований: 1931 р.; 1932 р. – 5 р. ВТТ, після відбуття 5 р. заслання на Північ. Реабілітований 31.03.1992 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-12069)

82. **Конєв Георгій Семенович**, 1888 р.н. Священик с. Печіни Великописарівського р-ну. Заарештований: 1932 р. 1933 р.; 1938 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 23.12.1994 р. (*УСБУ в СО, спр. П-4155; УСБУ в СО, спр. П-13144*)
83. **Коробченко Прокопій Єлисеєвич**, 1872 р.н. Священик с. Полясне Тростянецького р-ну. Заарештований: 1929 р. – 3 р. концтабору; 1937 р. – 10 р. концтабору. Реабілітований 16.11.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 164*)
84. **Корольов Володимир Федорович**, 1888 р.н. Священик с. Кам'янка Тростянецького р-ну. Заарештовано: 1932 р.; 1935 р. – 6 р. ВТТ. Реабілітований 15.05.1992 р. (*УСБУ в СО, спр. П-12159*)
85. **Космінський Анатолій Петрович**, 1875 р.н. Священик м. Путивль. Заарештований: 1925 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 28.11.1937 р. Реабілітований 21.03.1962 р. (*ГДА УСБУ в СО, спр. 9704; ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 555*)
86. **Костюк Костянтин Іванович**, 1879 р.н. Священик Благовіщенської церкви м. Путивль. Заарештований 1932 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 28.11.1937 р. Реабілітований 21.03.1962 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 555*)
87. **Котляревський Костянтин Костянтинович**, 1876 р.н. Священик с. Проруб Білопільського р-ну. Заарештований 1938 р. – 7 р. ВТТ. Реабілітований 10.05.1957 р. (*УСБУ в СО, спр. П-4054*)
88. **Котляров Олександр Семенович**, 1879 р.н. Священик м. Тростянець. Заарештований: 1930 р. – 2 тижні примусових робіт; 1938 р. – позбавлення волі на 3 р. Реабілітований 25.01.1995 р. (*УСБУ в СО, спр. П-429*)
89. **Кочет Микола Васильович**, 1889 р.н. Священик м. Охтирка. Заарештований 1931 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 06.11.1937 р. Реабілітований 31.07.1989 р. (*УСБУ в СО, спр. П-858; ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 504*)
90. **Кочмала Порфи́рій Кирилович**, 1890 р.н. Священик м. Суми. Заарештований: 1930 р. – вислання (переховувався); 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 24.05.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 1000*)
91. **Кравченко Іреней Якович**, 1879 р.н. Ієромонах с. Грунь Груньського р-ну. Заарештований: 1928 р. – 6 місяців ув'язнення; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 07.12.1937 р. Реабілітований 30.05.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 937*)
92. **Красногорський Михайло Степанович**, 1888 р.н. Священик с. Бистрик Крелевецького р-ну. Заарештований 1925 р. (*ДАСО, ф. Р-4776, оп. 1, спр. 18*)
93. **Краснопевцев Костянтин Іванович**, 1873 р.н. Священик с. Любітово Конотопського р-ну. Заарештований 1935 р. – 6 р. ВТТ. Реабілітований 14.02.1992 р. (*УСБУ в СО, спр. П-11941*)
94. **Краснощок Максим Андрійович**, 1884 р.н. Священик с. Оксютинці Роменського р-ну. Заарештований: 1936 р. – 2 р. ув'язнення; 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 06.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 254*)
95. **Кречетов Аким Матвійович**, 1881 р.н. Священик с. Зіново Путивльського р-ну. Заарештований 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 16.11.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 25*)
96. **Кривомазов Петро Михайлович**, 1897 р.н. Ієромонах м. Суми. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 16.12.1937 р. Реабілітований 17.05.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 720*)

97. **Кротов Іван Максимович**, 1873 р.н. Священик с. Воскресенка Буринського р-ну. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 01.11.1937 р. Реабілітований 20.06.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, *спр.* 977)

98. **Кузік Ємельян Іванович**, 1873 р.н. Священик с. Успенка Буринського р-ну. Заарештований: 1922 р. – 5 р. ув'язнення; між 1923 і 1937 рр. – адміністративне вислання на 3 р. у концтабір; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 20.11.1937 р. Реабілітований 20.06.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, *спр.* 987)

99. **Кузьменко Семен Іванович**, 1880 р.н. Священик с. В. Пожня Краснопільського р-ну. Заарештований 1930 р. – 10 р. концтабору. Реабілітований 15.06.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 123)

100. **Купраш Стефан Якович**, 1903 р.н. Священик с. Сем'янівка Котопського р-ну. Заарештований 1929 р. – 3 р. ув'язнення. Реабілітований 27.06.1991 р. (ГДА СБУ, ф. 6, *спр.* 75959)

101. **Кутахов Олексій Федорович**, 1875 р.н. Священик с. Краснопілля. Заарештований 1930 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-4159)

102. **Кученко Іван Самсонович**, 1896 р.н. Священик с. Ясенюк Краснопільського р-ну. Заарештований 1935 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-2450)

103. **Кушнірьов Іван (Ісая) Іванович**, 1896 р.н. Ієромонах с. Високе Охтирського р-ну. Заарештований 1931 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 29.07.1991 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-11764)

Л

104. **Лагода Кирило Васильович**, 1896 р.н. Ієромонах с. Куземено Груньського р-ну. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 05.11.1937 р. Реабілітований 02.06.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, *спр.* 236)

105. **Лебідь Павло Семенович**, 1878 р.н. Священик с. Стецьківка Хотінського р-ну. Заарештований 1937 р. – 5 р. ВТТ. (ГУ НПУ в СО, ф. 6, *спр.* Р-59)

106. **Левицький Дмитро Михайлович**, 1880 р.н. Священик м. Конотоп. Заарештований: 1926 р.; 1937 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 08.07.1991 р. (ГДА СБУ, ф. 6, *спр.* 75652)

107. **Левченко Мефодій Онисимович**, 1894 р. Священик с. Боромля Тростянецького р-ну. Заарештований 1930 р. – 3 р. концтабору. Реабілітований 16.11.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, *спр.* 691)

108. **Леонтович Іван Михайлович**, 1874 р.н. Священик с. Нижня Сироватка Краснопільського р-ну. Заарештований 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 30.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, *спр.* 202)

109. **Лещенко Кузьма Олексійович**, 1872 р.н. Священик м. Миропілля. Заарештований: 1930 р.; 1937 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-1172)

110. **Лисогор Андрій (Арсеній) Моїсєвич**, 1881 р.н. Ієромонах Софроніївського монастиря, с. Дунаївська Слобода. Заарештований: 1933 р. – вислання в Північний край на 3 р.; 1936 р.; 1937 р. – позбавлення волі на 6 місяців. Реабілітований 28.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 622; ГУ НПУ в СО, оп. 10, *спр.* 2433)

111. **Лукашевич Яків Миколайович**, 1874 р.н. Священик м. Глухів. Заарештований: 1925 р.; 1937 р. – 8 р. ВТТ. Реабілітований 16.11.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, *спр.* 11)

М

112. **Мантур Іван Амосович**, 1898 р.н. Диякон с. Кочерги Шосткинського р-ну. Заарештований 1938 р. – розстріл. Реабілітований 21.11.1956 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1 *спр.* 348)

113. **Марков Гаврило Кирилович**, 1885 р.н. Священик с. Погожа Криниця Роменського р-ну. Заарештований 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 10.07.1991 р. (УСБУ в СО, *спр. П-1807*)

114. **Мартиненко Гнат Євменович**. Священик с. Калинівка Роменського р-ну. Вбитий 1934 р. (ДАСО, *ф. Р-5947, оп. 3, спр. 81*)

115. **Маслов Іринарх Леонтівич**, 1873 р.н. Священик м. Суми. Заарештований: 1930 р.; 1936 р. – 4 р. у загальних місцях ув'язнення. Реабілітований 10.07.1993 р. (УСБУ в СО, *спр. П-1809*)

116. **Міловідов Григорій Іванович**, 1880 р.н. Священик с. Журавка Ямпільського р-ну. Заарештований 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 16.11.1989 р. (ДАСО, *ф. Р-7641, оп. 1, спр. 17*)

117. **Мозговий Андрій Никифорович**, 1897 р.н. Священик с. Боромля Тростянецького р-ну. Заарештований: 1937 р.; 1938 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 08.09.1989 р. (ДАСО, *ф. Р-7641, оп. 5, спр. 803*)

118. **Мостовий Сергій Устимович**, 1883 р.н. Священик с. Хоружівка Недригайлівського р-ну. Заарештований 1937 р. – 7 р. ВТТ. Реабілітований 08.07.1991 р. (ГДА УСБУ в СО, *спр. П-1471*)

119. **Мочарський Іван Денисович**, 1885 р.н. Священик м. Конотоп. Заарештований 1929 р. – заслання на 5 р. на Північ. Реабілітований 27.04.1989 р. (ДАЧО, *ф. Р-8840, оп. 3, спр. 8358*)

120. **Муквич Іван Якович**, 1881 р.н. Священик с. Гринівка Недригайлівського р-ну. Заарештований 1926 р. (ДАСО, *ф. Р-5839, оп. 1, спр. 1973*)

Н

121. **Надточий Григорій Олексійович**, 1896 р.н. Священик с. Рибальське Грунського р-ну. Заарештований: 1936 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 25.10.1937 р. Реабілітований 26.12.1989 р. (ДАСО, *ф. Р-7641, оп. 6, спр. 751*)

122. **Назарук Пилип Йосипович**, 1888 р.н. Священик м. Охтирка. Заарештований 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 08.08.1989 р. (ДАСО, *ф. Р-7641, оп. 5, спр. 302*)

123. **Неополтанський Володимир Костянтинович**, 1894 р.н. Священик м. Ямпіль Шосткинського р-ну. Заарештований: 1923 р. – 6 місяців примусових робіт; 1934 р. – 3 р. ВТТ. Реабілітований 16.08.1989 р. (ДАСО, *ф. Р-7641, оп. 7, спр. 93*)

124. **Ніколасенко Никифор Трофимович**, 1875 р.н. Священик с. Миколаївка Хотінського р-ну. Заарештований 1937 р. (ГУ НПУ в СО, *ф. 6, спр. 181-Р*)

125. **Нікольський Григорій Федорович**, 1866 р.н. Священик м. Буринь. Заарештований 1930 р. – 3 р. заслання в Казахстан. Реабілітований 25.12.1989 р. (ДАСО, *ф. Р-7641, оп. 3, спр. 87*)

126. **Нікулін Мелетій Федорович**, 1878 р.н. Священик с. Шалигіно Глухівського окр. Заарештований 1933 р. – 3 р. заслання в Казахстан. Реабілітований 29.12.1989 р. (ДАСО, *ф. Р-7641, оп. 3, спр. 668*)

127. **Нуждін Микола (Ніктарій) Флегмонтович**, 1863 р.н. Ієромонах м. Путивль. Заарештований 1931 р. Помер під слідством. (ГДА СБУ, *ф. 6, спр. 75217*)

О

128. **Обуховський Григорій Сергійович**, 1884 р.н. Священик с. Червлєне Лебединського р-ну. Заарештований 1930 р. – 10 р. концтабору. Реабілітований 28.12.1989 р. (ДАСО, *ф. Р-7641, оп. 6, спр. 612*)

129. **Обуховський Іван Васильович**, 1879 р.н. Священик с. Клішки Шосткинського р-ну. Заарештований: 1930 р.; 1932 р. – 3 р. концтабору. Реабілітований 06.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, спр. 345*)

130. **Олексенко Микола Андрійович**, 1894 р.н. Священик с. Червоне Сумського р-ну. Заарештований: 1929 р.; 1932 р. (*УСБУ в СО, спр. П-1776 Т. 1*)

131. **Олійник Савантій Йосипович**, 1882 р.н. Ієромонах м. Суми. Заарештований 1930 р. – 3 р. концтабору. Реабілітований 30.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, спр. 282*)

П

132. **Панкратов Олександр Миколайович**, 1891 р. Священик м. Лебедин. Заарештований: 1920 р.; 1938 р. – розстріл. Розстріляний 25.06.1938 р. Реабілітований 30.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 588*)

133. **Пархоменко Микола Олександрович**, 1870 р.н. Священик с. Перекопівка Роменського р-ну. Заарештований: 1932 р.; 1934 р. (*УСБУ в СО, спр. П-5984; УСБУ в СО, спр. П-2273*)

134. **Пенькевич Василь Григорович**, 1871 р.н. Священик м. Білопілля. Заарештований 1938 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 27.03.1990 р. (*ГДА УСБУ, ф. 6, спр. 75655 ФП*)

135. **Перч-Гонджула Дмитро Макарівч**, 1881 р.н. Священик с. Рогинці Талалаївського р-ну. Заарештований: 1934 р. (кілька разів) – 3 р. заслання; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 19.12.1937 р. Реабілітований 18.07.1977 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, спр. 500*)

136. **Петровський Микола Іванович**, 1885 р.н. Священик с. Грунь Груньського р-ну. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 05.11.1937 р. Реабілітований 30.06.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 508*)

137. **Підпригора Іван (Ісай) Ваніфатісвич**, 1886 р.н. Ієромонах м. Кролевець. Заарештований 1936 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 11.03.1992 р. (*ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75654*)

138. **Попуга Михайло Тимофійович**, 1879 р.н. Священик с. Годунівка Глухівського р-ну. Заарештований 1929 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 882*)

139. **Примаков Федот Микитович**, 1894 р.н. Священик с. Попівка Конотопського р-ну. Заарештований 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 06.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 241*)

140. **Приходько Іван Дмитрович**, 1900 р.н. Священик с. Битиця Сумського р-ну. Заарештований: 1924 р. – 2 р. ув'язнення; 1930 р. – 3 р. ув'язнення умовно; 1931 р. – 1 р. примусових робіт; 1932 р. – (утік із Сумського ДПУ); 1935 р. – 10 р. ув'язнення. Реабілітований 20.07.1989 р. (*УСБУ в СО, спр. П-12458; ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, спр. 162*)

141. **Прохоренко Василь Корнісвич**, 1886 р.н. Священик м. Конотоп. Заарештований 1920 р. – розстріл. Реабілітований 04.06.1993 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 7, спр. 156*)

142. **Прохоров Микола Іванович**, 1889 р.н. Священик м. Білопілля. Заарештований 1938 р. – 3 р. заслання. Реабілітований 27.03.1990 р. (*ГДА УСБУ, ф. 6, спр. 75655 ФП*)

143. **Пустовіт Дем'ян Платонович**, 1895 р.н. Ієромонах с. Буди Груньського р-ну. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 17.11.1937 р. Реабілітований 18.05.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, спр. 967*)

144. **Пустовойт Микола Васильович**, 1886 р.н. Священик с. Миропілля Миропільського р-ну. Заарештований: 1919 р.; 1924 р. – штраф; 1929 р. – 2 р.

ув'язнення і 3 р. висилки; 1934 р. – 8 р. ув'язнення; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 22.01.1938 р. Реабілітований 14.01.1961 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, *спр.* 419)

145. **Пухалбський Давид Іванович**, Священик. Розстріляний 1930 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 121)

Р

146. **Рачинський Михайло Васильович**, 1876 р.н. Священик с. Добрового Кролевецького р-ну. Заарештований: 1919 р.; 1930 р. – 3 р. концтабору. Реабілітований 29.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, *спр.* 793)

147. **Ревський Іван Григорович**, 1892 р.н. Священик м. Білопілля. Заарештований 1938 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 27.03.1990 р. (ГДА УСБУ, ф. 6, *спр.* 75655 ФП)

148. **Романовський Михайло Якович**, 1877 р.н. Священик с. Салогубівка Талалаївського р-ну. Заарештований 1938 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-624)

149. **Рубльовський Дмитро Іванович**, 1873 р. Священик с. Воронівка Путивльського р-ну. Заарештований: 1931 р.; 1937 р.; 1938 р. – розстріл. Розстріляний 16.05.1938 р. Реабілітований 26.12.1989 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-2129; ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 725)

150. **Рубо-де Пантевіс Серафим Іполітович**, 1895 р.н. Ієромонах с. Терни Улянівського р-ну. Заарештований: 1925 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 14.01.1938 р. Реабілітований 30.05.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 5, *спр.* 523)

151. **Руднев Леонід Михайлович**, 1897 р.н. Священик с. Степанівка Сумського р-ну. Заарештований 1932 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-5934)

152. **Ружицький Григорій Феофанович**, 1889 р.н. Священик Покровської церкви м. Білопілля. Заарештований: 1923 р. (два рази); 1927 р.; 1930 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 23.12.1937 р. Реабілітований 30.12.1958 р. (ГУ НПУ в СО, ф. 7, *спр.* 119; ДАСО ф. Р-7641, оп. 2, *спр.* 78)

153. **Рулько Олексій Федотович**, 1884 р.н. Священик с. Гути Конотопського р-ну. Заарештований: 1936 р.; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 26.12.1937 р. Реабілітований 22.05.1989 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-2213; ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, *спр.* 691)

154. **Руппа Іван Костянтинович**, 1888 р.н. Священик с. Подолів Кролевецького р-ну. Заарештований: 1932 р. – ув'язнення у концтабір на 3 р.; 1936 р. Реабілітований 28.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 622; УСБУ в СО, *спр.* П-2070)

С

155. **Сайко Петро Микитович**, 1881 р.н. Священик с. Недригайлів. Заарештований: 1936 р. – 1 р. примусової праці; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 10.12.1937 р. Реабілітований 22.05.1989 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-915; ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, *спр.* 686)

156. **Самборський Володимир Ілліч**, 1882 р.н. Священик м. Глухів. Заарештований 1929 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 882)

157. **Себер Ілля Миколайович**, 1873 р.н. Священик с. Андріївка Чернігівської області. Заарештований 1936 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 11.03.1992 р. (ГДА СБУ, ф. 6, *спр.* 75654)

158. **Смірнов Іван Сергійович**, 1878 р.н. Священик с. Боромля Тростянецького р-ну. Заарештований: 1929 р.; 1934 р. – 3 р. вислання в Казахстан. Реабілітований 22.05.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, *спр.* 673)

159. **Смірнов Микола Георгієвич**, 1888 р.н. Священик м. Путивль. Заарештований 1930 р.; 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 15.01.1964 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, *спр.* 97)

160. **Согін Микола Михайлович**, 1890 р.н. Священик м. Суми. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 23.01.1938 р. Реабілітований 21.11.1956 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 376*)

161. **Старогурський Петро Михайлович**, 1874 р.н. Священик с. Жихове Хільчанського р-ну. Заарештований 1929 р. – вислання на Північ на 3 р. Реабілітований 16.11.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 793*)

Т

162. **Тарабан Микола Олексійович**, 1880 р.н. Священик м. Кролевець. Заарештований: 1919 р.; 1920 р.; 1922 р.; 1936 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 11.03.1992 р. (*ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75654*)

163. **Тверитінов Патрикій (Павло) Дорофійович**, 1869 р.н. Ієромонах с. Воцїхіно Путівльського р-ну. Заарештований 1932 р. – 10 р. заслання. (*ГУ НПУ в СО, ф. 6, спр. 6099 «СО»*)

164. **Терлецький Леонід Володимирович**, 1889 р.н. Священик с. Сміле Роменського р-ну. Заарештований 1929 р. – 4 р. концтабору. Реабілітований 28.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 555*)

165. **Тимченко Іван Хрисанфович**, 1875 р.н. Священик м. Охтирка. Заарештований: 1929 р. – 1,5 р. ув'язнення; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 24.11.1937 р. Реабілітований 30.09.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 233*)

166. **Ткаченко Євтихій Федорович**, 1873 р.н. Священик с. Блезьки Лебединського р-ну. Заарештований 1930 р. (*УСБУ в СО, спр. П-4163*)

167. **Тригуб Аким Васильович**, 1904 р.н. Священик с. Попівка Конотопського р-ну. Заарештований 1936 р. – 7 р. ВТТ. Реабілітований 30.08.1993 р. (*УСБУ в СО, спр. П-12603*)

168. **Тризна Федір Єлисеєвич**, 1896 р.н. Священик с. Сіробабине Штепівського р-ну. Заарештований: 1925 р. – 1 місяць примусових робіт; 1930 р. – 3 р. концтабору. Реабілітований 30.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 739*)

У

169. **Улезко Дмитро Федорович** Священик с. Боровеньки Лебединського р-ну. Убитий 1930 р. комсомольцями с. Крапивне Дмитрівського р-ну (*ДАСО, ф. П-404, оп. 1, спр. 778 – арк. 43*)

170. **Успенський Володимир Володимирович**, 1897 р.н. Диякон м. Ямпіль. Заарештований 1934 р. – 6 днів примусових робіт; 1935 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 17.02.1992 р. (*УСБУ в СО, спр. П-11932*)

Ф

171. **Федоров**. Священик с. Рясне Краснопільського р-ну. Убитий 1927 р. (*ДАСО, ф. Р-7, оп. 2, спр. 91. – арк. 100*)

172. **Федоров Порфирій Федорович**, 1870 р.н. Священик м. Охтирка. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 20.01.1938 р. Реабілітований 31.07.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 497*)

173. **Федосенко Микита Йосипович**, 1883 р.н. Священик с. Вікторівка Шалигінського р-ну. Заарештований: 1935 р. – 4 р. ув'язнення; 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 06.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 249*)

174. **Фененко Андрій Аркадійович**, 1880 р.н. Священик м. Глухів. Заарештований: 1924 р. – 6 місяців примусових робіт; 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 21.02.1962 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 98*)

175. **Фоменко Андрій Миколайович**, 1896 р.н. Священик м. Лебедин. Заарештований: 1920 р.; 1938 р. – розстріл. Розстріляний 20.06.1938 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 588)

176. **Фурдило Леонтій Якович**, 1895 р.н. Священик с. Бердани Івани Великописарівського р-ну. Заарештований 1929 р. – 3 р. концтабору, потім 3 р. заслання. Реабілітований 06.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, *спр.* 843)

Х

177. **Хоменко Данило Кирилович**. Священик. Розстріляний 1930 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 121)

Ц

178. **Церковницький Олександр Миколайович**, 1865 р.н. Священик м. Суми. Заарештований 1930 р. (ГУ НПУ в СО, ф. 6, *спр.* 6498 «СО»)

Ч

179. **Чернявський Антон Григорович**, 1889 р.н. Священик м. Кролевець. Заарештований 1936 р. – 2 р. ув'язнення (ГДА СБУ, ф. 6, *спр.* 75654)

180. **Чижевський Іван Федорович**, 1873 р.н. Священик хут. Михайлівка Байрацької с/р Липоводолинського р-н. Заарештований: 1934 р. – висланий за межі села; 1937 р. – розстріл. Розстріляний 25.10.1937 р. Реабілітований 26.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 596)

181. **Чикало Іван Антонович**, 1866 р.н. Ієромонах м. Охтирка. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 17.01.1938 р. Реабілітований 30.07.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, *спр.* 498)

182. **Чуб Стефан Михайлович**, 1876 р.н. Священик м. Охтирка. Заарештований 1936 р. – 6 р. ВТТ. Реабілітований 11.03.1990 р. (ГДА СБУ, ф. 6, *спр.* 75923)

183. **Чудненко Федір Прокопович**, 1874 р.н. Священик с. Славгород Краснопільського р-ну. Заарештований 1930 р. – заслання на Північ на 3 р. Реабілітований 29.01.1996 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 7, *спр.* 197)

Ш

184. **Шайдур Сільван Костянтинович**, 1880 р.н. Ієромонах с. Князево-Козацьке Путивльського р-ну. Заарештований 1932 р. – вислання на 3 р. в Казахстан. Реабілітований 27.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, *спр.* 980)

185. **Шаповалов Григорій Якимович**, 1878 р.н. Священик с. Верхня Сироватка Сумський р-ну. Заарештований 1930 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, *спр.* 527)

186. **Шафранов Василь Михайлович**, 1873 р.н. Священик с. Гвинтове Буринського р-ну. Заарештований 1930 р. – заслання на 3 р. в Казахстан. Реабілітований 25.12.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, *спр.* 84)

187. **Шафранов Іван Михайлович**, 1879 р.н. Священик м. Путивль. Заарештований 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 15.01.1964 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, *спр.* 97; ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, *спр.* 555)

188. **Шевель Аліпій Миколайович**, 1876 р.н. Священик с. Хловка Ямпільського р-ну. Заарештований 1937 р. – 8 р. ВТТ. Реабілітований 16.11.1989 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, *спр.* 90)

189. **Шевєрницький Федір Андрійович**, 1882 р.н. Священик с. Степне Шосткинського р-ну. Заарештований 1934 р. (УСБУ в СО, *спр.* П-2327)

190. **Шевченко Петро Трофимович**, 1901 р.н. Священик с. Семенівка Глухівського р-ну. Заарештований: 1929 р.; 1938 р. – розстріл. Реабілітований 21.11.1956 р. (ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, *спр.* 348)

191. **Шевчук Григорій Іванович**, 1890 р.н. Священик м. Шостка. Заарештований: 1931 р. – 1 р. примусових робіт; 1936 р. – 7 р. ВТТ. Реабілітований 12.10.1990 р. (*УСБУ в СО, спр. П-11533*)

192. **Шеккер Тимофій Євменович**, 1888 р.н. Священик м. Ямпіль Заарештований: 1935 р.; 1938 р. – 3 р. ВТТ. Реабілітований 15.11.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 839*)

193. **Шерстюк Василь Павлович**, 1882 р.н. Священик м. Ромни. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 19.12.1937 р. Реабілітований 06.01.1960 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 213*)

194. **Шкуратов Михайло Федорович**, 1872 р.н. Священик с. Бєліца Ямпільського р-ну. Заарештований 1937 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 10.07.1993 р. (*УСБУ в СО, спр. П-1447*)

195. **Шокун Павло Прохорович**, 1885 р.н. Священик м. Білопілля. Заарештований 1938 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 27.03.1990 р. (*ГДА УСБУ, ф. 6, спр. 75655 ФП*)

196. **Штепа Володимир Феодосійович**, 1890 р.н. Священик с. Бобрик Роменського р-ну. Заарештований: 1936 р. – 2 р. колонії загального режиму; 1938 р. – розстріл. Розстріляний 24. 04.1938 р. Реабілітований 23.07.1958 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 602*)

197. **Штепа Феодосій Єфремович**, 1858 р.н. Священик с. Біловоди Роменського р-ну. Заарештований: 1921 р.; 1934 р. (*УСБУ в СО, спр. П-2509*)

198. **Шульга Іван Матвійович**, 1900 р.н. Диякон с. Семенівка Глухівського р-ну. Заарештований 1938 р. – розстріл. Реабілітований 21.11.1956 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 348*)

199. **Шумицький Андрій Михайлович**, 1873 р.н. Священик м. Глухів. Заарештований 1937 р. – 5 р. ВТТ. Реабілітований 22.02.1971. (*ГУ НПУ в СО, ф. 6, спр. 29-Р; ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, спр. 464*)

Щ

200. **Щетина Антон (Анфін) Іванович**, 1877 р.н. Ієромонах м. Лебедин. Заарештований 1938 р. – розстріл. Розстріляний 10.06.1938 р. Реабілітований 30.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 588*)

Ю

201. **Юзв'як Петро Олександрович**, 1881 р.н. Священик с. Кириківка. Заарештований 1933 р. – 3 р. концтабору. Реабілітований 24.11.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, спр. 102*)

Я

202. **Яковлєв В'ячеслав Павлович**, 1896 р.н. Священик м. Лебедин. Заарештований: 1925 р. – 1 р. ув'язнення; 1935 р.; 1938 р. – розстріл. Розстріляний 09.06.1938 р. Реабілітований 30.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 6, спр. 588*)

203. **Ялинний Сєліван Степанович**, 1877 р.н. Ієромонах с. Обложки Глухівського р-ну. Заарештований: 1931 р. – 1 р. ув'язнення; 1933 р. – 3 р. умовного ув'язнення. Реабілітований 29.12.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, спр. 889*)

204. **Яновський Микола (Нікострат) Олексійович**, 1889 р.н. Ієродиякон м. Суми. Заарештований 1934 р.; 1936 р. – тюремне ув'язнення на 5 р. Реабілітований 27.01.1992 р. (*УСБУ в СО, спр. П-11885*)

205. **Ярмак Дмитро Федотович**, 1885 р.н. Священик м. Суми. Заарештований 1937 р. – 10 р. ВТТ. Реабілітований 16.11.1989 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 160*)

206. **Ярошенко Семен Феодосійович**, 1901 р.н. Священик с. Соснівка Конотопського р-ну. Заарештований 1931 р. – розстріл. Реабілітований 09.08.1989 р. (*ГДА СБУ, ф.6, спр. 67093*)

207. **Ястремський Георгій Іванович**, 1882 р.н. Священик м. Суми. Заарештований 1937 р. – розстріл. Розстріляний 03.10.1937 р. Реабілітований 12.12.1956 р. (*ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 389*)

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Б

Басівка село 119, 120
Берюхово село 20, 165, 172
Битиця село 163
Біловоди село 59, 119
Білопілля місто 113, 119, 121, 131, 132, 147
Білопільський район 88, 159
Блиств село 166, 167, 172
Бобрік село 59, 60
Богодухівська округа 25
Боровенці село 90
Буринський район 132, 163

В

Варшава місто 10
Ведмеже село 162
Великі Бубни село 58
Великі Будки село 115
Великобубнівський район 162
Великописарівський район 162
Веригине село 163
Верхня Сироватка село 48
Вільне село 162
Вільшана село 20, 164
Вінницька область 116, 133
Володимирівка село 78

Г

Галичина 9
Глинський район 57
Глухів місто 113, 154
Глухівська єпархія 70
Глухівська округа 23, 47, 48, 53, 59, 78, 108, 109, 165, 256, 262
Глухівський повіт 47, 81
Глухівський район 154, 163
Глухівщина 47, 58, 90, 132, 154
Городище село 119

Д

Дмитрівський район 91
Дніпропетровська область 133
Добротів село 119
Донецька область 116, 133

Е

Есмань село 165

Ж

Житнє село 89
Житомирська область 133

З

Заруддя село 113
Засулля село 119
Засульський район 58

К

Калинівка село 27, 87, 88, 92, 131, 147, 170, 174
Кам'янець-Подільська область 133
Канада 20, 98
Катеринославщина 163
Київ місто 22, 149
Київська область 133
Київщина 63
Кіровоградська область 116
Княжичі село 162
Кобеляки місто 105
Конотоп місто 23, 66, 103, 119
Конотопська єпархія 70
Конотопська округа 23, 45, 68, 71, 108, 256, 262
Конотопський повіт 80, 81, 101, 103, 104, 105, 157
Конотопський район 54
Конотопщина 69, 103, 104, 114, 144
Коржі село 112, 113
Коровинці село 167
Крапивне село 91
Красне село 168
Краснопільський район 91
Кролевець місто 47, 71, 119, 151
Кролевецький район 91, 110
Кролевеччина 47
Кучерівка село 78, 165

Л

Лебедин місто 113, 114, 119, 132, 146, 153
Лебединська єпархія 70
Лебединський повіт 105
Лебединський район 92, 111, 113, 114
Лебединщина 91
Липоводолинський район 130, 170
Лубни місто 63
Луганська область 116

М

Миколаївка село 22, 27, 37
Миколаївська область 116, 133
Миколаївська округа 167
Миропілля село 113, 119
Михайлівка село 110, 114
Москва місто 10, 20, 123
Мюнхен місто 9

Н

Надніпрянщина 9
Недригайлівський район 164, 167
Ніжинський район 148
Німеччина 9
Новгород-Сіверська округа 262

О

Одеська область 133
Одещина 14, 163
Оксютинці село 154
Олександрівка село 163
Орел місто 108
Охтирка місто 68, 113
Охтирська єпархія 70
Охтирська округа 25, 46, 108, 162, 256
Охтирський повіт 105
Охтирський район 68
Охтирщина 25, 69

П

Пекарі село 167
Первомайська округа 167
Петровський район 130
Печини село 162
Пирогівка село 114
Піски село 91
Поділля 63
Полтава місто 94, 140
Полтавська губернія 65, 69, 103, 108
Полтавська єпархія 70
Полтавська область 30, 116, 120, 133
Полтавська округа 167
Полтавщина 63, 69, 94, 157
Польща 121, 131
Понорницький район 166
Попівська волость 104
Прилуцька округа 167
Процівка село 58, 115
Путивль місто 101, 105, 114

Путивльський повіт 47
Путивльський район 113, 131, 165

Р

Реутенці село 91
Роменська єпархія 70
Роменська округа 23, 24, 57, 90, 91, 108, 122, 130, 256, 262
Роменський повіт 99, 100, 101, 103, 104, 105, 120, 121, 157
Роменський район 22, 27, 37, 59, 60, 89, 92, 112, 113, 115, 124, 131, 147, 152, 154, 170
Роменщина 27, 57, 58, 69, 91, 115, 132
Ромни місто 22, 36, 59, 89, 103, 105, 108, 115, 269, 270, 271
Російська імперія 33, 140
Росія 11, 15, 20, 38, 61, 97
РСФСР 55
Рябушки село 91
Рясне село 91

С

Семенівка село 130, 170
Середняки село 130
Сміле село 122, 124
Смілянський район 167
Сопичі село 78, 165
СРСР 8, 11, 12, 14, 19, 29, 30, 36, 38, 40, 41, 42, 54, 55, 56, 67, 68, 72, 73, 75, 84, 85, 86, 94, 108, 109, 111, 121, 124, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 136, 138, 141, 148, 150, 151, 155, 156, 160, 168, 172
Сталінська округа 167
Стародуб місто 59
Стецьківка село 88
Суми місто 19, 47, 58, 68, 73, 81, 90, 111, 112, 113, 114, 121, 147, 148, 149, 153
Сумська єпархія 70
Сумська єпархія УПЦ КП 17
Сумська єпархія УПЦ МП 17, 19
Сумська область 16, 17, 22, 25, 26, 27, 30, 31, 48, 69, 70, 73, 108, 110, 116, 130, 133, 134, 153, 154, 158, 164, 165
Сумська округа 23, 46, 47, 82, 90, 102, 108, 125, 159, 167, 256, 262, 269
Сумський повіт 103, 104, 105, 157
Сумський район 48, 163, 168

Сумщина 8, 11, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 45, 47, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 63, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 77, 78, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 105, 108, 110, 111, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 151, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 170, 171, 172, 257, 262, 264

Т

Тростянець місто 132

Тулиголови село 110

У

Угроїди село 162

Україна 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 29, 30, 34, 40, 42, 43, 49, 53, 62, 64, 65, 70, 72, 80, 85, 88, 92, 96, 97, 105, 106, 108, 111, 116, 120, 121, 122, 126, 127, 128, 133, 137, 140, 158, 159, 161, 162, 165, 256, 259

УРСР 10, 17, 22, 29, 30, 49, 53, 116, 121, 122, 124, 129, 136, 142, 147, 165, 170

УСРР 14, 25, 29, 30, 44, 45, 50, 56, 64, 80, 81, 82, 84, 92, 136

Х

Харків місто 62, 72, 94, 131, 140

Харківська губернія 25, 45, 66, 68, 69, 103, 105, 108

Харківська єпархія 70

Харківська область 30, 116, 120, 130, 131, 133, 135, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 160

Харківці село 91

Харківщина 46, 94

Хмельницька область 116, 133

Ч

Черепівка село 132

Чернеча Слобода село 77, 167

Чернігів місто 94, 151

Чернігівська губернія 26, 43, 45, 67, 69, 101, 103, 108, 119

Чернігівська єпархія 70

Чернігівська область 25, 30, 120, 133, 135, 147, 148, 149, 152, 169

Чернігівська округа 167

Чернігівщина 30, 46, 66, 67, 94, 148

Ш

Шилівка село 114

Шостка місто 53, 170

Шосткинський район 114

Я

Ямпільський район 162

Ястребище село 78

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абакумов В. 151
Аверіна І. 14
Азбукін О. 147
Александрович 148
Алексєєв В. 20
Анацький В. 17, 18, 119
Андрусенко 91
Антоній архієпископ 74

Б

Бабенко Л. 14, 15, 61, 103
Бабушкін З. 146
Бажан О. 16, 18
Базилевич В. 130, 170
Баутін 148
Берелович 57
Берія Л. 150
Беглов О. 21
(Беллавін) Т. патріарх 61, 100
Біднов В. 9
Білас І. 11
(Білдовський) Ф. єпископ 63
Білокінь С. 11, 12, 14
Бобко Т. 15
Богров 153
Бойко О. 16, 168
Бушуєв С. 147

В

В'юнников 46
Васильченко І. 114
Вашенко Є. 122
Великий А. 10
Верига В. 98
Власовський І. 9, 10
Волчюнок 45

Г

Гладкий Г. 119
Гонтаровський М. 28, 87, 119, 120, 131, 147, 170
Грабовська М. 73, 74, 153
Гришка 140
Громовенко 148
Грушевський М. 62
Гужвій 57

Д

Дем'яновський Н. 119
Демченко М. 146
Дзержинський Ф. 64
(Доброславін) І. єпископ 101, 102
Друшляк І. 145, 146
Дубина К. 154
Дьяков К. 88

Е

Едуард 140
Ейсамонт 46

Є

Єгоров А. 147, 148, 149
Єжов М. 41, 128, 141, 156
(Єрмаков) М. митрополит 72, 100

Ж

Желіховський 147

З

Зайка І. 88
Замков 146
Золотарьов В. 11, 18

І

Іваненко Н. 131
Іванків 46
Ігнатуша О. 13, 14, 15, 18, 20, 54, 59, 96, 111

К

Кавун С. 91
Каганович Л. 40, 91, 125
Калінін М. 86
Киридон А. 13, 14, 15, 66
Кірієнко 155
Кіров С. 127
Кісельов О. 86
Колотовник 101
Колчак О. 120
Конквест Р. 19, 109, 161, 164, 165
Корнієнко О. 17, 257
Коряка В. 98
Красовський Г. 101
Крисьєв М. 148
Кудринський О. 18, 147, 148, 149
Кузнєцов 146
Кулик 153

Л

Лаврик Г. 15
Лапа 46
Лаціс М. 64
Лебедев П. 38
Левченко 151
Ленін В. 8, 39, 46, 64, 122
Лешинський 148
Ленський В. 146, 148
(Липківський) В. митрополит 9, 10, 16, 63, 69, 72, 100
Липко 146
Лисогор 152
Лотоцький О. 10
Лукашевич Я. 154
Луначарський А. 64

М

Мануїльський Д. 64
Маркс К. 8
Мартиненко Г. 92
Матвієнко 47
Михайлуца М. 14
Молотов В. 39, 46, 122

Н

Нагаєвський І. 9
Невський О. 81
Нечупай М. 112
Нікітін 146
Нікольський В. 12
Нуждін Н. 147

О

Одинцов М. 20
Олексенко М. 169
Олива 114
Олійников К. 101
Оліцький В. 256
Онищенко А. 112
Орджонікідзе Г. 86
Отришко Я. 115, 269

П

Павлюк 147
Панкратов О. 119
Папакін Г. 12
Пашенко В. 13, 73, 85, 97, 111, 126, 143, 257
Пашенко О. 88
Перелазний 101

Петров 146
Петровський Г. 53
(Пегов) П. митрополит 62
Півторак С. 115
Пігідо Ф. 9
Плічковський І. 9
Поволоцький 146
Подкур Р. 12, 14, 15
Половецький 145
Попов 101
Поспеловський Д. 20, 53, 85
Постишев П. 125, 126
Преловська І. 16
Пристайко В. 11, 12
Приходько І. 18, 86
Прохоренко В. 119
Пустовойт М. 119

Р

Радько 154
Рачинський М. 119
Риков О. 56
Рідченко 47
Ротштейн 146
Ружицький Г. 119, 121, 122, 131
Руппа І. 151, 152

С

Савчук Т. 15
Саєнко 140
Саконович С. 45
Самійленко Г. 110
Самойленко І. 119, 120
Самусенко 152
Саратов 81
Свєтлов А. 18
Сиволан А. 154
Сільванський С. 19
Скрипник М. 38
Славута Г. 15
Смолій В. 12
Сороченко 46
Сотник О. 17, 18, 19, 81, 116, 134, 257
Сталін Й. 40, 75, 79, 85, 109, 127, 128, 130, 150, 151, 157, 167, 168
Станіславська Н. 89
(Страгородський) С. митрополит 72
Сухоплюєв 45

Сухопліюєв І. 45

Т

Тарабан М. 119

Терлецький Л. 124

Тимохін 146

Ткаченко 18

Трегуб Я. 144

Тригуб О. 15, 66, 72

Троцький Л. 38, 97

У

Улезко Д. 91

Успенський О. 147

Ф

Фадєєв 148

Федоров-Берков Ф. 142

Федоровський З. 88

Федоров 91

Фененко А. 154

Фоменко А. 119

Фрей Б. 145, 146

Х

Хілько Є. 154

Хрущов М. 150

Ц

Ципін В. 21

Ч

Черемисова О. 131

Ченцов В. 12

Чугай А. 17, 18, 119, 134

Чумаченко 46

Чучалін О. 15

Ш

Шаповал Ю. 11, 12

(Шараївський) Н. архієпископ 63, 88

Шевчук Г. 170

Шерстюк В. 154

Шесточенко Є. 169

Шесточенко С. 169

Широкін 46

Шиш О. 112

Штепа Ф. 119

Штихно 46

Шуйський І. 129

Щ

Щербань М. 14, 44, 97

Я

Якубенко П. 153

(Ярещенко) О. архієпископ 16

Ярмоленко 101

Ярославський О. 75, 79, 90

Ястремський Г. 73, 74, 153

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВПЦР – Всеукраїнська православна церковна рада
ВРНГ – Вища рада народного господарства
ВТТ – виправно-трудоий табір
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК (ЧК) – Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами
ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет
ВЧК (ЧК) – Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією та саботажем
ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГУ НПУ в СО – Головне управління Національної поліції України в Сумській області
ДАСО – Державний архів Сумської області
ДАХО – Державний архів Харківської області
ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
ДІКЗ «Посулля» – Державний історико-культурний заповідник «Посулля»
ДПУ – Державне політичне управління при Народному комісаріаті внутрішніх справ
КК – Кримінальний кодекс
КНС – Комітет незаможних селян
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
МДБ – Міністерство державної безпеки
НЕП – Нова економічна політика
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКЮ – Народний комісаріат юстиції
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
РВК – Районний виконавчий комітет
РНК – Рада народних комісарів
РПК – Районний партійний комітет
РПЦ – Руська Православна Церква
СВБ – Спілка воєвничих безбожників
СВУ – Союз визволення України
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква
УДБ НКВС – Управління державної безпеки Народного комісаріату внутрішніх справ
УНКВС – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ
УПЦ – Українська Православна Церква
УПЦ КП – Українська Православна Церква Київський Патріархат
УПЦ МП – Українська Православна Церква Московський Патріархат
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСБУ в СО – Управління Служби безпеки України в Сумській області

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК – Центральний комітет

ЦК РКП(б) – Центральний комітет Російської комуністичної партії (більшовиків)

SUMMARY

The monograph is devoted to the comprehensive study of repressions' illustration against the Orthodox Church in Sumy region in the 1920–1930s by the punitive law enforcement agencies, organs of power and management and the clarification of the regional features of repression.

For the first time repressions against the church in Sumy region became the subject of a separate scientific study. A scientific reconstruction of repressions against the Orthodox Church in Sumy region in the 1920s and 1930s was carried out as a multidimensional process aimed, on the one hand, against the church as an institution of society, on the other hand – against the clergy as its ministers. The number of closed and ruined temples in the region in the 1920–30s was determined. The number of repressed Orthodox clergy in the Sumy region in the 1920s–30s was established. The number of arrests of clerics and repressive measures against them separately for each year of the specified period are analyzed. The age, national, social and educational qualifications of the repressed are determined. In depth: understanding of the development of regional peculiarities of repression; approaches to the analysis of the factors of social contradictions that were consciously laid by the Soviet totalitarian regime for the split of society; understanding of the perception of repression by Ukrainian society; awareness of Sumy region as an ethnically homogeneous Ukrainian region with the overwhelming majority of the Orthodox population. Further development has taken: research of place, ways and forms of participation of local bodies of state and party authorities, public associations in the implementation of repressions of the 1920s–1930s; the interrelation of a totalitarian and democratic society; analysis of the use and falsification by the totalitarian regime of elements of a democratic society for the legitimization of its own existence; study of outlawed methods of influence on repressed clergy and witnesses on their accusations, methods of falsification of criminal cases. Improved the content of the concepts and terms associated with the repression of the 1920s–1930s against the Orthodox Church and the clergy.

The practical significance of the obtained results is that the positions and conclusions formulated in the monograph can be used in further scientific studies of the humanities subjects. Published by the author are intended to expand the field of scientific research in such areas of the humanities as source study, history of Ukraine, history of religion. The scientific work of the author can be used to write generalizations on the history of the religious policy of the Soviet state, special works on general and regional history of the Orthodox churches and the history of Orthodoxy as a whole, preparation of special courses on the modern history of Ukraine, regional studies, history of the church, history of culture, lectures and educational activities.

In the thesis by analyzing a wide range of archival and published sources and historiographical bases, comprehensively, repression of the Orthodox Church in Sumy region in 1920–1930 is reviewed. Complex anti-Church policy on the territory of the region is characterized. The basic components of repressive mechanisms against the Orthodox Church in Sumy, their scope and impact are discovered. The principles and means of implementing these mechanisms against the church, as a social institution are analyzed. The main directions, forms, methods of repression against Orthodox clergy Sumy region in 1920–1930 are described. Regional peculiarity, measure and consequences of repression are established. The features of interfaith relations in Sumy region and local authorities in these terms are defined. It is emphasized that the strategic goal of confessional policy of the Bolsheviks, in the Soviet Union in general, as well as in Sumy was a split of Orthodox Church for its discrimination and self-destruction. An attempt to compare the synchronization of the terms of the state with different directions of Orthodoxy on the Union and local levels is made. Bolsheviks' interconfessional policy in different areas (including area of modern Sumy region) is emphasized. The total number of destroyed and repressed clergy, closed and destroyed churches in the region is specified. The study traces the evolution of repressions from political limitations of religious communities to the confiscation of church property, political, economic, tax harassment for clergymen and their destruction. The place of the pressure on the motivation of the clergy to renounce the holy order is clarified. The position and attitude of the clergymen of the region to such situation is established. The attempt to establish the number and value of the lost church property is made. The ways of getting the lost church property to the museums are traced. The work revealed that the position of the population was radically opposite to the authority's position. The conclusion about the radicalization of anti-Bolshevik sentiment among the inhabitants of the region was made. Dissatisfied inhabitants were making public addresses. Periods and forms of resistance to repressions against the church in the region are described. It is noted that a characteristic feature was that the organizational role did not belong to the clergy but to ordinary citizens. Criminal prosecution for such actions is experienced for the first local clergy. The ways and methods of use and falsification by the totalitarian regime elements of a democratic society for legitimacy and imposition of illegal decisions are shown. The role of local government and party nomenclature in repressions' realization in Sumy region is determined.

ТАБЛИЦІ, МАЛЮНКИ, ДІАГРАМИ

Таблиця 1. Кількість закритих православних молитовних будинків

Період	Україна	Глухівська округа	Конотопська округа	Охтирська округа	Роменська округа	Сумська округа
01.09.1924 –01.09.1925	21			2		
01.01.1926 – 01.03.1927	23		2			2
Листопад 1929	45	2			1	
Грудень 1929	39					1
01.10.1929– 01.01.1930	145	3	2		3	2

ЦДАВО ф. 5, оп. 3, спр. 1627. – арк. 1, 2–2 зв., 4, 10.

Таблиця 2. Кількість закритих та зруйнованих храмів на Сумщині

Автор	Період	Закрито	Примітка	Джерело
О. Корнієнко	1918 – 1941	226	130 зруйновано, доля 96 не відома	Книга Пам'яті Сумської області: в 3 т. – Т. II. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / [авт.-упор. О. Корнієнко]. – Суми: Видавництво «Ярославна», 2007. – 324 с.
О. Сотник	1918 – 1988	понад 600		Сотник О. Репресії проти православної церкви на Сумщині: Випуск 1 / О. Сотник. – Суми: Собор, 2005. – 116 с.
В. Пащенко	до 22 червня 1941 р.	усі храми	(точна кількість не зазначається)	Пащенко В. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х рр. / В. Пащенко. – К., 1994. – 249 с.
В. Оліцький	1919 – червень 1941	508 (усі приходські храми на території області)	мінімум 12 зруйновано та 225 перебудовано	ДАСО ф. Р-2196, оп. 12, спр. 4. – арк. 17–26 зв. ДАСО ф. Р-2196, оп. 12, спр. 7. – арк. 55, 65–69, 71–74, 78. Справочная книга о церквах, приходах и причтах Курской епархии за 1908 год. – Курск: ЭТЛ П.З. Либерман, 1909. – 492 с. Список церквей // Труды Черниговской архивной комиссии. – 1908. – выпуск 7. – С. 5–27. Справочная клировая книга по Полтавской епархии на 1912 год. – Полтава, 1912. – 302 с. Справочная книга для Харьковской епархии / [сост. И. Самойлович]. – Харьков: Типография И.М. Варшавчина, 1904. – 471 с.

Таблиця 3. Кількість молитовних будинків, релігійних громад та їх членів по Україні

Юрисдикція	01.04.1924	січень 1925	січень 1926	01.11.1926	01.03.1927	01.01.1928			
	молитовних громад	громад	громад	членів	громад	членів	громад	членів	жінок
РПЦ	482 ⁷	3859 ³	до 6000	до 3900	5193	5876849	4956	4123318	2319988
УАПЦ	909 ⁶	905 ⁵	до 1500	до 1200	961	686827	1000	678000	385542
Жива церква	512 ⁷	482	до 2900	до 3500					
Синодальна церква					2446	1145045	1930	1329642	734031
ДХЦ				до 300	84	24943	58	38333	19837
Собор єпископів				до 1500	436	45317	363	252635	142249
									268636
									381
									61
									1841
									1376285
									38846
									19009
									642254
									126387

Єдиновірці					8	9572	16	17106	16	17106	9487	7619
Старообрядці поповці					73	21903	96	23635	101	25219	13374	11845
Старообрядці безпоповці					8	1100	15	2086	16	2288	1232	1056
Старосло- в'яни (греки)					1	50	даних немає		1	50	5	45
Вірмено- греки					5	964	даних немає					

ЦДАВО ф. 5, оп. 2, спр. 194. – арк. 42, 59–60. ЦДАГО ф. 1, оп. 16, спр. 4. – арк. 86, 90. ЦДАВО ф. 5, оп. 3, спр. 1064. – арк. 3, 22, 24.

Таблиця 4. Кількість релігійних громад та їх членів по округах сучасної Сумщини

Юрисдикція	01.07.1925					01.05.27		01.01.1928				
	Охти- рська округа	Сумсь- ка округа		Ромен- ська округа	Н- Сівер- ська округа	Коното- пська округа		Глухі- вська округа	Ромен- ська округа	Сум- ська округа		Коното- пська округа
РПЦ	членів громад	членів громад		членів громад	членів громад	членів громад		членів громад	членів громад	членів громад		членів громад
РПЦ	90	99754		92	178	89		125	102	125		162536
УАПЦ	4	2845		12	17	27		12	19	1		29830
Синодальна церква	44	45657		11105				12	4	18		3818
Діяльно- христова церква								1				1433
Собор єпископів								1	30	11		
Старообрядці	поповці				2			2				
	без- поповці									1		

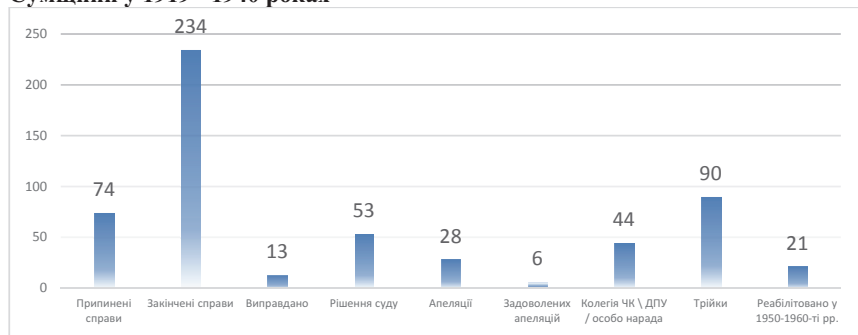
ЦДАВО ф. 5, оп. 3, спр. 1064. – арк. 35, 5–9.

Діаграма 1.

Складено на основі архівних кримінальних справ

Діаграма 2. **Кількість припинених і закінчених справ на священнослужителів Сумщини у 1919 - 1940 роках**

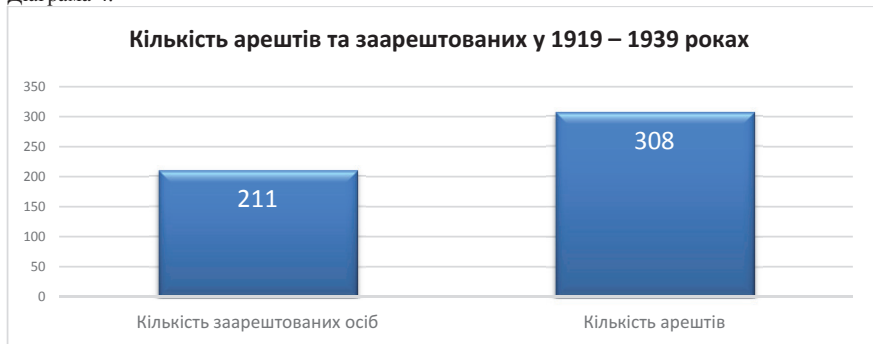
Складено на основі архівних кримінальних справ

Діаграма 3.

Складено на основі архівних кримінальних справ

Діаграма 4.

Складено на основі архівних кримінальних справ

Діаграма 5.

Складено на основі архівних кримінальних справ

Діаграма 6.

Складено на основі архівних кримінальних справ

Діаграма 7.

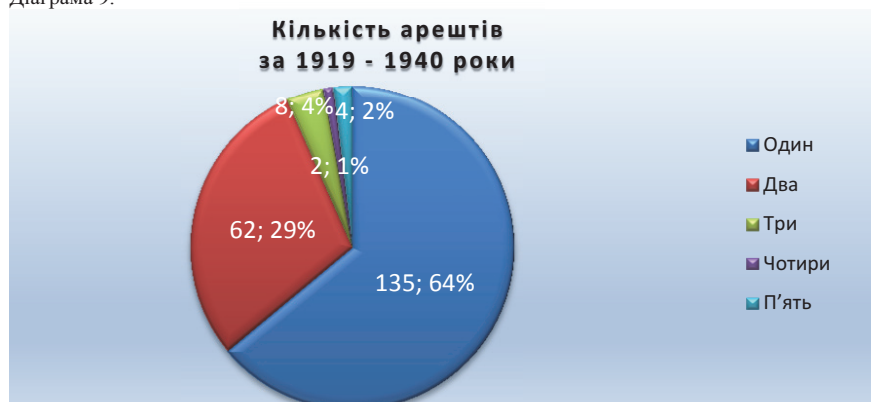
Складено на основі архівних кримінальних справ

Діаграма 8.

Складено на основі архівних кримінальних справ

Діаграма 9.

Складено на основі архівних кримінальних справ

Малюнок 1. Картина «Старе село», кн. XIX ст., художник Я.Отришко. Після замальовування церкви та після реставрації.

Фото із експозиції Державного історико-культурного заповідника «Посулля» (м. Ромни Сумської області)

Фото із фондів Державного історико-культурного заповідника «Посуля»

Фото із фондів Державного історико-культурного заповідника «Посуля»

Наукове видання

ОЛІЦЬКИЙ В'ячеслав Олександрович

Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на
Сумщині у 1920–1930-ті роки)

Монографія

Відповідальний редактор – Падалка С.С., д.і.н., проф.

Літературний коректор: Москаленко Л.П.

Підготовка до друку: ФОП Ткачов О.О.

Підписано до друку 06.08.2018 р.

Формат 60х84/19

Папір офсетний. Друк цифровий.

Умовн.-друк. арк. 15,80. Обл.-вид. арк. 16,62.

Тираж 150 примірників

Віддруковано:

ТОВ «Триторія»

м-н Незалежності 3, оф. 420,

м. Суми 40030 Україна

www.mt.com.ua/book

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і книгорозповсюджувачів видавничої продукції:

серія ДК № 5222 від 28.09.2016 р.

Автор понад 30 наукових і навчально-методичних робіт, у тому числі у міжнародних виданнях. Коло наукових інтересів — історія Сумщини, історія Церкви, репресії радянської влади в Україні.